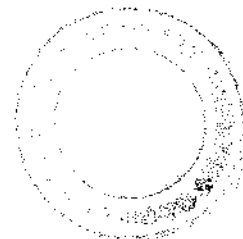

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΠΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ»
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**Μορφές – όψεις του φαινομένου του κοινωνικού
αποκλεισμού και αυτοαποκλεισμού**

**Μελέτη περίπτωσης με βιογραφική προσέγγιση
(Η ιστορία της Σοφίας Π.)**

Επιτροπή: Αρτινοπούλου Βάσω
Κορωναιου Αλεξάνδρα (Επιβλέπουσα)
Λαμπροπούλου Έφη

Εισηγήτρια : Κοσσόβα Αλεξάνδρα
Α.Μ. 398Μ019

Αθήνα 2000

21-34

171-174

Εισαγωγή

Η εργασία αναφέρεται στο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και αυτοαποκλεισμού και στις δυνατότητες προσέγγισης και ανάλυσης τους μέσω ποιοτικών μεθόδων έρευνας, ειδικότερα δε της «μελέτης περίπτωσης με βιογραφική προσέγγιση: αφήγηση ζωής».

Περιγράφονται και αναλύονται οι μορφές – όψεις μέσω των οποίων εκδηλώνεται το φαινόμενο, με έμφαση στο πολυδιάστατο του χαρακτήρα του. Παράλληλα μελετάται το ζήτημα του αυτόαποκλεισμού και αναζητείται η σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ των δύο.

Η δομή της εργασίας περιλαμβάνει τέσσερα κύρια μέρη: Το θεωρητικό πλαίσιο, την μεθοδολογία, την ποιοτική ανάλυση και τα αποτελέσματα.

Στο πρώτο μέρος γίνεται μία κατά το δυνατόν συνοπτικότερη παράθεση των θεωρητικών αναζητήσεων και προβληματισμών επί του ζητήματος. Η μεθοδολογία και ο τρόπος διεξαγωγής της έρευνας περιγράφονται στο δεύτερο μέρος, ενώ το τρίτο περιλαμβάνει την ποιοτική ανάλυση του υλικού που συγκεντρώθηκε. Τα αποτελέσματα της εν λόγω έρευνας πραγματεύεται το τελευταίο μέρος, όπου και αναδύονται κάποιοι θεωρητικοί προβληματισμοί.

Σταθερή επιδίωξη της εργασίας υπήρξε η διαλεκτική αντιπαράθεση της έρευνας με τα συμπεράσματα των θεωρητικών προσεγγίσεων του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Τέλος, στόχος της εργασίας είναι μάλλον η συμβολή στην προβληματική για το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, παρά η διατύπωση βέβαιων και ασφαλών συμπερασμάτων με θεωρητική ή ερευνητική καταξίωση.

1. Αναφορές στη θεωρία

1.1 Κοινωνικός αποκλεισμός: Προβλήματα ορισμού

Η εικόνα της σημερινής κοινωνίας, με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και τα προβλήματα που αυτή επιφέρει, με τις στρατιές των ανέργων, τον επισφαλή χαρακτήρα των μορφών απασχόλησης, την οικονομική ύφεση, την οπισθοχώρηση του κράτους πρόνοιας, με την αύξηση του αριθμού των αστέγων, την μετανάστευση, τα φαινόμενα της ξενοφοβίας και του ρατσισμού, με την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθιστά επίκαιρες τις συζητήσεις για τον κοινωνικό αποκλεισμό ατόμων και ομάδων. Καθίστανται, όμως έτσι, επίκαιρες και απολύτως αναγκαίες και οι συζητήσεις και οι προβληματισμοί για την αποσαφήνιση του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός», αναζητήσεις που αφορούν στο ποια φαινόμενα περιγράφει ο όρος, ποια κοινωνικά προβλήματα και ποιες πολιτικές σχεδιάζονται-ακολουθούνται για την αντιμετώπισή τους.

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός είναι σχετικά πρόσφατος. Εμφανίστηκε για πρώτη φορά, το 1989, σε κοινοτικό κείμενο¹. Ο νέος αυτός όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει νέες, πολυδιάστατες και πολυπλοκότερες μορφές αποστέρησης,² ύστερα από την διαπίστωση πως η φτώχεια δεν αφορά μόνον τις υπανάπτυκτες, αλλά και τις αναπτυσσόμενες χώρες και πως οι οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες

¹ Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός σε έγγραφο που περιλάμβανε τα αποτελέσματα της συνόδου 29/9/89, του Συμβουλίου των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων της ΕΟΚ. Βλ. Λύτρας, Α.-Παντελόγλου, Π. (1999): *Φορείς και δίκτυα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, σ. 11 (Υπό δημοσίευση). Βλ. επ. Καβουνίδη, Τζ. (1996): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 49

² Καβουνίδη, Τζ. οπ. π. σ. 49

όχι μόνο δεν εξαλείφτηκαν αλλά συνεχώς διευρύνονται για να καλύψουν όλους τους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας³. Από τότε ο όρος χρησιμοποιείται ευρέως και εμφανίζεται όχι μόνο στα επίσημα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στα πλαίσια της επιστημονικής κοινότητας, αλλά και στον πολιτικό, δημοσιογραφικό και καθημερινό λόγο ιδιαίτερα μάλιστα τα τελευταία χρόνια. Όλα αυτά συμβαίνουν την ίδια ακριβώς στιγμή που εντοπίζεται η αδυναμία διατύπωσης ενός γενικά αποδεκτού ορισμού της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού⁴ και επισημαίνεται η ανάγκη αποσαφήνισης του όρου, δεδομένου ότι οι πολιτικές που σχεδιάζονται για την καταπολέμηση του φαινομένου αυτού βασίζονται σε συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο⁵.

Οι δυσκολίες για την αποσαφήνιση του όρου συνδέονται στενά αφενός, με το γεγονός ότι είναι πολλές οι πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού, τα χαρακτηριστικά του καθώς και οι αιτίες και οι συνθήκες εκδήλωσής του, αφετέρου, με το ότι ένα μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας άρχισε να ασχολείται με τον κοινωνικό αποκλεισμό όταν ο όρος χρησιμοποιούνταν ευρέως πλέον στα κείμενα της ευρωπαϊκής ένωσης, στο λόγο των πολιτικών και των δημοσιογράφων χωρίς προηγουμένως να έχει αποσαφηνιστεί το θεωρητικό και εννοιολογικό του πλαίσιο.⁶ Επιπροσθέτως η αποσαφήνιση του όρου «οδηγεί σε

³ Κασσιμάτη, Κ. (1998): εισαγωγή στο *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 13-15

⁴ Καβουνίδη, Τζ. (1996): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 52

⁵ Ο Τσιάκαλος τονίζει την ανάγκη αποσαφήνισης του όρου κοινωνικός αποκλεισμός επισημαίνοντας πως: «...ο ορισμός ενός φαινομένου, στις περιπτώσεις που αυτό θεωρείται κοινωνικό πρόβλημα, δεν περιγράφει απλώς ένα φαινόμενο, αλλά, επιπλέον προδιαγράφει την πολιτική αντιμετώπιση του. Συνεπώς ο ορισμός καθώς συμβάλλει στη διαμόρφωση πολιτικής αντιμετώπισης του κοινωνικού προβλήματος αποτελεί μέρος της λύσης ή μέρος της διακρίσεως του προβλήματος». Τσιάκαλος, Γ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμός, πλαίσιο και σημασία», στο Κασσιμάτη, Κ. (επιμ.) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 45

⁶ Σύμφωνα με τον Τσιάκαλο, ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης στα πλαίσια κατ' ανάθεση ερευνών, που σημαίνει πως οι ερευνητές και ερευνήτριες που ασχολήθηκαν με το θέμα

31
διαπιστώσεις τις οποίες οι κυβερνήσεις των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν είναι πρόθυμες να αποδεχτούν»⁷.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αλλού περιγράφεται ως κατάσταση που βιώνουν κάποια άτομα ή ομάδες ατόμων και αλλού ερμηνεύεται ως διαδικασία. Στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Πράσινο βιβλίο), ο κοινωνικός αποκλεισμός περιγράφεται με αναφορά σε κάποιες καταστάσεις και σε κάποια αίτια, χωρίς να αναφέρεται κάποιο κοινό, ενοποιητικό στοιχείο των καταστάσεων και των αιτιών αυτών, ενώ ο όρος δεν διαφοροποιείται απόλυτα από τις έννοιες της φτώχειας και της περιθωριοποίησης⁸. Στο πλαίσιο της «Στοχοθετημένης Κοινωνικο-Οικονομικής Έρευνας», ο κοινωνικός αποκλεισμός περιγράφεται ως «προοδευτική διαδικασία περιθωριοποίησης που οδηγεί σε οικονομική εξαθλίωση και σε διάφορες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής μειονεκτικότητας», χωρίς όμως πάλι να αναφέρεται μια κάποια κοινή γενεσιουργός αιτία⁹. Οι ρίζες του κοινωνικού αποκλεισμού εντοπίζονται στην ανεργία και κυρίως στην μακροχρόνια ανεργία, στην μετανάστευση, στην απομόνωση των ορεινών πληθυσμών, στις μεταβολές που έχουν συντελεστεί στα άτυπα διαπροσωπικά δίκτυα (οικογένεια, συγγένεια, φιλικό περιβάλλον), στις δομικές αλλαγές στον χώρο της εργασίας, στην αύξηση του ατομικισμού κ.α. Ενώ χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά αποκλεισμένοι οι άνεργοι, οι μετανάστες, οι πρόσφυγες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι τοξικομανείς, οι φορείς του AIDS, οι ανύπαντρες μητέρες, οι άστεγοι, οι κάτοικοι υποβαθμισμένων αστικών ή αγροτικών συνοικίσεων, οι κρατούμενοι και οι πρώην κρατούμενοι κ.α. Η απόπειρα

αποδέχτηκαν τους όρους της προκήρυξης, χωρίς οι ίδιοι να έχουν αποφασηθεί από την αρχή το περιεχόμενό του. Βλ. Τσιάκαλος, Γ. οπ. π. σ. 43

⁷ οπ. π. σ. 55

⁸ οπ. π. σ. 50-52

αποσαφήνισης ενός ορισμού στις κοινωνικές επιστήμες μέσω των «ομάδων-στόχου» και των καταστάσεων, στα πλαίσια των οποίων διαβιούν, καθιστά προφανή την αδυναμία της αναλυτικής ικανότητας του όρου. Αδυναμία που έγκειται στην απλή παράθεση-στοίχιση διαφόρων κοινωνικών προβλημάτων και στον μη εντοπισμό κάποιων πιθανών αιτιών που να τα συνδέουν μεταξύ τους. Αυτό όμως οδηγεί στον κλασματικό τρόπο πρόσληψης του κοινωνικού ιστού και στην αποσύνδεση των κοινωνικών προβλημάτων από τις κοινωνικές δομές που τα προκαλούν¹⁰. Η έννοια του αποκλεισμού παραπέμπει σε μια διχοτομημένη κοινωνία στη «βάση του μέσα και του έξω»¹¹, με κριτήριο την ένταξη ή μη των μελών της, με τρόπο ώστε να εμφανίζεται ως κύριο ρήγμα των σύγχρονων κοινωνιών εκείνο μεταξύ «αποκλεισμένων»-«μη αποκλεισμένων». Οι πρώτοι είναι αυτοί που έχουν πρόσβαση σε δουλειές, καριέρες, πρόσθετα οφέλη και κάνουν χρήση των δικαιωμάτων τους και οι δεύτεροι αυτοί που δεν έχουν τέτοια πρόσβαση και αναπτύσσουν αμυντικές στρατηγικές για να επιβιώσουν.

Η θεωρία που αναπτύσσεται γύρω από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού φιλοδοξεί να εξηγήσει την φτώχεια και τα άλλα φαινόμενα περιθωριοποίησης με ελλιπή όμως αναφορά στις κοινωνικές τάξεις και την καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας. Ως συνέπεια αυτού, πολλές φορές θεωρείται δεδομένο ότι οι μη αποκλεισμένοι εργαζόμενοι χαίρουν προνομίων και αγαθών εις βάρος των αποκλεισμένων. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη του Λαπαβίτσα για τους Ιάπωνες, μη-χειρώνακτες εργάτες,

⁹ οπ. π. 52-54

¹⁰ Πετράκη, Γ. (1996): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού προβλήματος», στο *Κοινωνικές ανισότητες και Κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 21-23

¹¹ οπ. π. σ. 20

σύμφωνα με την οποία αυτοί οι τελευταίοι που φαινομενικά εμφανίζονται μη αποκλεισμένοι αποκλείονται τελικά από την ίδια την ζωή¹². Η Ιαπωνία έχει πράγματι αποφύγει ορισμένα από τα προβλήματα των άλλων αναπτυγμένων χωρών όπως τα μεγάλα ποσοστά μαζικής ανεργίας, την φτώχεια μεγάλου μέρους του πληθυσμού κ.α.¹³ χωρίς όμως να απουσιάζουν προβλήματα κοινωνικού διαχωρισμού¹⁴. Το 40% της συνολικής εργατικής δύναμης αποτελούν οι εργαζόμενοι, χειρώνακτες και μη, σε μεγάλες εταιρείες. Για τους εργαζόμενους αυτούς προβλέπονται, καταρχήν φτηνή στέγη, σχετικά σταθερή απασχόληση, προοπτικές καριέρας και άλλα οφέλη προερχόμενα από τις εταιρείες¹⁵. Οι εργαζόμενοι σε τέτοιες μεγάλες εταιρείες και κυρίως οι μη χειρώνακτες μοιάζουν να είναι προνομιούχοι και σίγουρα μη αποκλεισμένοι. Από την άλλη πλευρά όμως οι άνθρωποι αυτοί είναι υποχρεωμένοι να δουλεύουν πολλές ώρες χωρίς να πληρώνονται τις υπερωρίες, να βλέπουν τους δικούς τους ανθρώπους πολύ λίγο και πάντα με βάση το πρόγραμμα της εταιρείας, να μετακινούνται συχνά από τον τόπο που διαμένουν για να εργαστούν σε εταιρείες συγγενικές, να παρακολουθούν σεμινάρια και επιπλέον σπουδές για επαγγελματική άνοδο και τέλος ακόμα και να πεθαίνουν από υπερεργασία¹⁶. Για να αναλυθούν όμως τέτοια φαινόμενα θα πρέπει να μελετηθεί το ταξικό σύστημα και οι οικονομικές λειτουργίες του κεφαλαίου και τα κοινωνικά προβλήματα σε σχέση με τις κοινωνικές δομές που τα προκαλούν.

¹² Λαπαβίτσας, Κ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός και Ιαπωνικός καπιταλισμός: Η περίπτωση των μη-χειρώνακτών εργατών», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Τόρναμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα

¹³ οπ. π. σ. 233

¹⁴ Οι γυναίκες, για παράδειγμα, στον εργασιακό χώρο υφίστανται περισσότερες διακρίσεις σε σχέση με άλλες προηγμένες χώρες. Βλ. οπ. π. σ. 232

¹⁵ οπ. π. σ. 233

¹⁶ οπ. π. σ. 234-238

87

Ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού με βάση την θεωρητική αποσύνδεση των κοινωνικών προβλημάτων από την κοινωνική δομή, και την παρουσίαση αυτών ως προβλήματα ιδιαίτερων ομάδων που ορίζονται «αποκλεισμένοι», εμφανίζει επιπρόσθετες αδυναμίες. Οδηγεί στον στιγματισμό των ατόμων ή ομάδων που καλούνται αποκλεισμένοι και στην ηθικοποίηση των κοινωνικών προβλημάτων¹⁷.

Το Παρατηρητήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ορίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών. «Μιλώντας για αποκλεισμό υποδηλώνουμε περιορισμούς στην πρόσβαση, ηθελημένους ή όχι. Πολίτες μπορεί να αποτυγχάνουν να κάνουν χρήση των δικαιωμάτων τους είτε από δική τους ανικανότητα ή από λανθασμένη επιλογή. Όπου ανικανότητα ή επιλογή είναι αποτέλεσμα προηγούμενων αποκλεισμών – από την εκπαίδευση, από την πληροφόρηση κ.λ.π. – μπορούν να θεωρηθούν ως παρεμπόδιση στην πρόσβαση»¹⁸. Ένας τέτοιος ορισμός φαίνεται να είναι περισσότερο δόκιμος από εκείνους που εμφανίζονται σε άλλα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εν τούτοις έχουν αναπτυχθεί ορισμένοι προβληματισμοί που αφορούν στον τρόπο που προσλαμβάνονται τα κοινωνικά δικαιώματα, στο γεγονός ότι αυτά διαφέρουν από χώρα σε χώρα και επιπλέον στο ότι σε κάθε χώρα ορισμένες ομάδες (διαφορετικές κατά περίπτωση) περιορίζονται στην άσκηση των κοινωνικών τους δικαιωμάτων¹⁹.

¹⁷ Πετράκη, Γ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού προβλήματος», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 22-24

¹⁸ Βλ. Τσιάκωλος, Γ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 57

¹⁹ Καβουνίδη, Τζ. (1996): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, Ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 52-53

77

Στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών η σταδιακή υποχώρηση του κράτους πρόνοιας, σε συνδυασμό με την προώθηση της νεοφιλελεύθερης αντίληψης και την κυριαρχία της αγοράς ως κατεξοχήν τόπος των κοινωνικών σχέσεων θέτουν σε κίνδυνο την εξασφάλιση των κοινωνικών δικαιωμάτων για όλους τους πολίτες. Το μεταμοντέρνο κράτος χαρακτηρίζεται από την τάση επιστροφής στον αυτορυθμιστικό ρόλο της αγοράς, τον περιορισμό των επεμβάσεων του στην οικονομία, τις αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις, τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης, τις άτυπες μορφές εργασίας και από την «αναγνώριση πλήρων δικαιωμάτων και μονιμότητας μόνο σε μια μειονότητα εργαζομένων»²⁰. Οι αλλαγές αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα την «ανάγνωση» των κοινωνικών δικαιωμάτων με όρους της αγοράς και της ανταλλαξιμότητας διαμέσου δύο κυρίαρχων τάσεων. Σύμφωνα με την πρώτη οι κοινωνικές υποχρεώσεις του πολίτη είναι δεσμευτικές των κοινωνικών του δικαιωμάτων, έτσι, όσοι δεν καταφέρνουν να ενταχθούν με επιτυχία στην αγορά εργασίας απλά δεν είναι συνεπείς προς τις υποχρεώσεις τους και άρα δεν πρέπει να προβάλλουν δικαιώματα. Σύμφωνα με την δεύτερη το υποκείμενο των δικαιωμάτων πρέπει να είναι ο «καταναλωτής» και όχι ο «πολίτης»²¹. Και οι δυο αυτές τάσεις έρχονται σε αντίθεση με την βασική ιδιότητα των θεμελιωδών δικαιωμάτων δηλαδή την ανεπιφύλακτη κατοχύρωση τους ανεξάρτητα από την εκπλήρωση άλλων συνταγματικών υποχρεώσεων²². Στα πλαίσια της φιλελεύθερης αντίληψης εκλαμβάνεται ως υποκείμενο της κοινωνικής δικαιοσύνης το

²⁰ Αμίτσις, Γ.-Κατρούγκαλος, Γ. (1998): «Κανονιστικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 60

²¹ οπ. π. σ. 58-60

²² οπ. π. σ. 59

μεμονωμένο άτομο, παραβλέπεται όμως έτσι η κοινωνική διάσταση της ύπαρξης του²³. Επιπλέον τα κοινωνικά δικαιώματα, σε αντίθεση με τα ατομικά και πολιτικά, δεν θεμελιώνουν από την πλευρά των κυβερνωμένων την δυνατότητα εξαναγκασμού της κρατικής εξουσίας για την εξασφάλιση τους.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, όπως συνήθως ορίζεται αρνητικά σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα, εγείρει διάφορους προβληματισμούς γύρω από την έννοια της ιδιότητας του πολίτη²⁴ και των διαστάσεων της, όπως η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη.

Ο Marshall έβλεπε στην ανάπτυξη της έννοιας της κοινωνικής ιδιότητας του πολίτη, δηλαδή στην θεμελίωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, την προστασία των πολιτών από τα προβλήματα που δημιουργούν η καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας και οι αβεβαιότητες της αγοράς. Το κράτος πρόνοιας θα ήταν ο εγγυητής των κοινωνικών δικαιωμάτων και τα βασικά αγαθά θα εξασφαλιζόνταν για όλους τους πολίτες. Ωστόσο ασκήθηκε κριτική στο μοντέλο του Marshall καθώς θεωρήθηκε ότι βασίζονταν στην αντίληψη του πληθυσμού ως ενός ομοιογενούς συνόλου και δεν προσμετρούσε τις διαφορές που υφίστανται μεταξύ των διάφορων ομάδων του πληθυσμού και τις διαφορετικές σχέσεις που

²³ «Ο φιλελεύθερος στοχασμός φαίνεται να λησμονεί ότι τα άτομα συγκροτούνται ως πρόσωπα μέσα από την κοινωνική τους ύπαρξη ακριβώς και την κοινότητά τους, μια κοινότητα που σηματοδοτείται από σχέσεις αμοιβαιότητας, σύγκρουσης, κοινών και αντιτιθέμενων αξιών και πελοιθήσεων». Παπαδόπουλος, Ι. (1998): «Ηθικός δράστης και κοινωνικό κράτος πριν από την οριστική κατάλυση του: Η ατζέντα πέρα από το 1990», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 105

²⁴ Κατά τον Marshall η ιδιότητα του πολίτη εξελίχθηκε μέσα από τρία στάδια. Στο πρώτο στάδιο, τον 8ο αιώνα, αποκτήθηκε η αστική ιδιότητα του πολίτη, στο δεύτερο στάδιο, τον 19ο αιώνα, αποκτήθηκε η πολιτική ιδιότητα και στο τρίτο στάδιο, τον 20ο αιώνα, η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη. Βλ. Καβουνίδη, Τζ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Ιδιότητα του πολίτη και φύλο», στο *Κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 367

αναπτύσσουν οι ομάδες αυτές με την ιδιότητα του πολίτη²⁵. Το μοντέλο του Marshall οικοδομήθηκε πάνω στην αντίληψη της ομοιογένειας του πληθυσμού και βασίστηκε στην εμπειρία των ανδρών και δη των λευκών ανδρών, χωρίς να συνυπολογίζει την εμπειρία των γυναικών, των μαύρων κ.α.²⁶ Έτσι η ιδιότητα του πολίτη και συνακόλουθα και η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη, ως διάσταση της, αναπτύχθηκε βασιζόμενη σε ένα συγκεκριμένο καταμερισμό εργασίας με βάση το φύλο²⁷, σε μια συγκεκριμένη συνάρθρωση της δημόσιας²⁸ και ιδιωτικής σφαίρας που δεν συνεπάγονταν αυτόματα την ίδια πρόσβαση στα κοινωνικά δικαιώματα για όλους τους πολίτες. Στηρίχτηκε δηλαδή στον αποκλεισμό των γυναικών.

Η αποσαφήνιση του όρου κοινωνικός αποκλεισμός φέρνει στο επίκεντρο των συζητήσεων έννοιες όπως αυτή της «ένταξης» και «επανένταξης», της ιδιότητας του πολίτη και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Παραπάνω επιχειρήσαμε να αναφέρουμε πολύ συνοπτικά τους κυριότερους προβληματισμούς που έχουν αναπτυχθεί σχετικά με τους ορισμούς που έχουν αποδοθεί στον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως αυτοί αναπτύσσονται στα κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τελειώνοντας σημειώνουμε πως ίσως η κυριότερη κριτική που ασκήθηκε στον όρο να αφορά το αν τελικά μπορεί να αποτελέσει ένα κυρίαρχο θεωρητικό παράδειγμα, στα πλαίσια του οποίου η κοινωνική θεωρία θα μπορεί να αναλύει τα κοινωνικά προβλήματα²⁹.

²⁵ οπ. π.

²⁶ οπ. π. σ. 368

²⁷ οπ. π. σ. 369-370

²⁸ Είναι γνωστός, ιστορικά, ο αποκλεισμός των γυναικών από την δημόσια σφαίρα. Βλ. van Vucht Tijssen, Lieteke(1991): «Women and objective Culture. Georg Simmel and Marianne Weber», στο *Theory, Culture and society Explanations in Critical Social Science (A special Issue on Georg Simmel)*, Volume 8, Num. 3, SAGE Publications, London

²⁹ «Οι θεωρίες μεσαίου βεληγεκούς ξεκινούν από ένα σύνολο εμπειρικών πεποιθήσεων, τις οποίες θεωρούν ως προφανή και αυταπόδεικτη πραγματικότητα. Συνήθως, οι εμπειρικές αυτές πεποιθήσεις

1.2 Κοινωνικός αποκλεισμός και παρεκκλίνουσα συμπεριφορά

Για την επιστήμη της εγκληματολογίας³⁰, ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν συνιστά ένα νέο φαινόμενο. Ούτε ο στιγματισμός του παραβάτη και ο χαρακτηρισμός του ως «ιδιαιτέρου είδους ανθρώπου», αλλά ούτε και η απομόνωση του από το κοινωνικό σύνολο και η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του συνιστούν νέα φαινόμενα, φαινόμενα «των καιρών» μας. Το αντίθετο μάλιστα. Από την πρώτη στιγμή της γέννησης της εγκληματολογίας, από την Ιταλική θετική σχολή³¹, ο εγκληματίας άνθρωπος θεωρήθηκε ένα «υπάνθρωπο είδος του Homo sapiens»³², με αποτέλεσμα να διαχωρίζεται από τον λεγόμενο φυσιολογικό άνθρωπο. Ένας τέτοιος διαχωρισμός έθετε αυτόματα σε κίνηση τους μηχανισμούς κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς απέδιδε την συμπεριφορά και τις πράξεις του δράστη σε παθολογικά, ενδογενή αίτια.

προκύπτουν από κάποια εμπειρική-και συνήθως ποσοτική-ανάλυση, ενώ, εξίσου, συνήθως υποκρύπτονται οι θεωρίες που οργανώνουν το πλαίσιο της ανάλυσης αυτής... Σύμφωνα με την μαρξιστική διαλεκτική αφηρημένου-συγκεκριμένου, η αφαίρεση από τις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες της μορφής εμφάνισης των πραγμάτων οδηγεί στην αναγνώριση της ουσίας. Από την τελευταία παράγονται οι βασικές έννοιες και αναλύεται η διαλεκτική σχέση ουσίας-εμφάνισης και αφηρημένου-συγκεκριμένου, μέσα στα πλαίσια μιας γενικής θεωρίας. Επομένως, μεσοπρόθεσμες καταστάσεις οφείλουν να εντάσσονται και να αναλύονται μέσα στα πλαίσια της γενικής θεωρίας. Οι όποιες επιπρόσθετες θεωρητικές έννοιες είναι αναγκαίες, πρέπει να συνδέονται οργανικά με τις γενικές θεωρητικές έννοιες». Μαρουδέας, Σ. (1998): «Κοινωνικές ανισότητες και σύγχρονος καπιταλισμός: Το τέλος των τάξεων», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 142. Βλ. επ. Πετράκη, Γ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού προβλήματος», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 20-21

30 Η επιστήμη της εγκληματολογίας έχει ως αντικείμενο της το εγκληματικό φαινόμενο. Μελετά το έγκλημα ως ανθρώπινη πράξη και ως κοινωνικό φαινόμενο, τον εγκληματία και την κοινωνική αντίδραση στο έγκλημα, αναζητά τους εγκληματογόνους παράγοντες, εξετάζει τις διάφορες μορφές της εγκληματικότητας και τους τρόπους για την αντιμετώπιση της. Ο Durkheim δίνει τον ακόλουθο ορισμό για την επιστήμη της εγκληματολογίας: «Διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός ορισμένου αριθμού πράξεων που όλες παρουσιάζουν αυτό το εξωτερικό χαρακτηριστικό πως, μια φορά τελεσθείσες, καθορίζουν από την μεριά της πολιτείας αυτή την ιδιαίτερη αντίδραση που ονομάζουμε ποινή. Δημιουργούμε έτσι, μια sui generis ομάδα στην οποία δίνουμε μια κοινή ονομασία: ονομάζουμε έγκλημα κάθε τιμωρούμενη πράξη και κάνουμε το έγκλημα, που έτσι καθορίζεται, το αντικείμενο μιας ειδικής επιστήμης, της εγκληματολογίας». Βλ. Φαρσεδάκης, Ιακ. (1996), *Στοιχεία εγκληματολογίας*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 75

³¹ οπ. π. σ. 87-98. Βλ. επ. Φαρσεδάκης, Ιακ. (1990), *Η εγκληματολογική σκέψη από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 195

³² Φαρσεδάκης, Ιακ. (1990), οπ. π. σ. 195

Βεβαίως η εγκληματολογική σκέψη αναπτύχθηκε, εξελίχθηκε και εμπλουτίστηκε για να έρθει και να υποστηρίξει πως «εγκληματίας δεν είναι αυτός που περνά στην εγκληματική πράξη αλλά αυτός που στιγματίζεται σαν τέτοιος από αυτούς που έχουν την σχετική εξουσία»³³.

Οι ενστάσεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την χρηστική αξία της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού, αφορούν τον ορισμό της ως κατάστασης που βιώνουν κάποια άτομα ή ομάδες ατόμων, χωρίς όμως να αναφέρονται τα αίτια που την προκαλούν. Παραμένει έτσι αναπάντητο το κεντρικό ερώτημα «ποιος αποκλείει και από τι». Ομοίως, και στο πεδίο της εγκληματολογίας σημειώνεται ότι παραγνωρίζονται εν τέλει όλες εκείνες οι αναγκαίες αλληλοδράσεις που δημιουργούν το φαινόμενο της παρέκκλισης, οι σχέσεις δηλαδή ανάμεσα στο έγκλημα, στους μηχανισμούς κοινωνικής αντίδρασης και στη θέσπιση του κανόνα³⁴. Επιπλέον οι ενστάσεις αφορούν και τον ορισμό της έννοιας μέσω μιας περιπτώσιολογίας ομάδων, καθώς ενέχει ο κίνδυνος ηθικοποίησης των κοινωνικών προβλημάτων. Ο ορισμός των κοινωνικών προβλημάτων μέσω των ομάδων στόχου, οδηγεί στο στιγματισμό των ατόμων καθώς παραβατικά, παθολογικά και άλλα χαρακτηριστικά, ως χαρακτηριστικά που περιγράφουν τις ομάδες των αποκλεισμένων, παραπέμπουν σε άρρητες ιδεολογικές παραδοχές όπως η σύνδεση της φτώχειας με την εγκληματικότητα ή η απόδοση της ανεργίας στα προσωπικά γνωρίσματα του ατόμου³⁵.

Οι επιστημονικές αναζητήσεις και οι συζητήσεις γύρω από την έννοια

³³ Δασκαλάκης, Η. (1985), *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, εκδόσεις Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 133

³⁴ Νικολόπουλος, Γ. (1997), *Εγκληματολογικοί προβληματισμοί γύρω από την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού*, Εισήγηση στο Επιστημονικό Συμπόσιο: Εγκληματίες και θύματα στο κατώφλι του εικοστού πρώτου αιώνα. ΕΚΚΕ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

του κοινωνικού αποκλεισμού αποκάλυψαν και την γενικότερη σύγχυση που επικρατεί σχετικά με την φύση και την θέση των αποκλεισμένων ατόμων και ομάδων. Ορισμένοι μίλησαν για τοποθέτηση των αποκλεισμένων εκτός κοινωνίας και κάτω από την κατηγορία της εργατικής τάξης, αναβιώνοντας έτσι την έννοια της υποτάξης ή υποστρώματος και για την ιδιαίτερη φύση των ανθρώπων αυτών, συνδέοντας αιτιοκρατικά, ντετερμινιστικά την κατάσταση που βιώνουν με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Οι ίδιοι οι προβληματισμοί συναντώνται και στο εγκληματολογικό πεδίο. Η αποσαφήνιση του όρου κοινωνικός αποκλεισμός, συνδέεται στενά και προϋποθέτει την ανάδειξη της αναλυτικής δυνατότητας της έννοιας του κοινωνικού υποστρώματος, και εγείρει προβληματισμούς σχετικά με το «κοινωνικό μειονέκτημα» της παραβατικότητας³⁶. Για την έννοια του κοινωνικού υποστρώματος, οι ποικίλες θεωρητικές εκδοχές της απολήγουν πολύ συνοπτικά σε δυο αντίθετες απόψεις. Σύμφωνα με την συντηρητική εκδοχή, η υποτάξη αποτελείται από ανέργους, οι οποίοι γίνονται αντιληπτοί όπως οι άποροι του 19^{ου} αιώνα δηλαδή, θεωρούνται οι ίδιοι υπεύθυνοι της κατάστασης τους. Αποδίδεται η ανεργία σε προσωπική αποτυχία, σε έμφυτα χαρακτηριστικά ή σε ατελή πρωτογενή κοινωνικοποίηση. Επιπλέον κυρίαρχη είναι και η νεοφιλελεύθερη αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι προνοιακές παροχές, οι κρατικές οικονομικές ενισχύσεις και επιδοτήσεις επιδεινώνουν το πρόβλημα διότι δημιουργούν ένα είδος εξαρτώμενου τρόπου ζωής.

³⁵ Πετράκη, Γ. (1996): « Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλιές και νέες «αναγνώσεις» του κοινωνικού προβλήματος», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

³⁶ Τσίγγανου, Ι. (1998): «Παραβατικότητα και πραγματικότητα: Η έννοια του κοινωνικού υποστρώματος ή διαφορετικά «υποτάξης», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Σύμφωνα με την ριζοσπαστική εκδοχή, η υποτάξη σωματοποιείται από τους μακροχρόνια ανέργους που όμως τώρα εκλαμβάνονται ως θύματα των περιστάσεων και των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Αιτίες της παρατεταμένης ανεργίας θεωρούνται η καπιταλιστική κοινωνία, οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί στη δομή της απασχόλησης, οι επιπτώσεις της τεχνολογικής ανάπτυξης στα παραδοσιακά επαγγέλματα, η υποχώρηση του κράτους πρόνοιας κ. α.³⁷

Παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο κύριων απόψεων, ανακύπτουν κάποια κοινά σημεία. Σύμπτωση απόψεων παρατηρείται πρώτον, ως προς τα μέλη της υποτάξης: αποτελείται από τους μακροχρόνια ανέργους, δεύτερον ως προς το ξεχωριστό υποπολιτισμικό πρότυπο συμπεριφοράς των μελών της: στη συντηρητική εκδοχή της έννοιας της υποτάξης, ο υποπολιτισμός θεωρείται εγγενής του τρόπου ζωής των μελών της ενώ στην ριζοσπαστική εκδοχή εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα του μακροχρόνιου αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και τρίτον ως προς το ότι τα μέλη της υποτάξης εμφανίζουν αδυναμία πρόσβασης σε βασικά αγαθά και υπηρεσίες σε βαθμό μεγαλύτερο από εκείνου του ανειδίκευτου εργάτη³⁸. Έχει αμφισβητηθεί έντονα η αναλυτική δυνατότητα του όρου υποτάξη και στις δύο εκδοχές του, για την διερεύνηση της κοινωνικής θέσης και κατάστασης του ποινικού πληθυσμού στην Ελλάδα, ενώ όπως παρατηρεί σχετικά η Τσίγγανου: «στον ιδιαίτερο κοινωνικό χώρο της παραβατικότητας, ο ορισμός εργασίας για την έννοια του κοινωνικού υποστρώματος επιβεβαιώνεται χαλαρά και μόνο ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά του...»³⁹.

³⁷ οπ. π. σ. 398-399

³⁸ οπ. π. σ. 398

³⁹ οπ. π. σ. 400

«(Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός) παραπέμπει σε μια κοινωνία διχοτομημένη στη βάση του μέσα και του έξω, όπου το μέσα ορίζεται από ιδιότητες κοινωνικής κανονικότητας και το έξω από ιδιότητες και χαρακτηριστικά που αναιρούν την κοινωνία και της δημιουργούν προβλήματα...»⁴⁰. Όσον αφορά συγκεκριμένα την θέση και την φύση του αποκλεισμένου παραβάτη, με βάση ένα συναινετικό κοινωνικό πρότυπο αυτή τοποθετείται εντός των τειχών της κοινωνίας και το έγκλημα εμφανίζεται ως η συμπεριφορά που αποδίδεται σε ατομική παθολογία και ως συμπεριφορά που θίγει την συλλογική συνείδηση και προσβάλλει τις αξίες της κοινωνίας. Εμφανίζεται λοιπόν ως μία πραγματικότητα που διαταράσσει τους όρους της κοινωνικής συμβίωσης, προκαλώντας έτσι την αντίδραση του κοινωνικού σώματος που εκφράζεται επίσημα με τον ποινικό νόμο. Με αναφορά σε κάποιο συγκρουσιακό κοινωνικό πρότυπο, ο παραβάτης παραμένει και πάλι εντός της κοινωνίας και η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά εξετάζεται ως αποτέλεσμα άλλων παραγόντων και όχι των παθολογικών χαρακτηριστικών του ατόμου. Για παράδειγμα στα πλαίσια της μαρξιστικής εγκληματολογίας το έγκλημα θεωρείται απόρροια παθολογικών κοινωνικών δομών, δημιούργημα της ταξικής καπιταλιστικής κοινωνίας και των οικονομικών ανισοτήτων.⁴¹ Επιπλέον υποστηρίζεται ότι οι συμπεριφορές των απροσάρμοστων, των παρεκκλινόντων διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής.

⁴⁰ Πετράκη, Γ. (1998): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Παλαιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού προβλήματος», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 20

⁴¹ Φαρσεδάκης, Ιακ. (1996): *Στοιχεία εγκληματολογίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 92-93

Σήμερα αμφισβητείται ο ρόλος αυτός της παραβατικότητας, που παρουσιάζεται κυρίως από τα ΜΜΕ ως ένδειξη της «πορείας του κόσμου προς την καταστροφή».

1.3 Κοινωνικός Αποκλεισμός και μηχανισμοί παραγωγής του

Παρά την ασάφεια που χαρακτηρίζει τον όρο, ο κοινωνικός αποκλεισμός μας είναι πια γνώριμος. Ενδιαφέρει και απασχολεί πολλούς ανθρώπους: «Εκείνους που μιλούν για τον αποκλεισμό σαν φαινόμενο. Εκείνους που τον βιώνουν σαν κατάσταση. Εκείνους που τον ερμηνεύουν σαν διαδικασία... Εκείνους που τον παράγουν ή τον συντηρούν σαν πολιτική. Και τέλος εκείνους που...εξετάζουν συνολικά τις επιπτώσεις του, μελετούν τις μορφές, τις αφετηρίες και τα αίτια του, αναλύουν τις διεργασίες της διαμόρφωσης και της επέκτασης του και σχεδιάζουν τις ενέργειες και τη δράση τους με βάση τους πραγματικούς ανθρώπους και τις πραγματικές καταστάσεις»⁴².

Από τους διάφορους ορισμούς που έχουν αναπτυχθεί, προκύπτει πως ο κοινωνικός αποκλεισμός διακρίνεται από τις έννοιες της φτώχειας και της περιθωριοποίησης και προσδιορίζεται εμπειρικά σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών. Η απουσία εισοδήματος από εργασία, σε συνδυασμό με την απουσία ή ασθενή παρουσία κοινωνικών μέσων από το κράτος και την έλλειψη οικονομικής και ηθικής στήριξης από την οικογένεια, συγγενείς και φίλους οδηγεί σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού.

Για τον Τσιάκαλο ο κοινωνικός αποκλεισμός χαρακτηρίζει τόσο μια κατάσταση όσο και μια διαδικασία. «Κοινωνικός αποκλεισμός είναι η παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών

(εκπαίδευση, υγεία κ.λ.π.), η έλλειψη των οποίων οδηγεί συνήθως σε οικονομική ανέχεια»⁴³.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός υπερβαίνει την περίπτωση του αποκλεισμού από την καταναλωτική κοινωνία (διάκριση αποκλεισμού-φτώχειας) και εκτείνεται μέχρι και τον αποκλεισμό από μια θέση στην κοινωνία. Υπό το πρίσμα αυτό, ανέρχονται στο προσκήνιο των συζητήσεων, οι «δίοδοι» μέσω των οποίων τα άτομα εντάσσονται στο κοινωνικό σύνολο και ενσωματώνονται στις μορφές ζωής του, δηλαδή το κράτος, η αγορά εργασίας και η κοινωνία των πολιτών, ως το σύνολο των μη κρατικών οργανώσεων που ασχολούνται με θέματα ατομικής και προσωπικής ζωής και κυρίως τα οικογενειακά και προσωπικά δίκτυα⁴⁴. Ως κοινωνικά αποκλεισμένοι μπορούν να προσδιοριστούν τα άτομα ή ομάδες που παρουσιάζουν αδύναμη σχέση με μια τουλάχιστον από τις παραπάνω διαστάσεις της διαδικασίας ένταξης στην κοινωνία⁴⁵. Για παράδειγμα οι πρώην κρατούμενοι ή όσοι ζουν σε κατάσταση παρανομίας (λαθρομετανάστες) έχουν μια αδύναμη σχέση με το κράτος. Εδώ μπορεί να συμπεριληφθούν και οι ανύπαντρες μητέρες όταν θεωρείται ότι η κατάσταση τους ενέχει κάποια υπαιτιότητα. Οι κάτοικοι των απομονωμένων περιοχών, οι χρήστες ουσιών, οι ηλικιωμένοι, οι φυλακισμένοι, οι πρώην κατάδικοι κ.λ.π. εμφανίζουν αδύναμη σχέση προς τα οικογενειακά και προσωπικά δίκτυα. Οι άνθρωποι με ελλιπή

⁴² Σπανού, Ε. (επιμ.), (1999): *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 15

⁴³ Τσιτάκαλος, Γ. (1999): «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην Ευρώπη», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 56

⁴⁴ Duffy, K. (1999): «Ευκαιρία και κίνδυνος: Οι δυο κεντρικές απόψεις που ανακύπτουν από τα αποτελέσματα της πρώτης φάσης (1996-1997) της πρωτοβουλίας: Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 72-73

⁴⁵ οπ. π. σ. 73-74

προσόντα, τα θύματα κοινωνικών και φυλετικών διακρίσεων κ.α. μπορεί να έχουν μια αδύναμη σχέση με την αγορά εργασίας.

Οι τρεις διαστάσεις της διαδικασίας ένταξης στην κοινωνία είναι αλληλοεξαρτώμενες και επικαλύπτουν η μια την άλλη. Έτσι κάποιος, επί παραδείγματι, που είναι αποκλεισμένος από την αγορά εργασίας είναι δυνατόν να αποκλείεται και από ένα διευρυμένο δίκτυο κοινωνικών και προσωπικών επαφών, ιδιαίτερα σήμερα που ο εργασιακός χώρος είναι ο κατεξοχήν τόπος των κοινωνικών σχέσεων.

Γενική είναι η παραδοχή, παρά την αδυναμία διατύπωσης ενός απόδεκτου ορισμού, πως ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένας όρος που καλύπτει φαινόμενα με ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαστάσεις. Εμφανίζεται σε διάφορα επίπεδα της κοινωνικής ζωής και όχι μόνο στην αγορά εργασίας. Στην σχετική βιβλιογραφία εντοπίζονται ως κύριοι τομείς όπου εκδηλώνεται ο κοινωνικός αποκλεισμός, η εκπαίδευση, η απασχόληση, η στέγαση, η υγεία και η κοινωνική προστασία ή κοινωνική υποστήριξη, ενώ τα άτομα ή ομάδες που πλήττει είναι διαφορετικές μεταξύ τους.

Η πολυμορφία των υποκειμένων του αποκλεισμού και οι διάφορες μορφές του παραπέμπουν στην πολυμορφία των μηχανισμών παραγωγής του. Στους παράγοντες που συμμετέχουν στη διαμόρφωσή του πρέπει να καταχωρήσουμε εκτός από τους κοινωνικοοικονομικούς και τους πολιτικούς και ιδεολογικούς. Ως μηχανισμοί που προκαλούν κοινωνικό αποκλεισμό ή έστω συμβάλλουν στην διαμόρφωσή του, έχουν μελετηθεί το σύστημα απονομής της ποινικής δικαιοσύνης, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, το εκπαιδευτικό σύστημα κλπ.

ακόμα και οι πολιτικές εκείνες ή τα προγράμματα που σχεδιάζονται για την καταπολέμηση του.

Στο πλαίσιο διαφόρων ερευνών⁴⁶ εντοπίστηκαν ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του ποινικού πληθυσμού στις ελληνικές φυλακές. Διαμορφώθηκε έτσι το προφίλ του Έλληνα κρατούμενου, ο οποίος είναι σχετικά νέος (25-45 ετών), ανήκει σε χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και έχει χαμηλό μορφωτικό επίπεδο⁴⁷. Πιο αναλυτικά: 8 στους 10 κρατούμενους προέρχονται από τις κατώτερες οικονομικές και κοινωνικές τάξεις, το 1,5-2% μόνο, από τους παραβάτες των νόμων που καταδικάζονται, έχει ανώτερη μόρφωση και το 80% έχει κατώτερη ή καθόλου μόρφωση, ακόμη το 1/3 των κρατουμένων είναι αλλοδαποί, ένα μεγάλο μέρος είναι τσιγγάνοι και επιπλέον κρατούμενοι που εκτίουν ποινές εξαγοράσιμες⁴⁸. Τέτοιες εικόνες μπορούν να «διαβαστούν» διπλά: από την μία να οδηγήσουν στο αναπόδεικτο, επιστημονικά, συμπέρασμα πως τα άτομα των χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων και οι αλλοδαποί είναι περισσότερο «εγκληματίες» και «παραβάτες» από αυτούς που προέρχονται από τις ανώτερες τάξεις και από τους Έλληνες γενικά. Ή από την άλλη πως ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος, μέσω του ποινικού δικαίου, οργανώνεται πάνω σε άτομα με συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά.

Το ποινικό δίκαιο κατατάσσει και διαχωρίζει τους πολίτες σε νομοταγείς και παράνομους, σε αποδεκτούς και μη, σε αποκλεισμένους και ενταγ-

⁴⁶ Δασκαλάκη, Η.-Παπαδοπούλου, Π.-Τσαμπάρη, Δ.-Φρονίμου, Ε. (1996): «Φυλακισμένοι, πρώην φυλακισμένοι και κοινωνικός αποκλεισμός», στο *Διαστάσεις του Κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, ΕΚΚΕ, Αθήνα

⁴⁷ οπ. π. σ. 369

⁴⁸ Κουρτόβικ, Γ. (1997): «Οι ποινικές διαδικασίες ως μοχλός διακρίσεων και κοινωνικού αποκλεισμού», στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 160

μένους. Το ποινικό δίκαιο ποινικοποιεί και αποποινικοποιεί συμπεριφορές. Αυτές οι τελευταίες μπορούν να γίνουν καλές ή κακές, νόμιμες ή εγκληματικές εάν έχουν οριστεί ως τέτοιες από τους σχετικούς νόμους⁴⁹. Το ποινικό δίκαιο, τέλος, συντελεί στη διατήρηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Ακόμα και αν ο νομοθέτης καταφέρει να θεσπίσει νόμους που να προασπίζουν την ισότητα των πολιτών, αυτή εξαρτάται και από την δικανική κρίση.

Ήδη από το 1930⁵⁰, η άνιση και επιλεκτική απονομή της ποινικής δικαιοσύνης έγινε αντικείμενο προβληματισμού και έρευνας. Έκτοτε μελετήθηκαν συστηματικά οι παράγοντες που επιδρούν στην διαμόρφωση της δικανικής κρίσης. Εξετάστηκαν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των δικαστών και το κατά πόσο αυτά επηρεάζουν την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης. Αργότερα δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στο σύνολο των προσδοκιών των δικαστών, στην προσπάθεια και επιθυμία τους να εξασφαλίσουν χρέμα και ισχύ μεταξύ των συναδέλφων τους, αλλά και στην κοινωνία γενικότερα καθώς και στο σύνολο των απόψεων, των στάσεων και ιδεολογιών τους ως παράγοντες που επιδρούν στον σχηματισμό της δικανικής κρίσης⁵¹. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα συμπεριφερολογικά μοντέλα ο καθοριστικός παράγοντας για την διαμόρφωση της δικανικής κρίσης είναι οι στάσεις, οι απόψεις και οι αξιολογικοί προσανατολισμοί του δικαστή⁵². Υπό το πρίσμα της θεωρίας των παιγνίων δίνεται έμφαση στην προσπάθεια των δικαστών να εξασφαλίσουν ισχύ. Η επιθυμία και η

⁴⁹ Δασκαλάκης, Η. (1985): *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 56-60

⁵⁰ Ο Jerome Frank το 1930 υποστήριξε πως η κρίση του δικαστή δεν είναι αντικειμενική και αμερόληπτη. Βλ. Λαμπροπούλου, Ε. (1999), *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 167

⁵¹ Λαμπροπούλου, Ε. (1999), *οπ. π.* σ. 168

⁵² Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, Παπαζήση, Αθήνα, σ. 186-188

προσπάθεια, δηλαδή, των δικαστών για την απόκτηση ισχύος μελετάται ως παράγοντας που παρεμβαίνει στην διαμόρφωση της κρίσης τους⁵³. Οι έρευνες, τέλος, που στηρίχτηκαν στη θεωρία των ρόλων εξέτασαν αν οι προσδοκίες που συνδέονται με τον ρόλο του δικαστή, ως πρόσωπο που κατέχει μια συγκεκριμένη θέση στο κοινωνικό σύστημα, επηρεάζουν την δικανική κρίση⁵⁴.

Πέρα από τις προσεγγίσεις που συνδέουν τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των δικαστών και των διαδικών με την απόφαση, η συστημική θεωρία και συγκεκριμένα οι Aubert, Galtung και Luhmann, την δεκαετία του '60, εξέτασαν την δικαστική διαδικασία ως αυτόνομο πραξιολογικό σύστημα, το οποίο ανεξάρτητα από το κοινωνικό προφίλ των δικαστών, τις απόψεις και ιδεολογίες τους, απορροφά τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις εξασφαλίζοντας την κοινωνική αποδοχή των αποφάσεων που λαμβάνονται απ' αυτό⁵⁵.

Έρευνες διαπίστωσαν την κυριάρχηση των καθημερινών, απλουστευμένων θεωριών⁵⁶, (που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να κατανοήσουν την πολύπλοκη πραγματικότητα) στον σχηματισμό της δικανικής κρίσης⁵⁷.

«Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι απέναντι στους νόμους», αναφέρεται μεταξύ των άλλων στο άρθρο 4 του Συντάγματος. Και αυτόματα η ισότητα στο

⁵³ οπ. π. σ. 189-190

⁵⁴ οπ. π. σ. 190-191

⁵⁵ οπ. π. σ. 192-195. Βλ. επ. Λαμπροπούλου, Ε. (1999), *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών της ποινικής δικαιοσύνης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 168

⁵⁶ Είναι ενδιαφέρον εδώ να επιστημόνουμε ότι η κοινωνική ψυχολογία ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις λεγόμενες άρρητες θεωρίες της προσωπικότητας. Πρόκειται για απλουστευμένες και επιστημονικά αθεμελιώτες θεωρίες στις οποίες προσφεύγει όλος ο κόσμος για να κρίνει τον εαυτό του ή τους άλλους, για να εξηγήσει και να προβλέψει τόσο την δικιά του συμπεριφορά, όσο και την συμπεριφορά των άλλων. Κάθε φορά που καλούμαστε να περιγράψουμε ή και να εξηγήσουμε την προσωπικότητα των άλλων κατασκευάζουμε μια σειρά από ψυχολογικές κατηγορίες που επιτρέπουν να κατατάξουμε γρήγορα τα άτομα που «εξετάζουμε». Βλ. Παπαστάμου, Στ. (1989), *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 374-379

⁵⁷ Opp - Reuckert (1968) στο Λαμπροπούλου, Ε. (1999), οπ. π. σ. 169

νόμο έρχεται να αναδείξει την ανισότητα του⁵⁸. Η ανισότητα αυτή γίνεται φανερή στις διατάξεις για την εξαγορά της ποινής⁵⁹ και στην εφαρμογή τους, στην διαδικασία του αυτοφώρου, στις διατάξεις που έχουν σχέση με την προσωρινή κράτηση⁶⁰ κλπ. Το Σύνταγμα εξάλλου δεν αντιμετωπίζει ισότιμα τους Έλληνες και τους αλλοδαπούς⁶¹.

Το σύστημα απονομής ποινικής δικαιοσύνης ως μηχανισμός κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να προκαλέσει έντονες ή ήπιες μορφές αποκλεισμού μέσω των ποινών που επιβάλλει. Οι στερητικές της ελευθερίας ποινές προκαλούν έντονο αποκλεισμό μέσω του θεσμού της φυλακής και του τρόπου που αυτός λειτουργεί, ενώ λιγότερο αυστηρές ποινές⁶² οδηγούν σε ηπιότερες μορφές αποκλεισμού.

Ο θεσμός της φυλακής διατείνεται ότι στοχεύει στην κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων. Εν τούτοις η φυλακή δεν είναι οργανωμένη για την μεταχείριση των κρατουμένων αλλά για την φύλαξη τους και αυτό διότι «ο εγκλεισμός συνιστά μια συνεχή πορεία απόσυρσης,

⁵⁸ «... (Η δικαιοσύνη) μεταχειριζόμενη τα κοινωνικά υποκείμενα που εισέρχονται στη θεσμοθετημένη διαδικασία συγκρότησης της εγκληματικότητας, όσο άνισα και αν είναι, σαν ίσα, το σύστημα της ποινικής δικαιοσύνης οδηγείται στο να χορηγήσει την επικύρωση του στις αρχικές ανισότητες μπροστά στον νόμο». Παναγιωτόπουλος, Ν. (1996): «Θεσμική διαχείριση της παραβατικότητας και κοινωνικός αποκλεισμός: Ίδρυματα Αγωγής Ανηλίκων», στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: Κρίσιμα θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 413

⁵⁹ «Ένας μήνας φυλάκισης εξαγοράζεται σήμερα προς 100.000 δραχμές και το ποσό αυτό είναι το ίδιο για τον εργάτη και για τον βιομήχανο». Κούρτοβικ, Γ. (1997): «Οι ποινικές διαδικασίες ως μοχλός διακρίσεων και κοινωνικού αποκλεισμού», στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ίδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 158. Αναφέρουμε εδώ ότι ο νόμος παρέχει δυνατότητα διαφοροποίησης ανάλογα με την οικονομική κατάσταση του παραβάτη.

⁶⁰ Οι διατάξεις για την προσωρινή κράτηση βασίζονται σε ορισμένα κριτήρια που άμεσα ή έμμεσα παραπέμπουν στην κοινωνική θέση και στην προσωπικότητα του ατόμου που διώκεται. Όταν κάποιος κρίνεται επικίνδυνος (με όλη την ασάφεια που χαρακτηρίζει τον όρο «επικινδυνότητα»), ή ύποπτος φυγής, όταν δεν διαθέτει μόνιμη κατοικία και σταθερή απασχόληση είναι πολύ πιο εύκολο να προφυλακιστεί. Βλ. Κούρτοβικ, Γ. (1997), *οπ. π. σ.* 156-157

⁶¹ Βλ. σχ. Παπαφίλιππου, Δ. (1998): «Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η προστασία των προσφύγων και των μεταναστών», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα. Βλ. επ. Στελακάτος-Λοβέρδος, (1998): «Η νομολογιακή αντιμετώπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των μεταναστών στους ευρωπαϊκούς περιφερειακούς οργανισμούς», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα.

⁶² Οι χρηματικές ποινές, για παράδειγμα, αφαιρούν από τον καταδικασθέντα ένα μέρος των οικονομικών μέσων που διαθέτει για να έχει πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες.

απομάκρυνσης του κρατουμένου από το κοινωνικό περιβάλλον από το οποίο προέρχεται και στο οποίο, μετά την έκτιση της ποινής, θα επιστρέψει... Μέσα από ένα πλέγμα απαγορεύσεων, στερήσεων και ελέγχων συντελείται η πλήρης απογύμνωση του κρατούμενου από συμβατικούς ρόλους και σχέσεις»⁶³.

Η Ελλάδα ανήκει στις χώρες εκείνες που έχουν από τους μικρότερους αριθμούς κρατουμένων⁶⁴. Αυτό οφείλεται στην μετατροπή της στερητικής της ελευθερίας ποινής σε χρηματική⁶⁵. Η συγκεκριμένη πολιτική επιτρέπει την κάλυψη των κενών που υφίστανται στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης⁶⁶. Την δεκαετία του '80, έστω και τυπικά, δίνονταν έμφαση στην κοινωνική επανένταξη των κρατουμένων σε συνδυασμό με την ανάγκη αποσυμφόρησης των φυλακών και τα σχετικά μέτρα. Σήμερα φαίνεται πως το κόστος συντήρησης των σωφρονιστικών καταστημάτων και ο υπερπληθυσμός των φυλακών αποτελούν σημαντικούς παράγοντες άσκησης πολιτικής⁶⁷. Παράλληλα ενισχύεται ο κατασταλτικός μηχανισμός της φυλακής καθώς αυξάνεται το φυλακτικό προσωπικό σε αντίθεση με το ειδικό προσωπικό πανεπιστημιακής εκπαίδευσης⁶⁸, ενώ δεν υπάρχει μέριμνα για την παροχή κοινωνικής υποστήριξης και μόνιμης επαγγελματικής αποκατάστασης για τους αποφυλακιζόμενους⁶⁹.

⁶³ Κουκουτσάκη, Α. (1997): «Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων, ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης», στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 55

⁶⁴ Λαμπροπούλου, Ε. (2000), «Το τέλος της σωφρονιστικής πολιτικής και η διαχείριση του σωφρονιστικού προβλήματος», στο Κουράκης, Ν. (επιμ.), *Αντεγκληματική Πολιτική II*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 163

⁶⁵ οπ. π. σ. 163-186

⁶⁶ οπ. π. σ. 171

⁶⁷ οπ. π. σ. 185-186

⁶⁸ οπ. π. σ. 178-180

⁶⁹ οπ. π. σ. 185-186

Οι πρώην κρατούμενοι συνιστούν μια κατηγορία στη «λίστα» των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων. Για αυτούς προβλέπονται μια σειρά από μέτρα, που στοχεύουν στην επανένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας: Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού παράγονται από την δράση μιας ομάδας θεσμών που έχουν ως στόχο την επανένταξη των κοινωνικών υποκειμένων.

Η φυλακή μέσω της κατασταλτικής και ιδεολογικής της λειτουργίας⁷⁰ δεν επιτυγχάνει τον στόχο της κοινωνικής επανένταξης, απλά διαχειρίζεται την εγκληματικότητα⁷¹ και συντελεί στο να ταυτίζεται ή να συνδέεται αυτή με τις ασθενέστερες τάξεις⁷². Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της λειτουργίας της φυλακής ως μηχανισμού παραγωγής στερεοτύπων για το έγκλημα και τον εγκληματία. Τα άτομα ή ομάδες των οποίων τα χαρακτηριστικά ανταποκρίνονται στα στερεότυπα αυτά οδηγούνται τελικά σε κατάσταση κοινωνικού αποκλεισμού.

Τα σωφρονιστικά καταστήματα, όπως και άλλα κλειστά ιδρύματα⁷³, «εφοδιάζουν» τους τροφίμους με διάφορες ετικέτες που συνήθως τους ακολουθούν και μετά την έξοδο τους από αυτά. Τέτοιου είδους ετικέτες (εγκληματίας, κρατούμενος, επικίνδυνος, ψυχικά ασθενής κλπ) αποδίδουν με μία μόνο λέξη την συνολική προσωπικότητα του ατόμου

⁷⁰ «Η ιστορική εμπειρία επιβάλλει, νομίζω, να δεχτούμε ότι η φυλακή είναι ένας κρατικός μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου που η λειτουργία του είναι ιδεολογική και κατασταλτική. Ανάλογα με τους υφιστάμενους οικονομικούς, κοινωνικούς ή πολιτικούς όρους της συγκεκριμένης ιστορικής στιγμής, ο τόνος τίθεται στη μία ή στην άλλη λειτουργική έκφραση». Δασκαλάκης, Η. (1988): «Ο θεσμός της φυλακής», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 68Α, σ. 45

⁷¹ Φουκώ, Μ. (1976): *Επιτήρηση και Τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, σ. 365-374

⁷² Κουκουτσάκη, Α. (1997): «Μηχανισμοί κοινωνικού αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων, ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης», στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 60-61

⁷³ Goffman, E. (1994): *Ασυλα*, εκδόσεις Ευρύταλος, Αθήνα, σ. 19-20

και ασκούν καθοριστική επίδραση στον τρόπο που οι άλλοι και οι ίδιοι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους⁷⁴.

Η φυλακή δεν είναι απλώς ένας μηχανισμός παραγωγής στερεοτύπων και κοινωνικού αποκλεισμού αλλά ένας μηχανισμός που οδηγεί αν όχι στον πραγματικό στον συμβολικό θάνατο⁷⁵ του κοινωνικού υποκειμένου.

⁷⁴ οπ. π. σ. 184-185. Βλ. επ. Δασκαλάκης, Η. (1985): *Εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 146-159.

⁷⁵ Τσαλίκoglου, Φ. (1989): *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Παπαζήση, Αθήνα, σ. 193-195

1.4 Κοινωνικός αποκλεισμός: Ένα πολυδιάστατο φαινόμενο

Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αφορά μόνο στις οικονομικά ασθενείς ομάδες. Είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο και μπορεί να πλήττει άτομα φαινομενικά ενταγμένα στην κοινωνία. Ένδειξη ένταξης στο κοινωνικό σύνολο είναι η θέση στην αγορά εργασίας. Μια θέση όμως στον εργασιακό χώρο δεν εξασφαλίζει την μη είσοδο του ατόμου στο περιθώριο.

Πολλές φορές η εύρεση εργασίας εμφανίζεται ως πανάκεια για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και σε ορισμένες περιπτώσεις πράγματι είναι. Τι συμβαίνει όμως με εκείνους τους ανθρώπους που παρόλο που συμμετέχουν στην παραγωγική διαδικασία μοιάζουν να είναι αποκλεισμένοι από την κοινωνία, είτε γιατί η οικονομική επιφάνεια που παρέχει η εργασία τους δεν είναι αρκετή για να καλύψει τις βασικές τους ανάγκες, είτε γιατί καλύπτει μεν τις βασικές τους ανάγκες ώστε να διατηρηθούν στη ζωή, αλλά δεν επιτρέπει κανένα άλλο είδος συμμετοχής στην καταναλωτική κοινωνία (διασκέδαση, ταξίδια, ρουχισμό, εκπαίδευση κλπ); Τι συμβαίνει με εκείνους τους ανθρώπους που χωρίς να αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα οδηγούνται τελικά στην κοινωνική απομόνωση; Τι συμβαίνει με αυτούς που αδυνατούν σήμερα να κάνουν χρήση του ηλεκτρονικού υπολογιστή, που δεν μιλούν ξένες γλώσσες, που δεν αποφοίτησαν φορώντας «την γραβάτα του σωστού σχολείου»⁷⁶; Τι συμβαίνει με τους ανθρώπους που βλέπουν τις γνώσεις τους να χάνουν την αξία τους εξαιτίας των αλλαγών στην παγκόσμια οικονομία, συνειδητοποιώντας ότι η κοινωνία επιλέγει να τους περιθωριοποιεί; Ή με εκείνους που δεν ανταποκρίνονται στα

κοινώς αποδεκτά πρότυπα και σε αυτά που προστάζει η βιομηχανία της μόδας; Τι γίνεται με τις γυναίκες εκείνες που αδυνατούν να είναι ταυτόχρονα όλα μαζί; Σύζυγοι, μητέρες, εργαζόμενες, ελκυστικές και όμορφες; Τι γίνεται με τους αυτούς που δεν ανταποκρίνονται στο λεγόμενο αντρικό πρότυπο, που θέλει τους άνδρες οικονομικά επιτυχημένους και με συγκεκριμένη σωματική διάπλαση (macho men); Τι συμβαίνει με τους ομοφυλόφιλους, τους αλλόθρησκους, τους χρήστες ουσιών, τις άγαμες μητέρες...

Ένας τέτοιος συλλογισμός θα μπορούσε ίσως αβίαστα να καταλήξει στην βαρύγδουπη δήλωση: ΕΙΜΑΣΤΕ ΟΛΟΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΕΝΟΙ ή απλά να επιτρέψει να διαφανούν κάποιες άλλες διαστάσεις του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού πέρα από τις οικονομικές.

Στις σύγχρονες κοινωνίες η φτώχεια και η ανισότητα είναι επόμενο να αλληλοκαλύπτονται σε μεγάλο βαθμό. Μπορεί η φτώχεια να είναι ένας σημαντικός συντελεστής κοινωνικού αποκλεισμού αλλά δεν είναι αυτή καθαυτή ένας αποκλειστικός συντελεστής κοινωνικού αποκλεισμού και πάντως δεν είναι ο μοναδικός συντελεστής⁷⁷. Μπορεί κάποιος να είναι ή σχετικά ή απόλυτα φτωχός, όπως μπορεί να είναι ή σχετικά ή απόλυτα αποκλεισμένος. Ενδέχεται να είναι φτωχός χωρίς να είναι αποκλεισμένος και αντιστρόφως, ενώ πολλοί συμβαίνει να βιώνουν ταυτόχρονα και τις δύο καταστάσεις. Σύμπτωμα κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να είναι η έλλειψη εισοδήματος αλλά και η ανυπαρξία ουσιαστικών προϋποθέσεων εκπαίδευσης για τα παιδιά των ξένων εργατών ή μη ύπαρξη τεμένου

⁷⁶ Τσίγγανου, Ι. (1997): «Το κοινωνικό μειονέκτημα της παραβατικότητας», στο *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 40

⁷⁷ Guthrie, R. (1999): «Μέτωπο κατά του κοινωνικού αποκλεισμού: Αρχές, τακτικές, ενέργειες του Συμβουλίου της Ευρώπης», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 39

στην Αθήνα για να προσεύχονται οι μουσουλμάνοι⁷⁸. Όπως σύμπτωμα μπορεί να είναι και το αίσθημα κατωτερότητας που αισθάνεται ο Αλβανός μετανάστης στη χώρα μας⁷⁹, ή η ντροπή που βιώνει ένας φορέας του AIDS⁸⁰. Συνεπώς ο κοινωνικός αποκλεισμός «είναι ένα εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο του οποίου η κοινωνική δυναμική διαρθρώνεται γύρω από την ανάπτυξη οικονομικών, κοινωνικών αλλά και ψυχολογικών μηχανισμών που ωθούν τα άτομα στην κοινωνική απομόνωση»⁸¹.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν αφορά πια μόνο στις παραδοσιακά «αδικημένες» κοινωνικές κατηγορίες, όπως οι φτωχοί, οι άνεργοι, οι μετανάστες. Δεν αφορά μόνο στην εργατική τάξη⁸². Εκτείνεται μέχρι τα μεσαία ή ακόμα και τα ανώτερα στρώματα και στις παραπάνω ομάδες έρχονται να προστεθούν οι ηλικιωμένοι, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι χρήστες τοξικών ουσιών, οι ψυχικά ασθενείς, οι φορείς του AIDS, οι ομοφυλόφιλοι κ.α.

Αν δεχτούμε ότι τα άτομα των παραπάνω ομάδων είναι αποκλεισμένα ή έστω ότι βρίσκονται σε υψηλό κίνδυνο αποκλεισμού⁸³, τότε το ερώτημα που ανακύπτει είναι: Από τι τελικά αποκλείονται οι άνθρωποι αυτοί και γιατί.

⁷⁸ Ρουπακιάτης, Α. (1999): «Οι θεσμοί στην Ελλάδα και τα δικαιώματα των κοινωνικά αποκλεισμένων», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, σ. 127-128

⁷⁹ Βείκου, Α. (1998): «Αναγκαστική μετανάστευση: Στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού και εθελοντικής αποδοχής ανισοτήτων», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 479-486

⁸⁰ Γιαννακόπουλος, Κ. (1998): «Πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 66, σ. 76-85

⁸¹ Κορωναίου, Α. (1997): *Κοινωνικός αποκλεισμός: η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου*, Εισήγηση στο συνέδριο περί «Κοινωνικού αποκλεισμού», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Υπό δημοσίευση, σ. 2

⁸² Κασμάτη, Κ. (1998): (εισαγωγή) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 14-15

⁸³ Duffy, K. (1999): «Ευκαρία και κίνδυνος: Οι δυο κεντρικές απόψεις που ανακύπτουν από τα αποτελέσματα της πρώτης φάσης (1996-1997) της πρωτοβουλίας Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και

Την απάντηση δίνουν οι ίδιοι οι άνθρωποι που υφίστανται τον κοινωνικό αποκλεισμό: Ο Αλβανός μετανάστης που μαθαίνει να ζει στη χώρα εγκατάστασης απορρίπτοντας μέρος της ιστορίας του και αλλάζοντας, μέρα παρά μέρα, την ταυτότητα του από αλβανική σε βορειοηπειρωτική και τανάπαλιν, προκειμένου να γίνει αποδεκτός⁸⁴ (δεν πρέπει εδώ να υποτιμούμε τους οικονομικούς λόγους που οδηγούν σε τέτοια συμπεριφορά), ή ο τοξικομανής που μπορεί να είναι από επικίνδυνος και εγκληματίας μέχρι άρρωστος ποτέ όμως φυσιολογικός άνθρωπος⁸⁵.

Όλοι αυτοί «...υποφέρουν από την έλλειψη αναγνώρισης, της κοινωνικής θέσης την οποία κάθε άτομο κατέχει ή θα έπρεπε να κατέχει σε κοινωνικό και συμβολικό επίπεδο»⁸⁶. Το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού παρουσιάζει τρεις κύριες διαστάσεις: την οικονομική, την κοινωνική και την συμβολική οι οποίες μπορεί να συναρθρώνονται και επικαλύπτονται⁸⁷ ή να διατηρούν μια σχετική αυτονομία⁸⁸.

Οι οικονομικές διαστάσεις του αποκλεισμού αφορούν στην εργασία όχι μόνο ως μέσο εξασφάλισης εισοδήματος αλλά και ως χώρο πραγμάτωσης της ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Στην σύγχρονη κοινωνία δεν αρκεί κανείς να μην είναι φτωχός για να μην είναι αποκλεισμένος. Θα πρέπει να ανταποκρίνεται και σε ορισμένα

κοινωνικός αποκλεισμός», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 73

⁸⁴ Βέικου, Μ. (1998): «Αναγκαστική μετανάστευση: Στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού και εθελοντικής αποδοχής ανισοτήτων», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 485-486. Η Βέικου πραγματοποιεί επιτόπια εθνογραφική έρευνα.

⁸⁵ Τσίλη, Σ. (1996): «Τοξικομανείς και κοινωνικός αποκλεισμός», στο *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 115-131

⁸⁶ Κορωναίου Α. (1997): «Κοινωνικός αποκλεισμός: η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου», Εισήγηση στο συνέδριο περί Κοινωνικού αποκλεισμού, Υπό δημοσίευση, σ. 4

⁸⁷ οπ. π. σ. 4

⁸⁸ οπ. π. σ. 9

καταναλωτικά πρότυπα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι σήμερα θεωρούν ότι είναι φτωχοί, μολονότι ικανοποιούν τις βασικές τους ανάγκες. Σε έρευνα που έγινε σε πρώην τοξικομανείς αλλά και σε νέους που δεν ήταν χρήστες τοξικών ουσιών, διαπιστώθηκε πως και στις δύο περιπτώσεις η ανεργία δημιουργούσε προβλήματα και σε ψυχολογικό επίπεδο καθώς τα υποκείμενα θεωρούσαν πως είναι κοινωνικά άχρηστα και επιπλέον φτωχά γιατί δεν διέθεταν «δικό τους σπίτι ή αυτοκίνητο»⁸⁹. Συνάγεται δηλαδή το συμπέρασμα ότι η φτώχεια δεν είναι απλά οικονομική αλλά και συμβολική έννοια. Μια χρηματιστική αντίληψη του κοινωνικού αποκλεισμού δεν μπορεί να συλλάβει αυτή την ψυχολογική διάσταση της ανεργίας.

Οι κοινωνικές διαστάσεις του αποκλεισμού αφορούν στα προσωπικά και κοινωνικά δίκτυα σχέσεων που αναπτύσσουν τα άτομα. Ορισμένες ομάδες, κυρίως λόγω του στιγματισμού τους, αποκλείονται από την πρόσβαση σε τέτοια δίκτυα και οδηγούνται έτσι στην κοινωνική απομόνωση. Τέτοιες ομάδες είναι λόγου χάρη οι χρήστες τοξικών ουσιών, οι ανύπαντρες μητέρες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες κ.α.⁹⁰ Ο κοινωνικός αποκλεισμός δεν συνεπάγεται απλώς την έλλειψη εισοδήματος αλλά καθορίζεται και από τις σχέσεις με τους άλλους.

Η κοινωνική ταυτότητα, σύμφωνα με τον Tajfel, ορίζεται ως «η γνώση του ατόμου ότι ανήκει σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες σε συνδυασμό με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που έχει για αυτό η ομάδα υπαγωγής»⁹¹. Με βάση τον ορισμό αυτόν τα άτομα που δεν εντάσσονται σε κάποιες ομάδες ή αλλιώς σε δίκτυα κοινωνικών και

⁸⁹ οπ. π. σ. 5-6

⁹⁰ οπ. π. σ. 6-7

⁹¹ Tajfel (1972), στο Παπαστάμος Σ. (1990): *Λιτομαδικές σχέσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 303

προσωπικών σχέσεων δεν μπορούν να πραγματώσουν την κοινωνική τους ταυτότητα. Επιπλέον άτομα που πριν διέθεταν ένα ευρύ κοινωνικό κύκλο και για κάποιους λόγους βρέθηκαν έξω από αυτόν υφίστανται μια κρίση της προσωπικής και κοινωνικής τους ταυτότητα που εκδηλώνεται με τη μορφή της χαμηλής αυτοεκτίμησης⁹².

Οι εικόνες του εαυτού παράγονται κοινωνικά. «Το άτομο πραγματώνει τον εαυτό του στην κοινωνία-αναγνωρίζει, δηλαδή, την ταυτότητα του με βάση κοινωνικά καθορισμένους όρους και αυτοί οι ορισμοί γίνονται πραγματικότητα καθώς ζει στην κοινωνία»⁹³. Ο δυτικός πολιτισμός έχει τη δική του αναπαράσταση της ατομικής προσωπικότητας. Αυτή η αναπαράσταση αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές, οικονομικές και προσωπικές σχέσεις και παρεμβαίνει διαρκώς στη διαμόρφωση αυτών των σχέσεων. Έτσι φτάνουμε στις συμβολικές διαστάσεις του αποκλεισμού. «Ως συμβολική διάσταση ορίζουμε το σύστημα των κοινωνικών κανόνων, αξιών και αναπαραστάσεων, δηλαδή, των συλλογικών προτύπων συμπεριφοράς, τα οποία προτείνονται από την κοινωνία και γίνονται αποδεκτά από τα μέλη της»⁹⁴. Ο δυτικός πολιτισμός ευνοεί ένα τρόπο θέασης του εαυτού με έμφαση στον ατομικισμό. Το πρότυπο του «επιτυχημένου άνδρα» και της «επιτυχημένης γυναίκας», σε συνδυασμό με τα υπερκαταναλωτικά πρότυπα δημιουργούν αισθήματα κατωτερότητας και χαμηλής αυτοεκτίμησης. Δεν είναι λίγες οι φορές που άτομα ή ομάδες βιώνουν τον αποκλεισμό τους ως προσωπική αποτυχία και το αίσθημα της κοινωνικής ντροπής πλήττει την ταυτότητα τους. Οι ψυχολογικές αυτές

⁹² Κορωναίου, Α. (1997) σπ. π. σ. 6

⁹³ Παπαστάμος, Σ. (1990), σπ. π. σ. 441

⁹⁴ Κορωναίου, Α. (1997), σπ. π. σ. 7

διεργασίες σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα που επικρατεί και την νεοφιλελεύθερη αντίληψη σύμφωνα με την οποία η φτώχεια, η ανεργία ή άλλα κοινωνικά προβλήματα αποδίδονται στην προσωπική αποτυχία κάποιων ανθρώπων, που απλά θεωρείται ότι δεν κατόρθωσαν να ανταποκριθούν με επιτυχία στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας, οδηγούν στον αυτοαποκλεισμό⁹⁵. Για αυτό η φτώχεια και η ανεργία στην σύγχρονη κοινωνία είναι «φαινόμενα επενδυμένα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εποχής του ακραίου ατομικισμού... Έτσι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα σύνθετο φαινόμενο του οποίου η δυναμική συνδυάζει κοινωνικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά, αντικειμενικά γεγονότα και υποκειμενικές πορείες»⁹⁶.

⁹⁵ ΟΠ. Π. Σ. 8

⁹⁶ ΟΠ. Π. Σ. 7-8

2. Η Έρευνα

2.1 Στόχοι- Υποθέσεις

Στόχος της μελέτης αυτής είναι να εντοπισθούν οι ποικίλες μορφές-όψεις με τις οποίες εκδηλώνεται ο κοινωνικός αποκλεισμός στο μεμονωμένο άτομο. Το ερώτημα-υπόθεση που τέθηκε από την αρχή ήταν : Αν ο κοινωνικός αποκλεισμός, όπως εμφανίζεται στις σύγχρονες κοινωνίες, βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με τον αυτό-αποκλεισμό, ο οποίος εκδηλώνεται ως ψυχολογικός μηχανισμός άμυνας του ατόμου που αποκλείεται όχι τόσο από την αγορά εργασίας όσο από ολόκληρη την κοινωνία, χώρο πραγμάτωσης της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας του υποκειμένου.

Επιπλέον θεωρήθηκε πως η διαλεκτική σχέση που χαρακτηρίζει τα δυο αυτά φαινόμενα ενδέχεται να αποκρυσταλλώνεται στην ταυτότητα του ατόμου, στον τρόπο δηλαδή που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και στις σχέσεις με τους άλλους. Οι αντικειμενικές δυσκολίες που έχει να αντιμετωπίσει ο αποκλεισμένος, σε συνδυασμό με τις επιπτώσεις στο ψυχολογικό επίπεδο επιφέρουν την κατάσταση του αυτοαποκλεισμού, η οποία στην πράξη γίνεται αντιληπτή με την αυτοπεριφρούρηση του ατόμου, τον περιορισμό των κοινωνικών σχέσεων και επαφών προκειμένου να αποφευχθούν δυσάρεστες εμπειρίες, την χαμηλή αυτοεκτίμηση, την έλλειψη μελλοντικών σχεδίων και μια γενικότερη τάση για παραίτηση από την ζωή.

2.2 Η μέθοδος

Στα πλαίσια του συνεδρίου «Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός- Εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη» που διοργάνωσε η Εταιρεία Πολιτικού Προβληματισμού «Νίκος Πουλαντζάς» σε συνεργασία με το Συμβούλιο της Ευρώπης στις 2-4 Οκτωβρίου 1997 στην Αθήνα, προέκυψαν βασικά συμπεράσματα σχετικά με την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού και τις μεθοδολογίες προσέγγισης αυτού του φαινομένου. Επισημάνθηκε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός ακόμα και αν δεν συνιστά νέο φαινόμενο της εποχής που διανύουμε, εν τούτοις περιλαμβάνει νέες μορφές αποστέρησης και αδυναμίας πρόσβασης σε ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Για τούτο προτάθηκε να γίνει η προσέγγιση των μορφών αποκλεισμού όχι βάσει κάποιας προϋπάρχουσας θεωρίας ή κάποιου προϋπάρχοντος μοντέλου, ούτε βάσει μιας προϋποτιθέμενης ερμηνείας αλλά μέσα από την κριτική ανάλυση της ίδιας της κατάστασης και του ίδιου του φαινομένου. «Η βιωματική συζήτηση και συνέντευξη, η επιτόπια προσέγγιση της συγκεκριμένης περίπτωσης και η άμεση παρατήρηση - γενικότερα οι ποιοτικές μέθοδοι που προσαρμόζονται ή επινοούνται για το αντικείμενο - αποδεικνύονται δυνατά εργαλεία, δυνατότερα τις περισσότερες φορές από την θεωρητική μελέτη, από την αναγωγή σε κατανοητές και μη οριζόμενες έννοιες και την υπαγωγή σε στατιστική εκτίμηση- χωρίς αυτό να σημαίνει μείωση της αξίας των ποσοτικών μεθόδων»⁹⁷.

Για την παρούσα έρευνα επιλέχθηκε η βιογραφική προσέγγιση⁹⁸ και

⁹⁷ Σπανού, Ε. (1999): Πρόλογος, στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 22

⁹⁸ Η χρήση της βιογραφικής προσέγγισης στην κοινωνιολογία ανάγεται στα τέλη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου και στα πλαίσια της Σχολής του Σικάγου με την εργασία των Thomas και Znaniecki για την μετανάστευση των Πολωνών αγροτών στην Αμερική. Στη συνέχεια κυριαρχούν οι ποσοτικές μέθοδοι, ενώ η ουσιαστική ανάπτυξη της βιογραφικής προσέγγισης παρατηρείται γύρω στην

συγκεκριμένα η αφήγηση ζωής⁹⁹. Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν πως η εκλογή της μεθόδου γίνεται με βάση δύο παράγοντες: το χαρακτήρα που έχει το αντικείμενο της έρευνας, δηλαδή αυτό που εξετάζουμε και τον χαρακτήρα των πληροφοριών που θέλουμε να συγκεντρώσουμε για τον αντικείμενο μας. Επειδή σκοπός της εργασίας αυτής είναι να σκιαγραφηθούν οι ποικίλες διαστάσεις του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, επομένως και οι επιπτώσεις στο ψυχολογικό επίπεδο, η επιλογή ποσοτικών μεθόδων έρευνας θα ήταν αδόκιμη. Τα ερωτηματολόγια δεν επιτρέπουν την σε βάθος ανάλυση του υποκειμένου.

Παρά την περιορισμένη χρήση της βιογραφικής προσέγγισης στην Ελλάδα¹⁰⁰, τα πλεονεκτήματα της είναι πολλά και μπορούμε να τα συνοψίσουμε στα εξής: Καταρχήν στον διεισδυτικό και συμπληρωματικό χαρακτήρα της¹⁰¹. Σε αντίθεση με τις ποσοτικές μεθόδους, η βιογραφική προσέγγιση μπορεί να καλύψει τομείς όπου δεν μπορούν να διεισδύσουν οι στατιστικές ή τα ερωτηματολόγια. Δεύτερο σημαντικό πλεονέκτημα της μεθόδου συνιστά η ευελιξία της¹⁰². Ο αφηγητής μπορεί ελεύθερα να αναφερθεί σε επιπλέον θέματα που τον απασχολούν προσωπικά και που πιθανόν να έχουν διαφύγει της προσοχής του

δεκαετία του 1960. Βλ. Θανοπούλου, Μ. – Πετρονάτη Μ. (1987): «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 20-24.

⁹⁹ Το βιογραφικό υλικό, οι πληροφορίες, δηλαδή, για την ζωή του ατόμου-υποκειμένου της έρευνας εμφανίζεται με τρεις κύριες μορφές: α) Βιογραφικό υλικό που έχει συγκεντρωθεί για προσωπικούς λόγους ή για τις ανάγκες δημοσίων ή άλλων υπηρεσιών, β) Υλικό που συλλέγεται από επαγγελματίες αρχειοθέτες (π.χ. στοιχεία που συγκεντρώνουν οι δημοσιογράφοι για την ζωή διαφόρων προσώπων), γ) Υλικό που παράγεται από τον ίδιο τον ερευνητή. Το υλικό αυτό υποδιαιρείται στα ακόλουθα τρία είδη: 1) Αφήγηση ζωής: Ο ερευνώμενος διηγείται τις βασικές εμπειρίες της ζωής του έτσι όπως τις βίωσε, τις αντιλαμβάνεται και τις ερμηνεύει ο ίδιος, 2) Ιστορία ζωής: Εδώ η διήγηση σε πρώτο πρόσωπο μπορεί να συνδυάζεται και με άλλες πηγές π.χ. ημερολόγιο, γράμματα, κλπ ή και μαρτυρίες τρίτων, 3) Ξενοβιογραφία ή βιογραφία ομάδας. Για τις μορφές του βιογραφικού υλικού βλ. Θανοπούλου Μ.- Πετρονάτη, Μ. (1987), σπ. π. σ. 24-26

¹⁰⁰ σπ. π. σ. 20

¹⁰¹ σπ. π. σ. 31-32

¹⁰² σπ. π. σ. 32-33

ερευνητή. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως οτιδήποτε καινούριο ανακλύπτει δεν απορρίπτεται επειδή απέχει από την αρχική προβληματική του ερευνητή, αλλά ενσωματώνεται στην έρευνα. Στενά συνδεδεμένη με την προσαρμοστικότητα της μεθόδου είναι και η προσωπική, άμεση συμμετοχή του ερευνητή σε όλα τα στάδια της έρευνας που του επιτρέπει να «εξασφαλίζει μια σφαιρική εποπτεία του ερευνητικού πεδίου»¹⁰³.

Τα κριτήρια για την επιλογή της βιογραφικής προσέγγισης στην συγκεκριμένη έρευνα αποτέλεσαν τα ίδια τα χαρακτηριστικά της. Επειδή ακριβώς η αφήγηση ζωής επιτρέπει την συνάρθρωση του ατομικού με το συλλογικό και του ψυχικού με το κοινωνικό¹⁰⁴ είναι ιδιαίτερα πρόσφορη για την μελέτη των μορφών με τις οποίες εμφανίζεται ο κοινωνικός αποκλεισμός και του τρόπου με τον οποίο αυτές βιώνονται. Σύμφωνα με την θεωρία της συμβολικής διαντίδρασης οι άνθρωποι δεν αντιδρούν απλώς σε εξωτερικά γεγονότα και καταστάσεις. Οι άνθρωποι έχουν βούληση και παρεμβαίνουν στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας. Επιλέγουν και καθορίζουν την δράση τους σύμφωνα με την ερμηνεία που αποδίδουν στις συγκεκριμένες συνθήκες που διαβιούν. Βασική θέση της συμβολικής διαντίδρασης είναι πως τα κοινωνικά φαινόμενα κατανοούνται με βάση την ερμηνεία που αποδίδουν στις καταστάσεις τα δρώντα υποκείμενα και τον τρόπο με τον οποίο η ερμηνεία αυτή επηρεάζει στη συνέχεια την συμπεριφορά τους¹⁰⁵. «Ο ορισμός της κατάστασης από τα υποκείμενα είναι συνάρτηση προσωπικής ιστορίας και βιωμάτων, της ίδιας της

¹⁰³ οπ. π. σ. 34

¹⁰⁴ Ναυρίδης, Κλ. (1994): *Κλινική κοινωνική ψυχολογία*, Παπαζήση, Αθήνα, σ. 89-90

¹⁰⁵ Κυριαζή, Ν. (1998): *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα, σ. 37-44

κατάστασης και των λεκτικών και μη λεκτικών στοιχείων της διαντίδρασης»¹⁰⁶.

Η βιογραφική προσέγγιση επιτρέπει την κατανόηση των φαινομένων μέσα από την διερεύνηση της ατομικής ζωής. Καθώς το άτομο μιλά για τις προσωπικές του εμπειρίες στην πραγματικότητα ξεπερνάει το επίπεδο του εγώ και δηλώνει την κοινωνική του ταυτότητα. Αυτό συμβαίνει γιατί το άτομο είναι μέλος μιας συγκεκριμένης οικογένειας και έχει επενδυθεί από τα σχέδια, τις επιθυμίες, τις απόψεις των γονιών του και αυτοί με την σειρά τους έχουν επηρεαστεί από τους δικούς τους γονείς. Ταυτόχρονα όμως είναι και μέλος διαφόρων ομάδων και κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων, τις οποίες έμμεσα εκπροσωπεί¹⁰⁷. Έτσι, μέσα από την ανάλυση των βιογραφικών στοιχείων γίνεται η σύνδεση του ατόμου με την ομάδα ή με την κοινωνία.

Επιπλέον στην αφήγηση ζωής το ίδιο το άτομο καλείται να μιλήσει για τα περιστατικά που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά την διάρκεια της ζωής του, για τις αποφάσεις που πήρε, για το πώς αισθάνθηκε, για το πώς αντιμετωπίζει τα προβλήματα της καθημερινότητας αναβιώνοντας το παρελθόν και ζώντας το παρόν. Ειδικότερα για τις περιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού όπου σχεδιάζονται και εκπονούνται προγράμματα για την καταπολέμηση του, καθίσταται επιτακτική η ανάγκη να δοθεί ο λόγος στους ίδιους τους «αποκλεισμένους». Αυτοί είναι οι κατεξοχήν αρμόδιοι να μιλήσουν για την κατάσταση τους.

Εξάλλου η δυνατότητα ενσωμάτωσης στην ανάλυση των μη λεκτικών στοιχείων, κάτι που επιτρέπει η αφήγηση ζωής, και η διαλεκτική σχέση

¹⁰⁶ οπ π. σ. 278

¹⁰⁷ Νταυρίδης, Κλ. (1994) οπ π. σ. 88-92

μεταξύ ερευνητή και ερευνώμενου με το κλίμα εμπιστοσύνης που αναπτύσσεται θα φωτίσει περισσότερο το υπό έρευνα θέμα¹⁰⁸.

2.3 Η διεξαγωγή της έρευνας

2.3.1 Επιλογή υποκειμένου της έρευνας

Συνάντησα την Σοφία τυχαία, όταν στο πλαίσιο του μαθήματος «Διαδικασίες περιθωριοποίησης και επανένταξης» του μεταπτυχιακού προγράμματος «Κοινωνικός αποκλεισμός και μειονότητες», η υπεύθυνη καθηγήτρια κ. Αρτινοπούλου Βάσω, την κάλεσε να μιλήσει για τις προσωπικές της εμπειρίες μέσα στην φυλακή¹⁰⁹.

2.3.2 Συγκέντρωση των δεδομένων

Οι συναντήσεις έγιναν στο σπίτι της Σοφίας και κάποιες φορές στο σπίτι μου. Δεν χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της δομημένης συνέντευξης, αντίθετα ο αφηγητής αφέθηκε ελεύθερος να καθορίσει ο ίδιος το περιεχόμενο της διήγησης του αφού πρώτα ενημερώθηκε για τον σκοπό της έρευνας. Συνολικά συναντηθήκαμε επτά φορές, από πέντε έως έξι ώρες την καθεμία, εκ των οποίων μόνο την μία δεν χρησιμοποιήθηκε

¹⁰⁸ Ιγγλέση, Χ. (1990): *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 67-70

¹⁰⁹ Ο Ken Plummer γράφει για την επιλογή των πληροφοριοδοτών: «Πολλές μελέτες ιστοριών ζωής δεν φαίνονται προσχεδιασμένες, μια τυχαία συνάντηση, ένα υποκείμενο με ενδιαφέρον που εντοπίζεται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης, ένας ενδιαφέρων εθελοντής – αυτοί είναι οι συνήθεις τρόποι εύρεσης του ερευνώμενου υποκειμένου... Από τα παραπάνω συνάγεται μια πολύ πρακτική κατευθυντήρια γραμμή για την επιλογή των πληροφοριοδοτών – ο ερευνητής απλώς τους συναντά τυχαία». Και συνεχίζει: «Άλλοι ερευνητές προσπαθούν να βρουν το κατάλληλο υποκείμενο της έρευνας με πιο σαφή κριτήρια. Εδώ η επιλογή περιλαμβάνει τρεις τύπους ανθρώπου: τον περιθωριακό, τον σπουδαίο και τον κοινό άνθρωπο. Ο περιθωριακός άνθρωπος αποτελεί την συνηθέστερη και πιο γόνιμη επιλογή υποκειμένου». Plummer, K. (2000): *Τεκμήρια ζωής: Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 154-155

μαγνητόφωνο. Οι συναντήσεις σταμάτησαν όταν επήρθε ο «πληροφοριακός κορεσμός»¹¹⁰.

2.3.3 Επεξεργασία του υλικού

Μετά την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων η ποσότητα του υλικού που συγκεντρώθηκε ήταν μεγάλη και πλούσια. Παρολ' αυτά ήταν σχετικά εύκολο να χωριστεί, το υλικό, σε διάφορες θεματικές ενότητες με βάση τις διαφορετικές φάσεις της ζωής του υποκειμένου της έρευνας. Έτσι προέκυψαν οι ακόλουθες θεματικές ενότητες: η οικογένεια, ο γάμος, ο δεσμός, η σύλληψη, η φυλακή, ο θάνατος του Μανόλη και η αποφυλάκιση τις οποίες και πραγματεύομαι στην συνέχεια.

¹¹⁰ « Ο πληροφοριακός κορεσμός είναι το φαινόμενο εκείνο σύμφωνα με το οποίο, πέρα από έναν ορισμένο αριθμό συνεντεύξεων, ο ερευνητής...έχει την αίσθηση ότι δεν μαθαίνει τίποτα καινούριο ως προς το θέμα της έρευνας», Bertaux, D. (1980), στο Ιγγλέση, Χ. (1990): *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 74

3. Η Ιστορία της Σοφίας

3.1 Γνωρίζοντας την Σοφία Π.

Η Σοφία γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Αθήνα, στην Καλλιθέα. Κατά την περίοδο των εφηβικών της χρόνων, η Καλλιθέα είναι γνωστή για τα «καλά» παιδιά της, όπως λει η ίδια η Σοφία: *Το πάρκο της Δαβάκη το έχεις ακουστά; Γνωστό και αμαρτωλό...ήταν μεν το πάρκο σαν να λέμε γκέτο αλλά από την άλλη πλευρά τότε οι πιο μεγάλοι μας προσέχανε...οι πιο μεγάλοι από όλα τα «καλά» παιδιά, οι πιο μεγάλοι από το αφάν γκατέ που μαζευότανε εκεί... Πως ήταν η πλατεία των Εξαρχείων; Τέτοιο πράγμα αλλά όχι με την πολιτική χροιά...*

Η Σοφία μεγαλώνει σε μια μεσοαστική οικογένεια με τους γονείς της και τον αδερφό της, μόλις δυο χρόνια νεώτερος από αυτήν. Για τους γονείς της λει η ίδια: *Εντάξει δεν είμαι και ακριβώς η κόρη που θα ονειρεύονταν... Μιλάμε για δυο ανθρώπους, μια μεσοαστική οικογένεια...δυο ανθρώπους νομοταγείς, ευυπόληπτοι, να σπουδάσουμε τα παιδιά μας, να κάνουμε σωστούς ανθρώπους, ξέρεις το κλασσικό... Από τα δώδεκα, δεκατρία της βγαίνει συχνά από το σπίτι και αφού «Εδώ δεν είναι, σχολείο δεν έχει, πάρε σβάρνα τις καταλήψεις και κάπου θα την βρεις», λει ο πατέρας της.*

Μεγαλώνοντας και τελειώνοντας το σχολείο η Σοφία θέλει να γίνει ναυτικός. *Ε...δεν μου 'λεγε και τίποτα να σπουδάσω. Ήθελα να γίνω ναυτικός. Όνειρο! Μέχρι που είχα παιει να ρωτήσω τι χρειάζεται για να βγάλω φυλλάδιο. Εγώ δεν ήθελα να παω καμαρωτίνα, ήθελα να γίνω ναύτης καταστρώματος...και μου την είπανε: «Κοίταξε να δεις, αν δεν το 'χεις πάρει είδηση είσαι κοριτσάκι».*

Σχεδόν από τα δεκαοχτώ της χρόνια η Σοφία εργάζεται και ζει μόνη της. Ένας άνθρωπος ευαίσθητος στα κοινωνικά ζητήματα και μορφωμένος, χρησιμοποιεί τις τρεις ξένες γλώσσες που γνωρίζει και έτσι καταφέρνει να είναι οικονομικά ανεξάρτητη από πολύ νωρίς. Στα εικοσιτέσσερα της παντρεύεται τον Ηλία, έναν άντρα που μόλις έχει βγει από την φυλακή και εργάζεται σε κάποιο χωριό της Αιτωλοακαρνανίας. Ο γάμος με τον Ηλία χάρισε στην Σοφία ένα παιδί, ένα γιο, τον Αλέξη αλλά όπως λει η ίδια της κατέστρεψε την αυτοεκτίμησή της. **Εγώ γένναγα και αυτός τραβιότανε στην Ομόνοια.** Η Σοφία και ο Ηλίας, αν και παντρεμένοι δεν έζησαν σχεδόν καθόλου, μαζί. (Το διαζύγιο τους βγαίνει αυτόματα αυτή την περίοδο).

Ένα χρόνο αργότερα και ενώ η Σοφία περνάει μια δύσκολη περίοδο, **που δεν με νοιάζει αν θα ξημερώσω αύριο, κυριολεκτικά δεν με νοιάζει...η ψυχολογία μου ήταν χάλια...κάπου τα έβαζα με τον εαυτό μου...κόντρες με τον άλλον που έπαιρνε τηλέφωνο και απειλούσε...**, γνωρίζει τον Μανόλη, τριανταπέντε χρονών τότε. **Αυτό που με έλιωσε στον Μανόλη πραγματικά ήταν ότι από την μία μεριά είναι ο κακός, ο δεν μασάω, ο τσαμπουκάς...όντως, άτομο που έχει φαι μαχαιριά στην κοιλιά και κάθεσαι και την ράβει μόνος του, αλλά ο οποίος παράλληλα βγάζει μια ντροπαλοσύνη και μια σεμνότητα, έναν σεβασμό στον άλλον μοναδικό, δηλαδή εμένα με άφηνε πάντα άφωνη...** Ο Μανόλης ήταν ένας άνθρωπος που από πολύ μικρή ηλικία βρέθηκε σε αναμορφωτήριο. Από τότε **μπαινόβγαينه στην φυλακή. Δούλευε κατά καιρούς, αλλά κυρίως φυλακή. Δεκατριών χρονών τον μπουζουριάσανε για κλοπή και από τότε**

μέχρι τα τριάντα εφτά του τον φάγανε τον άνθρωπο. Ήταν ή στη φυλακή ή κυνηγημένος.

Η Σοφία ερωτεύτηκε και αγάπησε αυτόν τον άνθρωπο πολύ. Δεν περιγράφεται αυτό που νιώθω. Καλά ότι μ' άρεσε σαν άντρας μ' άρεσε δεν το συζητάω και εξακολουθεί να μ' αρέσει. Το 'χω πει, είμαι καφούρα μαζί του. Δεν περιγράφεται ρε παιδάκι μου...εγώ είμαι καλά, δηλαδή η παρουσία του, το βλέμμα του, η φωνή του, το άγγιγμά του, τα πάντα του, μου προκαλούν καλά συναισθήματα, με φτιάχνουν, δεν με χαλάνε, νιώθω ωραία που είναι δίπλα μου, νιώθω δυνατή που είναι δίπλα μου, νιώθω γεμάτη.

Ο Μανόλης ζει με την Σοφία και τον γιο της στο διαμέρισμά της ώσπου συλλαμβάνονται από την αστυνομία. *Φεύγω εγώ το πρωί για την δουλειά, 27 Φλεβάρη του '97 και σε κάποια στιγμή μου σκανε οι μπάτσοι. Εγώ το 'δα το έργο κατευθείαν, δεν έχω ψευδαισθήσεις δηλαδή με το που τους είδα μπροστά μου λεω πιάσανε το σπίτι...πάμε για «μέσα». Με τσακώνουνε και ταυτόχρονα έχουνε παιει στο σπίτι και πιάνουν τον Μανόλη με ένα άλλο παλικάρι. Η αστυνομία βρίσκει στο σπίτι της Σοφίας κάποια ποσότητα χασίς και όπλα, τα οποία ανήκουν στον Μανόλη. Οδηγούνται στην ασφάλεια, κρίνονται ιδιαίτερα επικίνδυνοι και προφυλακίζονται.*

Η Σοφία μένει στην φυλακή ως υπόδικη ένα χρόνο. Στην διάρκεια του χρόνου αυτού πεθαίνει ο Μανόλης, γεγονός που την καταρρακώνει. Ο γιος της μένει με τους γονείς της και όλοι μαζί την επισκέπτονται συνέχεια. Τελικά αποφυλακίζεται με εγγύηση. Τώρα δουλεύει και προσπαθεί να ζήσει μια φυσιολογική ζωή με τον γιο της και την

πιθανότητα, όταν γίνει το δικαστήριο, να ξαναμπεί φυλακή για εντεκάμισι χρόνια...

3.2 Η κόρη που δεν ονειρεύτηκαν...

Θα 'ταν δεν θα 'ταν οχτώ χρονών, ο Αλέξης, όταν τον έφεραν στην Αθήνα οι γονείς του από κάποιο ορεινό χωριό. Τα χρόνια ήταν δύσκολα, λίγο πριν τον πόλεμο... Τον άφησαν σε συγγενείς και γύρισαν πίσω. Στην Αθήνα θα είχε καλύτερη τύχη, θα τελειωνε το σχολείο, θα έβρισκε μια καλή δουλειά, μπορεί και να σπούδαζε κιόλας... Τα οικονομικά της οικογένειας ήταν πολύ περιορισμένα, τα προβλήματα ατέρμονα και οι κοινωνικές συνθήκες ασταθείς. Ο Αλέξης πέρασε πολλά, πόλεμο, κατοχή, στερήσεις, δεν κατάφερε να σπουδάσει βρήκε όμως μια καλή δουλειά και παντρεύτηκε την Άννα. Εργάζονταν και οι δύο σκληρά και ύστερα από οχτώ χρόνια γάμου έκαναν το πρώτο τους παιδί, την κόρη τους. Τώρα τα όνειρα τους θα μπορούσαν επιτέλους να γίνουν πραγματικότητα, ότι στερήθηκαν οι ίδιοι θα το είχαν τα παιδιά τους, ότι δεν κατάφεραν οι ίδιοι θα το πραγματοποιούσαν τα παιδιά τους και πρώτη από όλους η πρωτότοκη τους. Κάπου εδώ αρχίζει η ιστορία της Σοφίας. Μια ιστορία κοινή, συνηθισμένη, ιστορία των παιδιών εκείνων που επιφορτίζονται με το δύσκολο έργο να γίνουν οι γονείς τους, να πραγματοποιήσουν τα όνειρα τους, να ταλανίζονται από ενοχές, μια ιστορία των γονιών εκείνων που ξεχνούν πως είναι άνθρωποι και είναι μόνο γονείς.

Το κεφάλαιο αυτό δεν στοχεύει τόσο σε μια ψυχαναλυτική προσέγγιση της οικογένειας της Σοφίας, όσο σε μια περιγραφή των πρακτικών που

ακολουθήθηκαν σε αυτό το σπίτι και μεταφέρθηκαν αργότερα και έξω από αυτό. Στόχος είναι να καταστεί φανερό πως ρόλοι που αποδόθηκαν στην Σοφία, όταν ήταν ακόμη παιδί και ετικέτες που επικολλήθηκαν στα πλαίσια της οικογένειας εγκλώβισαν την Σοφία και ως ενήλικη, επηρεάζοντας τις επιλογές της και οδηγώντας σε αυτοαποκλεισμό. Η οικογένεια αποτελεί τελικά μια μεταβλητή που παρεμβάλλεται ανάμεσα στη συμπεριφορά του προσώπου και το περιβάλλον¹¹¹.

Καθώς η Σοφία βαδίζει προς την εφηβεία, η ελληνική οικογένεια υφίσταται σημαντικές αλλαγές που σηματοδοτούν και αλλαγές στις οικογενειακές συμπεριφορές. Η παραδοσιακή-εκτεταμένη οικογένεια έχει προ πολλού παραχωρήσει την θέση της στην σύγχρονη-πυρηνική, η οποία έχει χάσει ένα μεγάλο μέρος των λειτουργιών της κοινωνικοποίησης και της αγωγής των μελών της, που αναλαμβάνουν πλέον άλλοι θεσμοί του σύγχρονου κράτους. Οι κυριότερες λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας στρέφονται πλέον γύρω από την κάλυψη των συναισθηματικών αναγκών των προσώπων που την αποτελούν, γεγονός που κάνει τις σχέσεις αμεσότερες, αλλά και περισσότερο ευαίσθητες και εύθραυστες.

Η μετάβαση από την παραδοσιακή στην σύγχρονη οικογένεια σηματοδοτεί επίσης και μια «νέα εποχή», την εποχή του παιδιού. Στη νέα αυτή μορφή οικογένειας, ένα νέο μέλος, το παιδί, αποκτά ξαφνικά ρόλο πρωταρχικό. Πάνω σε αυτό βασίζεται ο γάμος και η δημιουργία της οικογένειας. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως δυο άνθρωποι ή καλύτερα οι επιδιώξεις και οι φιλοδοξίες δυο ανθρώπων που αποφασίζουν να ζήσουν μαζί, εναποτίθενται τελικά σε έναν τρίτο, στο παιδί. Η

¹¹¹ Rotter (1954), Bandura (1977), στο Γεώργας, Δ. (1999), «Ψυχολογικές διαστάσεις της σύγχρονης οικογένειας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 98-99, σ. 25

παιδοκεντρική αυτή μορφή της οικογένειας, χαρακτηριστική της βιομηχανικής εποχής, αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο και σχετίζεται με τις αλλαγές στον τρόπο παραγωγής των αγαθών¹¹². Ωστόσο η ελληνική οικογένεια παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες που αξίζει να μελετηθούν καθώς επιδρούν τελικά στη συμπεριφορά των μελών της. Σε έρευνα που έγινε στις αρχές του 1970 σε αθηναϊκές οικογένειες, με σκοπό να διερευνηθούν οι αντιλήψεις των μελών τους για την οικογένεια και για την συναλλαγή ανάμεσα τους, διαπιστώθηκε πως η ιδιαιτερότητα της ελληνικής οικογένειας συνδέεται στενά με επιδιώξεις που αφορούν την κοινωνική άνοδο των μελών της¹¹³. Οι περισσότεροι από τους γονείς που ρωτήθηκαν, απάντησαν στην ερώτηση «γιατί παντρεύτηκαν» ότι βασική τους επιδίωξη ήταν να κάνουν παιδιά, να τα μορφώσουν για να γίνουν «χρήσιμοι άνθρωποι στην κοινωνία». Σκοπός της οικογένειας είναι η μόρφωση του παιδιού και η κοινωνική του άνοδος που θα προωθήσουν την οικογένεια ως σύνολο. Η ελληνική οικογένεια είναι υπερβολικά προσηλωμένη στην προσπάθεια για την μόρφωση των παιδιών. Τεράστιο μέρος από το οικογενειακό εισόδημα διοχετεύεται στην εκπαίδευση τους, ενώ η αγωνία και η πίεση για καλή επίδοση στο σχολείο είναι διάχυτες. Η επιδίωξη των γονιών να μορφώσουν τα παιδιά τους δεν συνιστά από μόνη της πρόβλημα. Το πρόβλημα δημιουργείται όταν η μόρφωση των παιδιών δεν αφορά μόνο στις πρακτικές διαστάσεις της, δηλαδή στην αποκατάσταση τους, στην απόκτηση περισσότερων και καλύτερων προσόντων αλλά έχει και ένα καθαρά συμβολικό χαρακτήρα: Μέσα από την επιτυχία των παιδιών, οι

¹¹² Κατάκη, Χ. (1998), *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 61-77

γονείς αναζητούν να τραφούν ψυχολογικά. Και ενώ αγωνιούν, προσπαθούν και θυσιάζονται για να γίνουν τα παιδιά τους «χρήσιμοι άνθρωποι στην κοινωνία», στην πραγματικότητα ζουν μέσα από αυτά. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να δημιουργούνται συγκλονιστικές αντιφάσεις μέσα στην ψυχολογική πραγματικότητα όλων των μελών της οικογένειας. Παρόλο που οι γονείς υποστηρίζουν ότι δεν περιμένουν τίποτα από τα παιδιά τους, στην πραγματικότητα περιμένουν πάρα πολλά, τα οποία στην ουσία τους είναι αδύνατα ή και αν δεν είναι, προϋποθέτουν την ψυχολογική επιβάρυνση του παιδιού που γίνεται αυτό που θέλησαν, φαντάστηκαν, ονειρεύτηκαν οι γονείς του και πάντως όχι το ίδιο. Στο ψυχολογικό επίπεδο οι επιπτώσεις είναι τελικά βαριές για όλους: Και για τους γονείς που χωρίς τα όνειρα για τα παιδιά τους μοιάζουν να είναι ξεκρέμαστοι και χωρίς περιεχόμενο ζωής, ακόμα και όταν είναι πολύ νέοι, αλλά και για τα παιδιά που είτε εγκλωβίζονται σε ρόλους που δεν επέλεξαν, είτε βασανίζονται από ενοχές γιατί δεν κατόρθωσαν να γίνουν αυτό που ονειρεύτηκαν οι δικοί τους.

Η οικογένεια Π. η οικογένεια της Σοφίας, δεν διαφέρει από τις άλλες ελληνικές οικογένειες, είναι και αυτή παιδοκεντρική. Η Σοφία και ο αδερφός της αποτελούσαν την πρώτη και μοναδική προτεραιότητα των γονιών τους, οι οποίοι δούλευαν σκληρά «για να μην τους λείπει τίποτα». Η Σοφία κυρίως, ως πρωτότοκη, αλλά και ο αδερφός της κλήθηκαν να πραγματοποιήσουν τα χαμένα όνειρα των δικών τους, όνειρα απραγματοποίητα, όνειρα ξένα. Και ενώ ο αδερφός της καταφέρνει κάποια στιγμή να αποστασιοποιηθεί και να ακολουθήσει την δική του πορεία, η ίδια αντιμετωπίζει σημαντικές δυσκολίες. Οι δυσκολίες αυτές συνδέονται στενά με την προσωπικότητα της, αλλά και με το φύλο

της. Μολονότι οι αντιλήψεις σχετικά με το φύλο, την περίοδο που μεγαλώνει η Σοφία, έχουν αλλάξει και είναι περισσότερο δημοκρατικές εν τούτοις φαίνεται πως οι γονείς αντιμετωπίζουν περισσότερο φιλελεύθερα τους γιους από ότι τις κόρες τους¹¹⁴.

Θα αναφερθούμε κυρίως στην περίοδο εφηβείας¹¹⁵ της Σοφίας για δυο λόγους: α) γιατί στη φάση αυτή παρατηρούνται οι περισσότερες συγκρούσεις με την οικογένεια, καθώς το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και β) γιατί την περίοδο αυτή η Σοφία εμπλέκεται με τον αναρχικό χώρο, γεγονός που θα επηρεάσει τις μετέπειτα επιλογές της.

Όπως όλα τα πιτσιρίκια της δεκαετίας του '80, βγαίναμε σε καμιά καφετέρια, καμιά συναυλία, κάποιες φορές σε σπίτια, αλλά πιο πολύ στο πάρκο. Μετά άρχιζα και άραζα Εξάρχεια, από το '86 μέχρι το '89-'90, αλλά σκάρτεψε η πλατεία...έπεσε και η πρέζα και τα ρήμαξε όλα. Αρκετά νωρίς, γύρω στα δεκαπέντε, άρχισα να ασχολούμαι και με πορείες, οπότε εκεί έπεσε και το πολιτικοποιημένο της υπόθεσης... Ήμουνα από την αρχή στον αναρχικό χώρο, δηλαδή δεν πέρασα από κόμματα. Το κλίμα ήταν πολύ συγκεκριμένο, όταν σπάμε, σπάμε για αυτό το λόγο και σπάμε αυτό το πράγμα και σε αυτές τις συνθήκες...

Εγώ φοβόμουνα μεν αλλά πήγαινα... Η πρώτη πορεία που κατέβηκα ήταν μετά που σκοτώσανε τον Μιχαλάκη τον Καλτεζά, τον

¹¹⁴ Γγγλέση, Χ. (1990), *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.

¹¹⁵ Η εφηβεία αναγνωρίζεται σαν μια ταραγμένη περίοδος στη ζωή του ατόμου. Η εφηβεία και η αρχή της ενήλικης ζωής χαρακτηρίζονται συχνά από μια αναζήτηση ταυτότητας. Η αμφισβήτηση, η αναζήτηση και οι συγκρούσεις, ειδικά με τους γονείς είναι χαρακτηριστικό της αναζήτησης του εφήβου για την ταυτότητα του. Αυτή η αναζήτηση γίνεται πιο επείγουσα λόγω των αλλαγών του σώματος και της γνωστικής ανάπτυξης που συμβαίνει κατά την εφηβεία. Στην αρχή της εφηβείας λαμβάνει χώρα μια χαρακτηριστική έκρηξη ανάπτυξης και μια σημαντική αλλαγή στον τρόπο σκέψης-η εμφάνιση της αφαιρετικής σκέψης. Η πρώτη άσκηση του νέου επιπέδου αφηρημένης σκέψης είναι η αμφισβήτηση, η αναζήτηση και η επανάσταση.

Νοέμβριο του '85. Είχαμε ρίξει κάτι καυγάδες με τους γονείς μου...ομηρικούς! Όχι μόνο ανησυχούσανε...αλλά σου λειι τώρα «Είναι με τους αναρχικούς!»... άλλο να σου λένε είδα τον γιο σου στην πορεία και άλλο να σου λένε είδα την κόρη σου. Κάποια στιγμή, γύρω στα δεκάξι, με πήγανε σε ψυχολόγο... «Η έφηβη κόρη μας επιδεικνύει επιθετική και αντικοινωνική συμπεριφορά»(γέλια), πήγα για κάνα δυο μήνες, στο τέλος μου 'δωσε και κάτι χάπια αγχολυτικά... Διπλή ζωή έκανα...στο σχολείο τα πήγαινα καλά. Πάντα είχα καλούς βαθμούς, ήθελε πολύ και ο πατέρας μου να σπουδάσω... Τρεις φορές έδωσα πανελλήνιες, αλλά δεν πέρασα. Του πατέρα μου, του 'μεινε ο καημός...μετά μου 'λεγε να φύγω στην Γαλλία να σπουδάσω, επειδή μιλούσα τα γαλλικά.

Η συγκρότηση της ψυχοκοινωνικής ταυτότητας καθορίζεται τόσο από την προσωπικότητα του ατόμου, όσο και από ένα πλήθος ενδογενών και εξωγενών παραγόντων και της μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Στις διεργασίες αυτές, καθοριστικές είναι οι ταυτίσεις των παιδιών με την μητέρα και οι οιδιπόδειες επενδύσεις της παιδικής και εφηβικής ηλικίας. Σύμφωνα με τον Erikson (1968) η επίτευξη ταυτότητας είναι το αποτέλεσμα μιας περιόδου εξερεύνησης και πειραματισμού που τυπικά λαμβάνει χώρα κατά την διάρκεια της εφηβείας και οδηγεί σε αποφάσεις και δεσμεύσεις σε διάφορους τομείς της ζωής του ατόμου, όπως το επάγγελμα, την θρησκεία, τον πολιτικό προσανατολισμό και κ.τ.λ. Η ταυτότητα για τον Erikson εξελίσσεται δια βίου, ενώ υπάρχει και μια συνεχής αλληλεπίδραση ανάμεσα στην κοινωνία και το άτομο, η οποία εκδηλώνεται με την μορφή διλημμάτων. Σε αντίθεση με τον Freud, ο Erikson δίνει έμφαση στους «σημαντικούς άλλους» και χωρίζει την

ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου σε οχτώ στάδια, το καθένα από τα οποία σχετίζεται με μια χαρακτηριστική κρίση/δίλημμα. Στον πρώτο χρόνο της ζωής το δίλημμα είναι εμπιστοσύνη-δυσπιστία, στον δεύτερο χρόνο, αυτονομία-αμφισβήτηση. Από τον τρίτο μέχρι τον πέμπτο χρόνο το δίλημμα αφορά στο ζεύγος πρωτοβουλία-ενοχή. Από τον έκτο χρόνο μέχρι την εφηβεία, το ζεύγος φιλοπονία-κατωτερότητα, στην εφηβεία η κρίση αναφέρεται στο ζεύγος ταυτότητα-σύγχυση ρόλων, στην αρχή της ενηλικίωσης στο ζεύγος οικειότητα-απομόνωση. Στην μέση ηλικία το δίλημμα είναι δημιουργικότητα-λίμνασμα και στην τρίτη ηλικία καταξίωση-απόγνωση. Σε καθένα από αυτά τα στάδια το άτομο αντιμετωπίζει καινούριες προκλήσεις που πρέπει να ξεπεράσει με επιτυχία για να εξελιχθεί ως ψυχολογικά υγιές άτομο¹¹⁶.

Η Σοφία μεγαλώνει σε μια προοδευτική οικογένεια και ως νεαρό κορίτσι, έφηβη δίνει την μάχη της και διεκδικεί τα δικαιώματά της, συμφιλιώνεται όμως με την πολύ πιο διαβρωτική και επίπονη πραγματικότητα της καθημερινότητας. Στα πλαίσια του σπιτιού της έχει χαρακτηριστεί από νωρίς ως το «προβληματικό παιδί», «το αντιδραστικό στοιχείο», «η απείθαρχη κόρη». Εξαρτημένη οικονομικά αλλά κυρίως συναισθηματικά από τους γονείς της, η Σοφία, που συγκρούεται ανοιχτά, εξαντλείται ψυχικά παρά την ικανοποίηση που παίρνει στο συνειδητό επίπεδο από την αντίσταση που προβάλλει στις αποφάσεις τους. Αναλαμβάνοντας ενεργά το ρόλο του προβληματικού παιδιού απαλλάσσει τους γονείς της από τις δικές τους ενοχές και ευθύνες. Αυτός είναι και ο λόγος που δέχεται τελικά να δει την ψυχολόγο. Οι γονείς σε πολλές περιπτώσεις εντάσσουν την απείθαρχη συμπεριφορά

¹¹⁶ Erikson (1968), στο Ornstein, R. Carstensen, L. *Ψυχολογία, η μελέτη της ανθρώπινης εμπειρίας*, εκδόσεις Δανάη, Αθήνα, σ. 80-93

στην παθολογία της εφηβείας , γιατί αυτή η ερμηνεία μοιάζει λιγότερο απειλητική¹¹⁷. Ζει, όπως λει η ίδια, διπλή ζωή. Συμμορφώνεται με τις προσδοκίες των γονιών της που θέλουν την κόρη τους καλή μαθήτρια και ταυτόχρονα οργανώνεται σε μια αναρχική ομάδα, συμμετέχοντας σε καταλήψεις, πορείες, αφισοκολλήσεις. Διαμορφώνει την ταυτότητα της στον αναρχικό χώρο, στον οποίο παραμένει ενεργά μέχρι τα είκοσι της χρόνια: *Δεν είχα το χουλιγκάνικο μέσα μου, κανένας από την παρέα δεν το 'χε...δεν σπάγαμε έτσι για να σπάμε... Αυτό το σύστημα όμως όταν αρνούμαι να ακολουθήσω την πεπατημένη, θέλει να με γαμήσει. Όταν έχω έναν άνθρωπο σε αντιπαράθεση με τον κρατικό μηχανισμό, ναι είμαι με τον άνθρωπο και όχι με τον κρατικό μηχανισμό, την εξουσία. Ο άνθρωπος βρίσκεται εκ των πραγμάτων σε μειονεκτικότερη θέση απέναντι σε ένα πανίσχυρο και απρόσωπο μηχανισμό που η δουλειά του είναι να καταστέλλει, να σε κάνει ομοιόμορφο με το κοπάδι... Εγώ ποτέ δεν ήθελα να είμαι με το κοπάδι. Από πιτσιρίκι με τραβούσε περισσότερο ο κακός, ο ροκάς, αυτός που δεν ακολουθεί την πεπατημένη, ακόμα και ο παράνομος όταν έχει πέντε αρχές στην ζωή του και αντιτίθεται έμπρακτα... Με ενοχλεί πολύ ο φασισμός και ο ρατσισμός της κοινωνίας. Φασισμός και ρατσισμός είναι ότι για να γίνω αποδεκτός πρέπει να είμαι κάπως. Με ενοχλεί που επειδή έχω την εμφάνιση που έχω με τραβάγανε βράδυ παρά βράδυ για εξακρίβωση οι ίδιοι μπάτσοι. Με ενοχλεί που αυτός που είναι κωλόπαιδο του κερατά θεωρείται καλό παιδί επειδή το παίζει κυριλέ και είναι γραβατομένος και ο άλλος που είναι εντάξει παιδί,*

¹¹⁷ Ιγγλέση, Χ. (1990), *πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Η συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 134.

επειδή έχει την φήμη του αλήτη, τον έχουνε του κλότσου και του μπάτσου. Εγώ προτιμώ αυτόν, παρά την κατακριτέα του εμφάνιση και μόνο το γεγονός ότι δέχεται επίθεση, εμένα κάτι μου πυροδοτεί... Είναι μια ρατσιστική αντιμετώπιση όπως εξίσου ρατσιστική αντιμετώπιση είναι με το που θα δεις την γκόμενα με το μίνι να την πεις πουτάνα¹¹⁸...

Η Σοφία εντάσσεται σε μια ομάδα που έχει τους δικούς της κανόνες και κώδικες επικοινωνίας. Ο αρνητικός, ως επί των πλείστων, χαρακτηρισμός της ομάδας των αναρχικών από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού και από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης δεν επηρεάζει την ταυτότητα που διαμορφώνουν τα μέλη της. Τα αρνητικά στερεότυπα που ισχύουν για την ομάδα των «γνωστών αγνώστων» δεν συνεπάγονται μια αρνητική αυτοεικόνα, καθώς σπάνια ο άνθρωπος αποδίδει δυσμενή στερεότυπα στον εαυτό του. Ο Oken (1973) υποστηρίζει πως ο διωγμός των ατόμων που ανήκουν σε ορισμένες κοινωνικά υποτιμημένες ομάδες, συμβάλλει στην ενίσχυση της ταυτότητας τους ως μέλη αυτών των ομάδων. «Θα έχουν την τάση, (τα άτομα που ανήκουν σε τέτοιες ομάδες), να αναπτύξουν μια ταυτότητα, η οποία περιλαμβάνει την ίδια τη χρησιμότητα της κακίας και της αποτυχίας που μεταδόθηκαν σε αυτούς»¹¹⁹. Αυτό δεν σημαίνει όμως, ότι δεν θα δημιουργήσουν μια θετική προσωπική ταυτότητα για τους εαυτούς τους. Με άλλα λόγια, το να δεχτεί κανείς μια αρνητική κοινωνική ετικέτα για την ομάδα του δεν συνεπάγεται απαραίτητα την αμφισβήτηση της ομαδικής υπαγωγής ή της αυτό-υποτίμησης. Μπορεί ακόμα και να υπάρχει περίπτωση να

¹¹⁸ Η ενεργός συμμετοχή της Σοφίας σε μια αναρχική ομάδα, η οποία λειτουργεί και ως παρέα, διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας της και επηρεάζει μετέπειτα επιλογές της. Βλ. κεφ. «Ο γάμος με τον Ηλία, η σχέση με τον Μανόλη»

¹¹⁹ Oken (1973), στο Παλαστάμου, Στ. (1990), *Διομαδικές Σχέσεις*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 260

αναπτυχθούν θετικές προσωπικές ταυτότητες στα πλαίσια μιας αρνητικής ομαδικής ταυτότητας¹²⁰.

Ο αναρχικός χώρος για την Σοφία, είναι ένας χώρος και ένας τρόπος να διοχετεύσεις την ενεργητικότητα και την επαναστατικότητα σου, όταν είσαι έφηβος. Ο καθένας σε αυτές τις ηλικίες περνάει από τέτοια ή παρόμοια σχήματα. Όχι βέβαια ότι το λω σαν παιδική αρρώστια, ότι τώρα μεγαλώσαμε και βάλουμε μυαλό, ιδέες που είχα τότε σε γενικές γραμμές εξακολουθώ να τις έχω και τώρα, μπορεί βέβαια να μην κατεβαίνω τόσο εύκολα στις οδομαχίες για πρακτικούς λόγους, το τομάρι μου δεν το σηκώνει πια τόσο καλά το ξύλο, αλλά τις απόψεις που είχα εξακολουθώ να τις έχω. Απλά μεγαλώνοντας έχεις άλλα πράγματα...εγώ έχω ένα παιδί και πρέπει να είμαι κοντά του. Ποιος ξέρει ίσως ξανακατέβω στον δρόμο, όταν κατέβει και ο γιος μου. Ο αναρχικός χώρος δεν είναι η μοναδική ομάδα υπαγωγής της Σοφίας. Ταυτόχρονα μετέχει και σε άλλες ομάδες, αναλαμβάνοντας ρόλους που πολλές φορές έρχονται σε σύγκρουση με τους ρόλους και τα στερεότυπα που υπαγορεύουν οι άλλες ομάδες. Κυρίως όμως είναι μέλος μιας οικογένειας που δεν ονειρεύτηκε για το παιδί της να είναι «με τους αναρχικούς». Στο σχολείο της η Σοφία πολλές φορές αντιμετωπίζει πρόβλημα λόγω της εμφάνισής της, παρόλο που έχει καλές επιδόσεις. Σε αυτά τα προβλήματα οι γονείς της και κυρίως ο πατέρας της, εμφανίζονται ως συμπαραστάτες. Θεωρούν όμως ότι το παιδί τους χρειάζεται συνεχή παρακολούθηση γιατί «διαρκώς μπλέκει» και αναρωτιούνται πως είναι δυνατόν να συμβαίνει κάτι τέτοιο αφού «εμείς σας τα δώσαμε όλα, δεν σας έλειψε τίποτα...». Οι εντάσεις μέσα στην οικογένεια Π. δεν αφορούν το σχολείο, την επίδοση της

¹²⁰ Παπαστάσιου Στ σπ π σ 254-261

Σοφίας κ.α. αυτά θεωρούνται δεδομένα, εστιάζονται σε συγκεκριμένους τομείς δικαιωμάτων: στις εξόδους, στα πάρτι, στις πορείες, στην συμπεριφορά της Σοφίας ως γυναίκας. **Άλλο να σου λένε ότι είδα τον γιο σου στην πορεία και άλλο να σου λένε ότι είδα την κόρη σου. Εγώ για να έχω το ελεύθερο να αργώ έπρεπε να φέρνω στον σπίτι αυτόν που θα 'βγαινα, να τον γνωρίζουν...ενώ ο αδερφός μου δεν χρειάστηκε να το κάνει. Αλλά βέβαια εντάξει...ο αδερφός μου δεν τους έδωσε δικαιώματα, έκανε και αυτός διάφορα αλλά δεν έμπλεξε...ενώ εγώ τους έχω δώσει δικαιώματα... Δεν είμαι και ακριβώς η κόρη που ονειρεύτηκαν...** Ιδιαίτερα κατά την περίοδο της εφηβείας παρατηρείται μια διαφοροποίηση στην κοινωνικοποίηση αγοριών και κοριτσιών. Χαλαρώνουν οι περιορισμοί για τα αγόρια, τα οποία ενθαρρύνονται να επιδείξουν ανεξαρτησία, την ίδια ακριβώς περίοδο που για τα συνομήλικα κορίτσια αρχίζουν οι απαγορεύσεις¹²¹.

Τώρα οι έξοδοι, ελέγχονται αυστηρότερα, οι συναναστροφές περιορίζονται και η ελεύθερη κίνηση εμποδίζεται. Δραστηριότητες που πριν ήταν αποδεκτές, ξαφνικά κρίνονται προβληματικές ή ακατάλληλες και απαγορεύονται ρητά. Δεν είναι βέβαια η ποσότητα των απαγορεύσεων που είναι καθοριστική όσο τα διπλά μηνύματα και ο τρόπος που θέτονται τα όρια και οι περιορισμοί. Η Σοφία μεγαλώνει σε μια οικογένεια που κατά κύριο λόγο είναι προοδευτική, όμως οι προοδευτικές οικογένειες, ίσως μάλιστα περισσότερο από τις συντηρητικές, μεταδίδουν μηνύματα αντιφατικά. Διεκδικεί τα δικαιώματα της και οι εξεγέρσεις της μαρτυρούν

¹²¹ Αυτό γίνεται κυρίως αισθητό σε οικογένειες με παιδιά και των δυο φύλων και συνήθως με αδερφούς μικρότερους σε ηλικία, οι οποίοι εν τέλει μετατρέπονται σε κηδεμόνες επιφορτισμένοι με το έργο, το καθήκον να προστατεύσουν την τιμή της αδερφής τους. Βλ. Ιγγλέση, Χ. (1990), *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Η συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, εκδόσεις Οδυσσεάς, Αθήνα, σ. 119-121

την αμφισβήτηση της εξουσίας των γονιών, αλλά τελικά η συμμόρφωση είναι λιγότερο ριψοκίνδυνη από την αμφισβήτηση. Ο φόβος για την απώλεια της αγάπης αναγκάζει σε υπακοή. Κάθε παρέκκλιση από ένα ιδανικό και ανέφικτο μοντέλο συγκεντρώνει επίμονα την αποδοκιμασία των γονιών και τις ενοχές των παιδιών. Από αυτές τις ενοχές ταλανίζεται ακόμα η Σοφία, ως ενήλικη. Η αγάπη και ο σεβασμός μοιάζουν να είναι τα πιο αποτελεσματικά όπλα της γονικής εξουσίας που τελικά εξαναγκάζουν σε υπακοή. Υπακοή όχι τόσο σε συνειδητό επίπεδο, καθώς η Σοφία αντιδρά ανοιχτά, τουλάχιστον κατά την εφηβεία της, στους περιορισμούς των γονιών της, αλλά σε ένα ασυνείδητο επίπεδο εσωτερικεύοντας την εικόνα που έχουν για την ίδια. **Δεν ξέρω πως έμπλεξα, είναι να το 'χει η κούτρα σου να κατεβάζει ψείρες που λένε... Υπήρξα αντιδραστικό στοιχείο, επαναστατημένο νιάτο... Αλλά τι να σου κάνουν και αυτοί; Τους έχω δώσει δικαιώματα...** Αναλαμβάνοντας η Σοφία τον ενεργητικό ρόλο του «φταίχτη» προστατεύει τους γονείς της. Εσωτερικεύει τις εντάσεις που δημιουργούνται στην οικογένεια ως απόρροια της δικιά της δυσαρμονίας και έτσι συγχέονται τα όρια του εαυτού της με τα όρια των άλλων και μόνη λύση μοιάζει να είναι η φυγή προς τα μέσα. Η φυγή προς τα μέσα είναι μια μορφή αντίστασης, ωστόσο εγκαθιδρύει ένα σχήμα συμπεριφοράς που ακινητοποιεί την Σοφία. Ο θυμός αντί να εκραγεί και να διοχετευτεί, εγκλωβίζεται και στρέφεται προς το ίδιο το άτομο. Το εγώ αντιμετωπίζει επιθέσεις προερχόμενες από τον εξωτερικό κόσμο αλλά και από το «αυτό» (id) που προσπαθεί διαρκώς να αναχαιτίσει την ισορροπία¹²². Επιπλέον τα μαρτύρια που προκαλούνται από τις τύψεις της συνείδησης αντιστοιχούν ακριβώς στον τρόπο του παιδιού για την απώλεια της

¹²² Βλ. Φροΐντ Σ. *Βασικές αρχές της ψυχανάλυσης*, εκδόσεις Λιόδας, Αθήνα

αγάπης των γονιών. Έχει σημειωθεί ότι το υπερεγώ¹²³, το οποίο στην ουσία αντικαθιστά τους γονείς, αναπτύσσει συχνά μια αυστηρότητα για την οποία δεν έχει υπάρξει παράδειγμα από τους πραγματικούς γονείς. Η Σοφία μπορεί να κάνει αυτό που θέλει, με το ψυχικό κόστος όμως να είναι το προβληματικό παιδί: **... Έχει αρχίσει η μάνα μου και λει, λει, λει και δεν αντέχω άλλο...και με έχει πιάσει μια δύσπνοια και διάφορα ψυχοσωματικά και μου λει «ελπίζω μόνο, όλα αυτά να είναι θέατρο» και μου 'χει μείνει αυτή η κουβέντα, μου 'χει στοιχίσει...**

¹²³ Από την ηλικία των πέντε χρόνων περίπου αρχίζει να λειτουργεί ένας καινούριος νοητικός παράγοντας: το υπερεγώ. Ο παράγοντας αυτός αρχίζει να διευθύνει τις λειτουργίες που μέχρι τότε ασκούσαν οι αντίστοιχοι άνθρωποι στον εξωτερικό κόσμο: παρατηρεί το εγώ, του δίνει διαταγές, το διορθώνει και το απειλεί με τιμωρίες ακριβώς όπως έκαναν οι γονείς των οποίων πήρε την θέση. Ένα μέρος του εξωτερικού κόσμου, δηλαδή, εισάγεται στο εγώ και γίνεται αναπόσπαστο τμήμα του εσωτερικού κόσμου. Βλ. Φρόντ, Σ. σπ. π. σ. 115-118.

3.3 Ο γάμος με τον Ηλία, η σχέση με τον Μανόλη

«Στην πραγματικότητα όλα στη ζωή είναι αλληλένδετα. Όλοι οι άνθρωποι είναι πιασμένοι σε ένα χωρίς διαφυγή δίκτυο αμοιβαιότητας, δεμένοι μέσα σε ένα και μοναδικό μανδύα πετρωμένου. Οτιδήποτε επηρεάζει τον έναν άμεσα επηρεάζει τους άλλους έμμεσα. Δεν μπορώ ποτέ να γίνω αυτό που θα έπρεπε να είμαι έως ότου γίνεις αυτό που θα έπρεπε να είσαι, και δεν μπορείς ποτέ να γίνεις αυτό που θα έπρεπε να είσαι έως ότου γίνω αυτό που θα έπρεπε να είμαι. Αυτή είναι η αλληλένδετη δομή της πραγματικότητας».

Martin Luther King, Jr. ¹²⁴

Από τις πρώτες κιόλας συναντήσεις με την Σοφία ήταν εύκολο να αντιληφθώ τον ιδιαίτερο ρόλο που έπαιξε ο Μανόλης στη ζωή της. Μιλούσε συνέχεια για αυτόν και για την ζωή μαζί του, διηγούταν περιστατικά, περιέγραφε με λεπτομέρειες διάφορες σκηνές, εξηγούσε καταστάσεις, αναπολούσε στιγμές που πέρασαν μαζί... Κατέληξα γρήγορα και σχεδόν αβίαστα να θεωρήσω πως ένα τουλάχιστον από τα κεφάλαια αυτής της εργασίας θα αφορούσε αποκλειστικά και μόνο στη σχέση αυτή. Θα περιέγραφε, δηλαδή, την ζωή της Σοφίας με τον Μανόλη. Ο ρόλος του Μανόλη ήταν πρωταγωνιστικός. Ο άνδρας αυτός έκανε την Σοφία να αισθανθεί γυναίκα, μητέρα, σύζυγο και φίλη. Δικαίως, λοιπόν, ένα κεφάλαιο θα ήταν αφιερωμένο στον Μανόλη. Εν τέλει η σχέση αυτή ήταν καθοριστική για την μετέπειτα πορεία της Σοφίας. Παρόμοια, αλλά αντίστροφη, ήταν και η συλλογιστική μου για το κεφάλαιο που θα αφορούσε στον γάμο της με τον Ηλία.

Η Σοφία, στην αρχή, δεν έδειχνε καθόλου πρόθυμη να μιλήσει για αυτό.

¹²⁴ Στο Levine, P.& Frederick A. (1999), *Το ξόπνημα της άγνης: Θεραπεύοντας τις τραυματικές εμπειρίες*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 75

Ο Ηλίας σε αντίθεση με τον Μανόλη, δεν περιλαμβανόταν στις αφηγήσεις της. Η Σοφία αναφερόταν σε αυτόν μόνο όταν ήταν απολύτως αναγκαίο και ποτέ δεν τον αποκαλούσε με το όνομα του. Χρειάστηκε να ρωτήσω πολλές φορές και να επιμείνω για να πάρω την ίδια πάντα απάντηση: **έχω κάνει delete, απλά έχω κάνει delete**. Αργότερα, μπορέσαμε να εμπιστευτούμε η μια την άλλη, ως ακροατή και ομιλητή αντίστοιχα, και να προχωρήσουμε βαθύτερα.

Ο γάμος με τον Ηλία επέδρασε πολύ αρνητικά στην ταυτότητα της Σοφίας, στην αυτοεκτίμησή της, στην αυτοεικόνα της, στην ζωή της και καθόρισε την μετέπειτα πορεία της. Κατά κάποιον τρόπο καθόρισε και την σχέση της με τον Μανόλη, που χρονικά έπεται του γάμου της. Ο ρόλος του Ηλία ήταν πρωταγωνιστικός στη ζωή της Σοφίας. Εξάλλου, πρόκειται για τον πατέρα του παιδιού της. Ένα κεφάλαιο λοιπόν, δικαίως, θα περιέγραφε την ζωή της Σοφίας μέσα στο γάμο.

Φαινομενικά, και αν δεν συμπεριλάβουμε το γεγονός της σύλληψης και της φυλάκισης της Σοφίας, οι δυο αυτές σχέσεις είναι τελείως διαφορετικές. Ο μεν Ηλίας, τοξικομανής ο ίδιος, κατέστρεψε την αυτοεκτίμηση της Σοφίας, ο δε Μανόλης την έχτισε πάλι πετραδάκι πετραδάκι. Ο Ηλίας είναι ο βιολογικός πατέρας του Αλέξη, ο Μανόλης όμως υπήρξε ο πραγματικός του πατέρας. Ο Ηλίας παντρεύτηκε την Σοφία, ο Μανόλης όμως ήταν σύζυγος και σύντροφος για αυτήν. Διαβάζοντας και ξαναδιαβάζοντας το υλικό που συγκεντρώθηκε από τις αφηγήσεις, φάνηκαν να προβάλλουν ορισμένα κοινά σημεία σχετικά με τα εξωτερικά, αλλά και τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των δύο αυτών σχέσεων. Ο Ηλίας και ο Μανόλης, ως σύντροφοι της Σοφίας, έπαιξαν, ο καθένας με τον τρόπο του, καθοριστικό ρόλο στην ψυχολογία και στη

ζωή της. Και οι δυο αυτοί άντρες είχαν εμπλακεί με το ποινικό σύστημα, πολύ πριν γνωρίσουν την Σοφία. Αν δεν θεωρήσουμε το γεγονός αυτό τυχαίο, θα πρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες σε ψυχολογικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Τι είναι τελικά αυτό που κάνει την Σοφία να εμπλέκεται συναισθηματικά και να παντρεύεται (τον έναν επίσημα και τον άλλον, τον Μανόλη, άτυπα και ανεπίσημα) παραβατικούς άντρες; Πόσο τυχαίο είναι τελικά το γεγονός ότι και οι δυο αυτοί άντρες αντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα και είχαν απόλυτη ανάγκη από στοργή και συμπάρασταση; Η αρχική σκέψη να γραφούν δυο ξεχωριστά κεφάλαια, ένα για τον γάμο της Σοφίας με τον Ηλία και ένα για την ζωή της με τον Μανόλη, δεν ευδοκίμησε.

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναζητήσουμε τα κοινά σημεία των δυο περιπτώσεων και τους λόγους, τις βαθύτερες αιτίες, που οδηγούν την Σοφία στις συγκεκριμένες επιλογές συντρόφων.

Η Σοφία στα εικοσιτέσσερά της παντρεύεται τον Ηλία γιατί μένει έγκυος. Παρά το γεγονός αυτό, το ζευγάρι δεν μένει μαζί. Δεν υπάρχει από την αρχή προοπτική για κοινό σπιτικό και δημιουργία οικογένειας. Ο Ηλίας παραμένει στο χωριό του και η Σοφία επιστρέφει στην Αθήνα, στην δουλειά της. Οι γονείς της δυσανασχετούν, αλλά στην ιδέα της γέννησης ενός παιδιού εκτός γάμου δίνουν την συγκατάθεσή τους. Στην πορεία πολλές φορές την έκαναν να αισθανθεί ενοχές για την επιλογή της. Η Σοφία γνωρίζει τον Ηλία όταν αυτός έχει βγει από την φυλακή. **Και ο λόγος που έπεσε φυλακή; Μαλακία. Μεθυσμένος ένα βραδάκι στο καφενείο, τράβηξε μαχαίρι. Δηλαδή τίποτα συνειδητό...θα μου πεις συνειδητό; Ναι συνειδητό. Υπάρχουν παράνομοι με συνείδηση και παράνομοι χωρίς... Έχει διαφορά.**

Δεν έχουμε εδώ την δυνατότητα να μελετήσουμε το οικογενειακό δέντρο του Ηλία, τις σχέσεις με την οικογενειά του και τις διάφορες φάσεις της ζωής του. Πάντως ενηλικιώθηκε σε μια οικογένεια χωρίς πατέρα, στα πλαίσια της οποίας, η μητέρα αναλαμβάνοντας και τους δύο ρόλους μεγάλωσε τα παιδιά της. Ο Ηλίας γρήγορα στράφηκε στην ηρωϊνή¹²⁵ από την οποία δεν μπόρεσε να ξεφύγει ποτέ, παρά τις περιστασιακές απόπειρες. Έτσι και μετά τον γάμο του, συνέχισε να κάνει χρήση, κάτι που προσπάθησε αρχικά να κρύψει από την Σοφία, χωρίς επιτυχία βέβαια. Έχοντας ο ίδιος σοβαρά προβλήματα, δεν ήταν σε θέση να ασχοληθεί με την Σοφία και το μωρό και φυσικά δεν ήταν έτοιμος να γίνει σύζυγος και πατέρας. Τα άτομα που χρησιμοποιούν σκληρά ναρκωτικά έχουν μια αίσθηση παντοδυναμίας παρόμοια με εκείνη των μικρών παιδιών. Στην ουσία ο Ηλίας δεν ενηλικιώθηκε ποτέ. Παραμένοντας ο ίδιος παιδί, δεν μπόρεσε να παίξει τον ρόλο του πατέρα, κάτι που έτσι και αλλιώς του ήταν άγνωστο, αφού κατά την παιδική του ηλικία απουσίαζε το συγκεκριμένο πρότυπο, με το οποίο θα μπορούσε να ταυτιστεί. Η Σοφία από την πλευρά της εξελάμβανε την συμπεριφορά του ως έλλειψη αγάπης και ενδιαφέροντος για αυτήν και το παιδί τους: **Δηλαδή εγώ αν είμαι ερωτευμένη, άμα είμαι ο ευτυχέστερος άνθρωπος του κόσμου, δεν παω να πέσω με τα μούτρα στην πρέζα...ξέροντας μάλιστα τι εστί πρέζα. Κοιτάω να είμαι εντάξει, δεν κοιτάω να είμαι ο χειρότερος...δεν κοιτάω να πέσω με τα μούτρα σε κάτι που ξέρω ότι δεν θ'αφήσει τίποτα όρθιο.**

¹²⁵ Έρευνες που έγιναν υπό την καθοδήγηση των F. Davidson και M. Choquet έδειξαν ότι οι μισοί από τους χρήστες ναρκωτικών που ρωτήθηκαν έχουν ακόμη τον πατέρα τους ή την μητέρα τους και ότι το ένα τέταρτο περίπου των χρηστών, έζησαν την παιδική τους ηλικία με έναν από τους δυο γονείς, συνήθως την μητέρα. Βλ. Bergeret, J. (1999), *Τοξικοεξάρτηση και Προσωπικότητα*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 100-103

Από τους πρώτους μήνες του γάμου και ενώ είναι έγκυος, η Σοφία αντιλαμβάνεται ότι ο Ηλίας είναι εξαρτημένος από την ηρωίνη¹²⁶. Θεωρεί όμως ότι με την αγάπη της το πρόβλημα θα ξεπεραστεί. Δίνει πολλές ευκαιρίες στον Ηλία, ο οποίος υπόσχεται συνεχώς πως «θα είναι η τελευταία φορά». Η Σοφία προσπαθεί απεγνωσμένα να τον βοηθήσει, αλλά κάθε φορά που αυτός αποδεικνύεται αδύναμος ή ανέτοιμος να διακόψει την χρήση, η Σοφία βιώνει το γεγονός ως προσωπική της αποτυχία και ως άρνηση της αγάπης της. Λέει και ξανάλεει πως «άνθρωπος ερωτευμένος δεν πέφτει στην πρέζα». Επιπλέον είναι η μόνη που γνωρίζει την πραγματικότητα για τον Ηλία, την οποία προσπαθεί να κρύψει από όλους και κυρίως από τους γονείς της: *...έχει ταβλιάσει αυτός κάπου, στο σπίτι των γονιών μου τώρα, και μ'αρχίζουνε «Τι έχει ο Ηλίας; τι έπαθε;», τίποτα μωρέ, είχε το δόντι του όλη την νύχτα και δεν κοιμήθηκε, είναι κουρασμένος. Στο ξύπνημα μου λέει «Τι έγινε να πούμε; Οποτε θέλουνε αυτοί; Θα τρωμε με το καμπάνι; Πού είμαστε; Φυλακή;». Όχι, του λεω, δεν είμαστε σε φυλακή, σε σπίτι είμαστε και είθισται να τρωμε όλοι μαζί. Και μου λέει «τι τους είπες;», τι να 'λεγα; κοίταξα να τον ξεχρεώσω. «Τι λέει ρε; άμα ήθελες να με ξεχρεώσεις, θα τους έλεγες ότι εσύ μου 'φταιξες και είμαι έτσι...». Η Σοφία αισθάνεται ενοχές προς τους γονείς της αλλά και ενοχές που η αγάπη της δεν είναι αρκετή για να βοηθήσει τον Ηλία. *Μου βγαίνουν διάφορες ανασφάλειες και λόγω εγκυμοσύνης και λόγω σκατοπερηφάνιας ότι...σε τσούζει και να παραδεχτείς γενικότερα ότι έχεις παντρευτεί, περιμένεις παιδί και πάνε όλα έτσι.* Τις ίδιες ενοχές θα αισθανθεί και αργότερα, όταν μετά*

¹²⁶ Ο εθισμός στο αλκοόλ ή τα ναρκωτικά είναι από τις κυριότερες αιτίες που κάνουν κάποιον να μην δένεται συναισθηματικά.

τον θάνατο του Μανόλη λειεί: *...η αγάπη μου δεν ήταν αρκετή για να τον προστατέψει, δεν μπόρεσε να τον σώσει...*

Για να περιγράψουμε την ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Σοφία θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο «συμπληρωματικότητα» που αναλύει ο Ρόναλντ Λαίγκ στο βιβλίο του «Ο εαυτός και οι άλλοι». «Με τον όρο συμπληρωματικότητα... (υποδηλώνεται) εκείνη η συνάρτηση προσωπικών σχέσεων με την οποία ο άλλος εκπληρώνει ή συμπληρώνει τον εαυτό»¹²⁷. Ο Λαίγκ υποστηρίζει ότι όλες οι «ταυτότητες» απαιτούν κάποιον άλλο και γράφει χαρακτηριστικά: «Μια γυναίκα δεν μπορεί να είναι μητέρα χωρίς να έχει ένα παιδί. Χρειάζεται ένα παιδί που θα της δώσει την ταυτότητα της μητέρας. Ένας άντρας χρειάζεται μια σύζυγο για να γίνει σύζυγος, ο άντρας της. Ένας εραστής χωρίς ερωμένη είναι απλώς δυνητικός εραστής... Ο άλλος με τις πράξεις του ή τις πράξεις της ενδέχεται να επιβάλλει στον εαυτό κάποια ανεπιθύμητη ταυτότητα. Ο σύζυγος που είναι κερατάς, δέχτηκε την επιβολή αυτής της ταυτότητας παρά την θέληση του»¹²⁸. Αυτό ακριβώς συμβαίνει με τον Ηλία και την Σοφία. Ο Ηλίας με την συμπεριφορά του επιβάλλει στην Σοφία μια ταυτότητα, αυτή της «κακής συζύγου», της «συζύγου που δεν μπορεί να βοηθήσει τον σύντροφο της». Παρόλο που με τον τρόπο της επιχειρεί να συμπαρασταθεί στον Ηλία και τον δέχεται κοντά της παρά την αθέτηση της υπόσχεσης του, αισθάνεται ότι δεν αναγνωρίζεται από κανέναν και κυρίως από τον ίδιο, η προσφορά της. «Μπορεί να αισθάνεται κανείς σωματικά άδειος όταν δεν βάζει την ψυχή του (τον εαυτό του) σ' αυτό που κάνει ή όταν αυτό στο οποίο βάζει την ψυχή του (τον εαυτό του) αισθάνεται να μην έχει ουσιαστικά καμιά

¹²⁷ Λαίγκ, Ρ. (1988), *Ο εαυτός και οι άλλοι*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 94

¹²⁸ οπ. π. σ. 94

σημασία για το άτομο. Αλλά η κενότητα και η ματαιότητα μπορούν να παρουσιαστούν όταν κάποιο άτομο έχει βάλει την ψυχή του (τον εαυτό του) στις πράξεις του, ακόμα και όταν αυτές οι πράξεις φαίνονται πως έχουν κάποια σημασία, αν δεν αναγνωρίζεται από κανέναν»¹²⁹.

Η Σοφία βιώνει μια κατάσταση σύγχυσης και σύγκρουσης. Από τη μια μεριά θεωρεί ότι κάνει ότι μπορεί για να συμπαρασταθεί στον Ηλία και από την άλλη μέσω της συμπεριφοράς του και την καταλόγιση ευθυνών στο πρόσωπο της, από τον ίδιο και τους γονείς της, αισθάνεται υπεύθυνη. Είναι έτσι δύσκολο να διαμορφώσει μια συνεπή ταυτότητα για τον εαυτό της καθώς οι ορισμοί των άλλων για το άτομο της είναι ασυνεπείς ή αποκλείουν ο ένας τον άλλο. Οι αντιφατικές ή παράδοξες ταυτότητες, που μεταφέρονται σαφώς ή ασαφώς, με αποδόσεις χαρακτηρισμών ή άλλα μέσα ίσως να μην αναγνωρίζονται σαν τέτοιες από τον εαυτό ή από τους άλλους. Πάντως σε μια τέτοια περίπτωση «διαπιστώνει κανείς όχι μόνο ότι βρίσκεται σε σύγκρουση αλλά και σε τέτοια σύγχυση που δεν ξέρει τι πράγμα αφορά η σύγχυση και δεν ξέρει ότι δεν ξέρει πως βρίσκεται σε σύγχυση. Η σύγχυση και η αμφιβολία μπορεί να προκαλούνται από τους άλλους που προσφέρουν ταυτότητες συμπληρωματικές στις ταυτότητες τους, εφικτές αν εξαπλωθούν μεταξύ πολλών ανθρώπων αλλά μη συνενδεχόμενες σε σύνολο σε ένα και μόνο άτομο»¹³⁰.

Ντροπή περισσότερο από ενοχή, φαίνεται πως αισθάνεται η Σοφία καθώς διαρκώς προσπαθεί να «ξεχρεώσει», όπως λει η ίδια, τον Ηλία στους γονείς της και στους άλλους. Η ντροπή, γράφει ο Vincent de Gaulejac, «αρχικά γεννιέται υπό το βλέμμα του άλλου, όταν το

¹¹⁵ Οπ. π. σ. 96

¹³⁰ Οπ. π. σ. 100-101

υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο με μια αρνητική αναπαράσταση του εαυτού του. Βρίσκεται αντιμέτωπο με μια ένταση, η οποία αυξάνει τόσο περισσότερο, όσο η εικόνα αυτή είναι μειωτική γι' αυτό, αλλά είναι υποχρεωμένο να την αποδεχτεί. Δεν μπορεί να αρνηθεί την ταύτιση με αυτή την εικόνα του εαυτού του. Μέσα στο βλέμμα του άλλου αντιλαμβάνεται το ίδιο το είναι του»¹³¹. Φαίνεται πως την ντροπή αυτή η Σοφία δεν έχει ξεπεράσει μέχρι σήμερα: ***Παντρεύτηκα από μαλακία. Δηλαδή, δεν μπορώ να το εξηγήσω αλλιώς...αν έχεις φτάσει ας πούμε 24 χρονών, έχεις δει πράγματα στην ζωή σου, έχεις κάνει πέντε πράγματα στην ζωή σου και δεν βλέπεις έγκαιρα κάποια πράγματα, δεν ψυλλιάζεσαι έγκαιρα κάποια πράγματα, είσαι μαλάκας...***

Η εμπειρία της ντροπής είναι τόσο επώδυνη, που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει την μετέπειτα συμπεριφορά. Το άτομο τείνει να αποφεύγει κάθε κατάσταση που υπάρχει κίνδυνος να το φέρει πάλι αντιμέτωπο με την ντροπή. Αν το άτομο εσωτερικεύσει την ντροπή τότε χάνει στα ίδια του τα μάτια ένα μέρος της εκτίμησης του, της αξιοπρέπειας του, της αξίας του, του σεβασμού και της αγάπης που τρέφει προς τον εαυτό του¹³².

Κάπου τα έβαζα με τον εαυτό μου, τα έβαζα με την πάρτη μου...ότι είναι δυνατόν να έπεσα τόσο έξω; Τόσο μαλάκας να πιάστηκα; Τόσο πολύ να το 'χαψα; λει η Σοφία διαρκώς. Η ντροπή σιγματίζει την ταυτότητα του ατόμου σε σημείο που να «πεθαίνει» από αυτή. Ο de

¹³¹De Gaullejac, V. «Η ντροπή το υποκείμενο και η ταυτότητα» στο Ναυρίδης, Κλ. Και Χρηστάκης, Ν. (1997), *Ταυτότητες- ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα. Σ. 302-303

¹³² οπ. π. σ. 307-311

Gauléjas γράφει πως συχνά το άτομο πεθαίνει για να αποφύγει να ζει μέσα στην ντροπή.¹³³

Δεν είναι όμως μόνο ντροπή που αισθάνεται η Σοφία. Ο Ηλίας με την συμπεριφορά του πλήττει τις διάφορες ταυτότητες της και πρώτα από όλα την γυναικεία της ταυτότητα, κάνοντας της διαρκώς παρατηρήσεις για τον τρόπο που ντύνεται, που μιλάει, που φέρεται. *Εγώ του το ξεκαθάρισα από την αρχή...αυτή είμαι, έτσι ζω, έτσι ξηγιέμαι, έτσι σκέφτομαι... Και ξαφνικά, ας πούμε, άρχισαν να τον ενοχλούν όλα. Άρχισε να τον ενοχλεί ο τρόπος που μιλάω...λες και αυτόςμίλαγε καλύτερα...άρχισε να τον ενοχλούν οι παρέες μου, το ντύσιμο μου, όλα... Κάποια στιγμή γύρισε και είπε στη μάνα μου ότι «...με γελάσατε και μου την φορτώσατε».*

Η Σοφία ταυτόχρονα, αντιμετωπίζει και πρακτικές δυσκολίες καθώς ο Ηλίας είναι όχι μόνο συναισθηματικά αλλά και πραγματικά απών: *Εγώ γένναγα και αυτός τραβιότανε στην Ομόνοια. Ήρθε στο νοσοκομείο αλλά με μια στάση πρώτα στην Ομόνοια. Πολύ νωρίς σκάρτεψαν τα πράγματα...πολύ νωρίς και είπα να γεννήσω να τον πουλέψω τον μαλάκα.* Η Σοφία μετά την γέννα αποφασίζει να χωρίσει. Βλέπει πλέον ξεκάθαρα πως η οικογένεια αυτή δεν μπορεί να υπάρξει. Παρολ' αυτά δίνει μια ακόμα ευκαιρία στον Ηλία, αδυνατώντας όμως να βοηθήσει με άλλο τρόπο. *Διάλεξε ή εμένα και το μωρό ή την παραμύθα. Και μετά του το είπα κιόλας. Του λεω τέρμα, δεν παει. Του άφησα πολλά περιθώρια...αυτή η κατάσταση...μετά από όλες αυτές τις υποτροπές... «και ξέρεις μωρέ, ίσα να σταθώ στα πόδια μου, να μην με δούνε έτσι», «και ήρθε ο θεός, να μην με βλέπει να βγάζω χαρμάνες», μαλακίες...και του το είπα, διάλεξε. «Όχι μωρέ και να*

μια φιλή στο που και έλαχε». Καλά θα σε δω και πάλι τα ίδια. Και με τα πολλά έγινε το μπράφ από την πλευρά μου, όπου γύρισε να μου ζητήσει το λόγο ότι οι φίλοι μου οι φυλλακόβιοι, τα πρεζάκια...και τέτοια κουφά και του λεω: εσύ δηλαδή, που διαφέρεις; Η ρήξη έγινε βάρβαρα. Μετά έκανε κάτι προσπάθειες με το ψηστήρι και μετά άρχισε τους τσαμπουκάδες. Άρχισε να παίρνει τηλέφωνο την μάνα μου, να την απειλεί... «Θα 'ρθω με το σαρανταπεντάρι...» και τέτοια.

Η Σοφία μετά τον τοκετό, ψυχολογικά καταβεβλημένη, στην ουσία λιμοκτονεί συναισθηματικά. Ο άντρας που έχει επιλέξει για σύντροφο αδυνατεί να της προσφέρει όσα έχει ανάγκη, καθώς ο ίδιος αντιμετωπίζει τεράστια προβλήματα λόγω της εξάρτησης του από την ηρωίνη και λόγω της εν γένει προσωπικότητάς του. Αισθάνεται μόνη της και κατηγορεί διαρκώς τον εαυτό της για την απόφαση της να παντρευτεί. **Επάνω σ' αυτή την φάση βρίσκομαι με τον Μανόλη. Έχω σουτάρει τον μαλάκα αλλά από την άλλη υπάρχει μια δυσπιστία, μια κακοπιστία από μέρους μου στους πάντες και στα πάντα. Στην πορεία διαπίστωσα ότι αυτός (Ηλίας)δεν ήτανε για μένα. Στην αρχή είχα βγάλει μια άλλη εικόνα...γι' αυτό έφαγα πακέτο με την πάρτη μου... Τότε είχα πει ότι δεν πρόκειται να πιστέψω κανέναν και σε τίποτα, αλλά με κέρδισε ο Μανόλης, με κέρδισε γαμώτο, το λεω με πλήρη επίγνωση. Εγώ, με την ιστορία με τον Μανόλη πήρα τα πάνω μου από κάθε άποψη...σαν άνθρωπος, σαν γυναίκα, σαν οτιδήποτε, σαν χίλια δυο πράγματα, ακόμα και σαν μάνα. Όταν έχεις προηγούμενη άσχημη εμπειρία, όταν την ώρα που γεννάς ο άλλος παει στην Ομόνοια για να «γίνει» και βλέπεις κάποιον άνθρωπο, ο οποίος φέρεται στο παιδί σου καλύτερα και από το να ήταν δικό του**

παιδί, και εσύ γουστάρεις την όλη ατμόσφαιρα, τον απολαμβάνεις περισσότερο τον ρόλο σου. Λειτουργούσαμε σαν οικογένεια. Εγώ η μαμά, ο Μανόλης ο μπαμπάς και ο Αλέξης... Όταν πονάγανε τα δόντια του Αλέξη, κοιμόταν ανάμεσα μας και τράβαγε μια τούφα από μένα και μια απ' τον Μανόλη...

Ο Μανόλης, όταν γνωρίζει την Σοφία είναι παντρεμένος και έχει ένα παιδί, αλλά είναι χρόνια σε διάσταση με την γυναίκα του. Δεν έχει μόνιμη δουλειά, εκκρεμούν δίκες εις βάρος του και παρακολουθείται από την αστυνομία διαρκώς. Έχει πεθάνει η μητέρα του πρόσφατα, την οποία, όπως λει η Σοφία, υπεραγαπούσε και είναι μόνος του. Πρόκειται για έναν άνθρωπο που από τα δεκατρία του χρόνια βρέθηκε στην φυλακή. Από τότε και μέχρι την μέρα που πεθαίνει, στην ουσία μπαίνει και βγαίνει στα σωφρονιστικά καταστήματα. Ο Μανόλης, μέσα από τις αφηγήσεις της Σοφίας, φαίνεται να έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που αναφέρονται στην βιβλιογραφία ως χαρακτηριστικά των ατόμων που έχουν στιγματιστεί από την εμπλοκή τους από το ποινικό σύστημα και από το κοινωνικό τους περιβάλλον. Έχει δηλαδή, υιοθετήσει τον ρόλο του «κακού», του «εγκληματία», του «παραβάτη» και απλά με την συμπεριφορά του και τις πράξεις του «αυτοεκπληρώνει την προφητεία». ¹³⁴Οι αστυνομικές αρχές για καθετί που γίνεται στην περιοχή που μένουν, σταματούν τον Μανόλη, του βάζουν χειροπέδες, τον στέλνουν για εξακρίβωση στοιχείων, επιδίδονται ακόμα και σε ξυλοδαρμούς. ***Τα πόδια του Μανόλη είναι κατεστραμμένα από την***

¹³⁴ «Η αυτόεκπλήρωση της προφητείας είναι ένας κατ' αρχάς λανθασμένος χαρακτηρισμός της κατάστασης, ο οποίος προκαλεί μια νέα συμπεριφορά. Αυτή όμως, με την σειρά της, κάνει τον αρχικά λανθασμένο χαρακτηρισμό να αποδειχθεί αληθινός. Η ευλογοφανής ισχύς της αυτοεκπληρούμενης προφητείας δικαιώνει το λάθος. Έτσι, ο προφήτης θα χρησιμοποιήσει την εξέλιξη της κατάστασης ως απόδειξη για το ότι είχε δίκιο ευθύς εξ αρχής». (Merton 1968d :477), στο Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 167-168

φάλαγγα και από το ξύλο... Του 'λεγα κάτσε να στα φτιάξω με λίγο νερό, με λίγο χαμομηλάκι...

«Δεν μπορούμε παρά να κάνουμε διαστρεβλωτική περιγραφή ενός ατόμου αν δεν περιγράψουμε την σχέση του με τους άλλους. Ακόμα και η περιγραφή ενός και μόνο ατόμου δεν μπορεί να μας κάνει να ξεχάσουμε ότι το κάθε άτομο επιδρά πάντοτε στους άλλους και δέχεται την επίδραση των άλλων. Υπάρχουν πάντοτε και οι άλλοι, κανένας δεν ενεργεί ή βιώνει μέσα στο κενό. Το άτομο που περιγράφουμε και για το οποίο διαμορφώνουμε θεωρίες, δεν είναι το μοναδικό ενεργητικό υποκείμενο στον κόσμο του. Πώς αντιλαμβάνεται τους άλλους και πώς ενεργεί απέναντι τους, πώς τον αντιλαμβάνονται και πώς ενεργούν απέναντι του, πώς τους αντιλαμβάνεται ότι τον αντιλαμβάνονται, πώς τον αντιλαμβάνονται ότι τους αντιλαμβάνεται, όλα αυτά αποτελούν πλευρές μιας κατάστασης... Αναφέρονται όλα στην κατανόηση της συμμετοχής ενός ατόμου σ' αυτήν»¹³⁵.

Η περιγραφή της σχέσης της Σοφίας με τον Μανόλη θα επιτρέψει να διαφανούν χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς της. Καταρχήν, η Σοφία δεν έχει ακόμη αναρρώσει από την τραυματική εμπειρία του αποτυχημένου γάμου της και από την ψυχολογική και ορμονική αναστάτωση που προκαλεί η εγκυμοσύνη, ο τοκετός και η περίοδος της λοχείας¹³⁶ όταν σχετίζεται με τον Μανόλη. Αυτόματα και σχεδόν ασυνείδητα το νέο πρόσωπο μπαίνει στην ζωή της και παίρνει την θέση του συζύγου. Ο Μανόλης δίνει πραγματικά ώθηση σε όλους τους ρόλους, σε όλες τις «ταυτότητες» της Σοφίας. Γρήγορα αποφασίζουν να

¹³⁵ Λαίγγκ, Ρ. (1988), *Ο εαυτός και οι άλλοι*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 94

¹³⁶ Δραγώνα, Θ. (1987), *Γέννηση: Η γυναίκα μπροστά σε μια καινούρια ζωή*, εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα, σ. 83-91

ζήσουν μαζί και δημιουργείται έτσι η οικογένεια που η Σοφία ονειρεύτηκε, αλλά δεν κατόρθωσε να αποκτήσει. Ο ερωτάς της, η αγάπης της, η ανάγκη της να αγαπηθεί όσο εκείνη αγαπάει την κάνουν να μην μπορεί να δει ή τουλάχιστον να παραβλέπει τις αντικειμενικές δυσκολίες που παρουσιάζει η σχέση αυτή¹³⁷. Ο Μανόλης, μην έχοντας προηγούμενη εμπειρία από φυσιολογικές σχέσεις, αδυνατεί να εκφράσει με λόγια τα συναισθήματα του, κάτι που τον κάνει να αισθάνεται ενοχές. Μόνο όταν συλλαμβάνονται από την αστυνομία και κατά την μεταφορά τους στις φυλακές Κορυδαλλού, ένας χείμαρρος βαθύτατα ερωτικών και συναισθηματικών λέξεων ξεχύνεται από το στόμα του. Εκεί, μέσα στο περιπολικό, της κάνει πρόταση γάμου, την οποία η Σοφία αποδέχεται ασυζητητί.

Τελικά «παντρεύονται» μέσω αλληλογραφίας όταν ο Μανόλης, από την φυλακή, σε κάποιο γράμμα του, της στέλνει την βέρα της μάνας του. Παρά την αδυναμία του να εκφράσει τα συναισθήματα του, ο Μανόλης αναλαμβάνει όλους τους ρόλους που του αποδίδονται: σαν γαμπρός, σαν σύζυγος, σαν πατέρας, σαν σύντροφος. Έχοντας ο ίδιος συνείδηση της κακής του φήμης, αρχικά επιχειρεί να επικοινωνήσει με τους γονείς της Σοφίας και να τους καθησυχάσει. Έρχεται τελικά σε επαφή με την μητέρα της: **... Τσακώνει την μάνα μου, της λει «πάμε να πιούμε ένα καφέ». Την βάζει κάτω και της λει: «Εγώ είμαι αυτός, έχω κάνει αυτά, από 'κει και πέρα την Σοφία την βλέπω έτσι και να ξέρεις ότι όποιος σκεφτεί, όχι της κάνει, σκεφτεί να κάνει κακό στην Σοφία ή**

¹³⁷ Ο Μανόλης ζει σχεδόν σαν κνηνημένος. Δυσκολεύεται να βρει μόνιμη δουλειά λόγω του στιγματισμού του και έτσι συνεχίζει τις παράνομες δραστηριότητες. Η Σοφία βάζοντας σε κίνδυνο τον εαυτό της και το παιδί της μπαίνει, χωρίς καν να σκεφτεί τις συνέπειες, σε ένα ατέρμονο παιχνίδι. Στιγματίζεται και η ίδια από το περιβάλλον, ως σύντροφος του, καθώς ο Μανόλης είναι γνωστός για τις δραστηριότητες του στη γειτονιά της.

στο παιδί, του 'χω κάνει και τα σαράντα...». Η μάνα μου την είδε την κίνηση αυτή θετικά, είχε και τον Ηλία που απειλούσε... Από την άλλη με βλέπει και μένα από 'κει που ήμουνα στο μαύρο χάλι, να παίρνω τα πάνω μου, ν' αρχίσω να τρέχω στα βουνά και στις θάλασσες με τον Μανόλη. Ο Αλέξης να είναι μια χαρά...πριν πει μαμά είπε «νόλης», Μανόλης. Έφευγα εγώ το πρωί για την δουλειά, τότε ο Μανόλης δούλευε σε ένα φούρνο, και ερχότανε στις εφτά το πρωί να μου φέρει φρεσκοψημένα τσουρεκάκια, κουλουράκια, ψωμάκια στην χαρτοσακούλα για να μην φύγω νησικιά. Αυτός με έβαλε στην πρίζα της νοικοκυροσύνης, επειδή έφευγα εγώ το πρωί για την δουλειά και ήταν το σπίτι στην τρίχα, φαί μαγειρεμένο, καφές έτοιμος να με περιμένει...

Η Σοφία μέσα από την συμπεριφορά του Μανόλη και τα δικά του μάτια αισθάνεται και πάλι γυναίκα¹³⁸ και τώρα και για πρώτη φορά νιώθει σύζυγος και μητέρα. Ο Μανόλης της δίνει πίσω ότι της πήρε ο Ηλίας, που η Σοφία είχε απόλυτη ανάγκη. Μπρος στην ικανοποίηση αυτών των αναγκών η Σοφία παραμελεί κάποιες άλλες, όπως το να μην ανησυχεί για τον σύντροφο της. Προκειμένου να μην χάσει τον Μανόλη, αγωνίζεται να καταπολεμήσει το άγχος που της προκαλεί η ζωή του, η εμπλοκή του με συμμορίες, με παράνομες δραστηριότητες και με την αστυνομία. *Εντάξει, δεν το συζητάω, ανησυχία υπήρχε. Μια μέρα με παίρνουν τηλέφωνο και μου λένε ότι πέσανε κουμπουριές στο πάρκο...τρελάθηκα, ήξερα ότι ήταν εκεί. Άμα όμως ο άλλος σου*

¹³⁸ Δυστυχώς, δεν υπάρχει η δυνατότητα να παραθέσω ολόκληρες τις συνεντεύξεις της Σοφίας, κάτι που θα ήταν πραγματικά ενδιαφέρον και ιδιαίτερα κατατοπιστικό. Είναι όμως χαρακτηριστική η έκφραση του προσώπου της, όταν περιγράφει τον τρόπο προσέγγισης του Μανόλη και το επερχόμενο φλερτ. Φωτίζονται και διαστέλλονται τα μάτια της, ανοίγει το πρόσωπο της, σαν να ξαναζεί τις ίδιες εκείνες στιγμές. «...Σου λεω κύριος... καθόμασταν νύχτες ολόκληρες και μετά με συνόδευε μέχρι το σπίτι... κύριος με όλη την σημασία της λέξης. Όχι μόνο ότι με πήγανε σπίτι και ο τρόπος που με πλησίασε, το πώς με φίλησε πρώτη φορά, όλα...».

δημιουργεί το αίσθημα ότι το αξίζει, λες χαλάλι το χτυποκάρδι και η ανησυχία. Οπότε το παίρνεις απόφαση, δηλαδή, άμα σου φαίνεται βαρύ το «σπορ», λες δεν θέλω να ξέρω, δεν θέλω τίποτα και χαίρετε. Από 'κει και μετά όμως, όταν γυρίζει και μου λει αυτή την κουβέντα, ότι δεν θέλω να σου φέρουν το μαντάτο μου, εμένα με κολάκεψε πάρα πολύ. Γυρνάει και μου λει: «Ξέρεις κάτι; Εγώ πάντα έβγαίνα και ξανάμπαινα φυλακή και τώρα, πάλι είχα σκοπό να κάνω κάποια ζημιά και να με ξανακλείσουν, αλλά μαζί σου είδα ότι έχει και ωραία πράγματα η ζωή και γουστάρω να τα ζήσουμε παρείσα».

Με ανέβασε πολύ αυτό το πράγμα, με κολάκεψε, με τύλιξε. Είναι μεγάλη κουβέντα.

Η Σοφία δένεται τόσο πολύ με τον Μανόλη που στην ουσία αναγνωρίζει τον εαυτό της μόνο μέσα από τα δικά του μάτια. Και στα δικά του μάτια η Σοφία είναι «αντράκι», είναι δυνατή και «ντόμπρα», είναι αυτή «που αντέχει», που προσπερνά τις δυσκολίες. Με τον Μανόλη ξεπερνά τουλάχιστον για λίγο, την ντροπή που ένωθε σε σχέση με τον Ηλία. Κάθε φορά που ο Μανόλης έκανε κάτι που η Σοφία αναγνώριζε ως αξιοπρεπές, όμορφο, ρομαντικό, ανθρώπινο, άξιο σεβασμού κ.λ.π. αισθανόταν αυτόματα περήφανη. Κάθε φορά που στις συναντήσεις μας περιγράφει κάποιο περιστατικό όπου ο Μανόλης βοηθάει κάποιο φίλο του, ενώ ο ίδιος βρίσκεται σε άσχημη οικονομική κατάσταση, ή βουτάει στη θάλασσα για να σώσει ένα περιστέρι ή δακρύζει όταν αντικρίζει ένα νεκρό γιατί η Σοφία λει: **Τότε εγώ, αισθάνθηκα δυο μέτρα μπόι... δυο μέτρα μπόι.** Σ' αυτή τη συνεχή όμως αναζήτηση του εαυτού της μέσω του άλλου, κινδυνεύει να χαθεί. Η Σοφία δέχεται τον Μανόλη όπως

ακριβώς είναι. Δεν θέτει όρους, δεν βάζει περιορισμούς. Γνωρίζει ότι η αστυνομία τον παρακολουθεί. Έτυχε πολλές φορές να το διαπιστώσει. Ο κίνδυνος μιας επερχόμενης σύλληψης είναι ορατός, παρόλα αυτά η Σοφία τον αγνοεί, ίσως δεν μπορεί να τον αντιληφθεί καν. **Βλέπαμε ότι μας παρακολουθούσαν...ανεβαίναμε στα βουνά, από πίσω οι μπάτσοι, πηγαίναμε για ψάρεμα, εκεί οι μπάτσοι.** Πρέπει όμως να αποδείξει στους εαυτό της και στους άλλους, κυρίως στους γονείς της, ότι αυτή η σχέση θα πετύχει. Μετά από κάθε αποτυχημένη σχέση, είναι φυσικό το άτομο να αισθάνεται ένοχο, υπεύθυνο, να φοβάται για τις σχέσεις που θα ακολουθήσουν ακόμα και αν αυτό γίνεται περισσότερο ασυνείδητα. Η Σοφία όταν γνωρίζει τον Μανόλη έχει σχεδόν αποφασίσει ότι αυτός είναι «ο άντρας της ζωής της». Το νέο αντικείμενο της αγάπης της, εξουσιοδοτημένο να φέρει σίγουρα αυτή την φορά την αγάπη και την αναγνώριση, λαμβάνει ιδιαίτερα προνομιακή θέση. Όσο πιο πολύ η Σοφία επενδύει στη σχέση της με τον Μανόλη, τόσο πιο ισχυρά γίνονται τα δεσμά της εξάρτησης της από αυτόν: **Αυτός ο άνθρωπος με έκανε να αισθανθώ...δεν ξέρω πώς να το περιγράψω...και δεν το λέω τώρα εκ του ασφαλούς και «μέσα» το 'λεγα... Εκατό χρόνια φυλακή βγάζω για πάρτη του, μαζί του και όπου να'ναι...**

Μια τέτοια ερμηνεία ούτε αποκλείει, ούτε αμφισβητεί ότι η συμπεριφορά του Μανόλη είναι όπως την περιγράφει η Σοφία. Πράγματι ο Μανόλης της έδωσε την απαραίτητη ώθηση. Η απόκτηση του ποθούμενου (της αγάπης), έφερε στην Σοφία μια πρόσκαιρη γαλήνη και ήταν τέτοια η ανάγκη της για αγάπη και αναγνώριση που σχεδόν εκμηδένισε τις αντικειμενικές δυσκολίες.

Για την Σοφία τα πράγματα, κυρίως μετά τον θάνατο του Μανόλη¹³⁹, είναι ξεκάθαρα: Ο γάμος της υπήρξε αποτυχημένος, της χάρισε όμως ένα παιδί για το οποίο τώρα ζει και αναπνέει. Η σχέση της με τον Μανόλη υπήρξε ιδανική και ο ίδιος ιδανικός σύντροφος και πατέρας. Η κατάληξη και των δύο «γάμων» είναι οδυνηρή. Ο Ηλίας είναι κάπου χαμένος στον κόσμο της ηρωϊνης, πιθανόν και φυλακή, ο Μανόλης είναι νεκρός σχεδόν τρία χρόνια τώρα. Η Σοφία είναι πάλι μόνη της με τον γιο της. Η ίδια δεν αφήνει περιθώρια σύγκρισης: Ο ένας την κατέστρεψε, ο άλλος την έκανε να αισθανθεί **ό,τι πολλοί άνθρωποι δεν έχουν νιώσει ποτέ στην ζωή τους...** Ανιχνεύοντας και μόνο, όμως, τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των δύο περιπτώσεων ανακλύπτουν κάποια κοινά σημεία. Όταν η Σοφία χρειάστηκε να επιλέξει σύντροφο, επέλεξε παραβάτες του ποινικού νόμου και ταυτόχρονα ανθρώπους με σημαντικά και ίσως αξεπέραστα προβλήματα. Όσον αφορά το πρώτο στοιχείο, την παραβατικότητα, οι ερμηνείες θα πρέπει ίσως να αναζητηθούν σε κοινωνικούς παράγοντες, στην επίδραση του περιβάλλοντος στην ταυτότητα και προσωπικότητα της. Η Σοφία αποκτά συνείδηση και διαμορφώνει ταυτότητα στον αναρχικό χώρο. Συνειδητοποιεί σε μικρή ηλικία και μάλιστα το ζει καθημερινά, ότι αυτός που εμφανίζεται ως «κακός» ενδέχεται απλά να είναι το θύμα. Απαλλαγμένη από στερεότυπα του τύπου «κρατούμενος», «παραβάτης», δίνει ευκαιρίες σε ανθρώπους που πιθανόν άλλοι δεν θα έδιναν. Όσον όμως αφορά το δεύτερο στοιχείο, το γεγονός δηλαδή ότι επιλέγει και τις δυο φορές ανθρώπους που αντιμετωπίζουν σοβαρά και ίσως αξεπέραστα προβλήματα και έχουν οι ίδιοι απόλυτη και άμεση ανάγκη

¹³⁹ Βλ. κεφ. *Ο Θάνατος του Μανόλη*

από συμπαράσταση, οι λόγοι θα πρέπει ίσως να αναζητηθούν σε ψυχολογικούς παράγοντες και στην επίδραση της οικογένειας.

Η επιλογή του συζύγου-συντρόφου φαίνεται να συνδέεται με τις πλευρές της προσωπικής ιστορίας του ατόμου που συμμετέχει. Ο τρόπος λειτουργίας της οικογένειας, οι σχέσεις των μελών της, οι εικόνες που φέρει ο ενήλικος στο μυαλό του, εικόνες που διαμορφώθηκαν κατά την παιδική του ηλικία ως γιος ή κόρη μιας συγκεκριμένης οικογένειας, μιας συγκεκριμένης μητέρας και ενός συγκεκριμένου πατέρα, αποτελούν στοιχεία που οργανώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να ασκούν μια επιλεκτική επιρροή στην προσοχή του ατόμου. Τονίζουν δηλαδή στον άλλον, στον υποψήφιο σύντροφο, τα χαρακτηριστικά στα οποία στρέφεται η προσοχή του ατόμου για την επιλογή του συντρόφου¹⁴⁰.

Η Catherine Bensaid, ψυχίατρος και ψυχοθεραπεύτρια, γράφει: «Όταν επιλέγουμε το αντικείμενο της αγάπης μας, ακόμα κι όταν προαισθανόμαστε ότι πιθανόν να υποφέρουμε, γοητευόμαστε από ορισμένα βλέμματα που μας κάνουν να ξαναζούμε τα συναισθήματα της παιδικής μας ηλικίας: Ξαναβρίσκουμε την ίδια επιθυμία να προσελκύσουμε και να αποδείξουμε τις ικανότητές μας, για να μας αγαπήσουν, αλλά και τον ίδιο φόβο ότι δεν είμαστε ικανοί, την ίδια αγωνιώδη αναμονή για αποδοχή που θεωρούμε ανέλπιστη...»¹⁴¹. Η Robin Norwood¹⁴² μιλάει για το φαινόμενο της «υπερβολικής αγάπης», που ορίζει η ίδια ως «ένα συγκεκριμένο σύνδρομο σκέψεων, συναισθημάτων και πράξεων»¹⁴³.

¹⁴⁰ Ναυρίδης Κλ.- Χρηστάκης Ν. (1997), *Ταυτότητες: Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 196-197

¹⁴¹ Bensaid, C. (1994), *Αγάπησε τον εαυτό σου, η ζωή θα σε αγαπήσει*, εκδόσεις Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, σ. 54

¹⁴² Διπλωματούχος- ψυχοθεραπεύτρια. Ασχολείται με ενήλικες και παιδιά και ειδικεύεται στην θεραπεία ατόμων εξαρτημένων σε συναισθηματικά αρρωστημένες σχέσεις, καθώς και ατόμων που έχουν προβλήματα αλκοολισμού, ψυχαναγκαστικής λαιμαργίας, κατάθλιψης κ. α.

¹⁴³ Norwood, R. (1998), *Γυναίκες που αγαπούν πολύ*, εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα, σ. 19

Η Norwood μετά από μακροχρόνια επαφή με τοξικομανείς και αλκοολικούς, διαπίστωσε πως πολλοί από τους ανθρώπους που την επισκέπτονταν, κυρίως γυναίκες, που άλλοτε είχαν μεγαλώσει σε προβληματικές οικογένειες και άλλοτε όχι, επέλεγαν συντρόφους που σχεδόν πάντα προέρχονταν από οικογένειες με πολύ σοβαρά προβλήματα.

Στην προσπάθεια της να κατανοήσει γιατί οι συγκεκριμένες γυναίκες επέλεγαν προβληματικές σχέσεις, κατέληγε πάντα στα γονικά πρότυπα, στις βιωμένες εμπειρίες, στους ρόλους που αναλαμβάνει κάθε παιδί κάτω από ορισμένες συνθήκες στα πλαίσια της οικογένειας, στις σχέσεις του με τους γονείς του. Υποστήριξε, εν τέλει, ότι οι γυναίκες αυτές προέρχονταν από κάποιο τύπο δυσλειτουργικής οικογένειας. Η Norwood ορίζει τις δυσλειτουργικές οικογένειες ως οικογένειες προβληματικές που όλες έχουν ένα κοινό γνώρισμα: την αδυναμία τους να συζητούν τα βασικά τους προβλήματα. «Μπορεί να συζητούνται άλλα προβλήματα, και αυτά με δυσκολία, απλά και μόνο για να καλύπτονται τα ουσιαστικά θέματα στα οποία οφείλεται η δυσλειτουργία της οικογένειας. Εκείνο που καθορίζει το πόσο δυσλειτουργική γίνεται η οικογένεια και το πόσο σοβαρά τραυματίζονται τα μέλη της είναι περισσότερο ο βαθμός της μυστικότητας- η ανικανότητα επικοινωνίας και συζήτησης- και λιγότερο η σοβαρότητα των προβλημάτων που δεν συζητούνται»¹⁴⁴. Στις δυσλειτουργικές οικογένειες τα μέλη, συμπεριφέρονται με αυστηρά προκαθορισμένους ρόλους και η επικοινωνία τους περιορίζεται συστηματικά σε ότι υπαγορεύουν οι ρόλοι αυτοί¹⁴⁵. Φυσικά οι ρόλοι υπάρχουν σε κάθε οικογένεια, καθώς όμως οι συνθήκες αλλάζουν

¹⁴⁴ οπ. π. σ. 30

¹⁴⁵ Βλ. Κούπερ, Ντ. (1988), *Ο Θάνατος της οικογένειας*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 30-35

πρέπει να αλλάζει και η συμπεριφορά των μελών της. Αυτό που πραγματικά συμβαίνει σε μια δυσλειτουργική οικογένεια¹⁴⁶ είναι ότι τα μέλη της αδυνατούν να εκφράσουν τις επιθυμίες, τις ανάγκες, τις εμπειρίες ή τα συναισθήματα τους, καταδικασμένα να παίζουν τον ρόλο που ταιριάζει με τους ρόλους των άλλων μελών.

Η οικογένεια της Σοφίας δεν είναι δυσλειτουργική, τουλάχιστον με την ψυχοπαθολογική¹⁴⁷ σημασία του όρου. Είναι όμως μια από τις χιλιάδες των ελληνικών οικογενειών, όπου τα μέλη τους δεν έχουν ουσιαστική επαφή και επικοινωνία μεταξύ τους¹⁴⁸. Και οι δυο γονείς της Σοφίας αγαπούν, αγωνιούν και προσπαθούν να εξασφαλίσουν στο παιδί τους τις ιδανικές συνθήκες ζωής. Στέκονται δίπλα της, την ενισχύουν οικονομικά, της συμπαραστέκονται υλικά, δεν μπορούν όμως να καλύψουν τις συναισθηματικές της ανάγκες. Ο όρος «συναισθηματικές ανάγκες» δεν αναφέρεται μόνο στην ανάγκη για στοργή και αγάπη. Μολονότι αυτή η πτυχή είναι πολύ σημαντική, εξίσου καθοριστικό είναι και το γεγονός ότι οι σκέψεις και τα συναισθήματα αγνοούνται ή παραβλέπονται¹⁴⁹. Αυτό συμβαίνει στην οικογένεια της Σοφίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνιστά η συμπεριφορά των γονιών της

¹⁴⁶ Για τις δυσλειτουργικές οικογένειες βλ. επ. Τσαμπάρλή-Κιτσάρα, Α. (1999), «Η αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας» στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 98-99, σ. 77-97

¹⁴⁷ Οι δυσλειτουργικές οικογένειες εμφανίζουν ένα ή περισσότερα από τα ακόλουθα γνωρίσματα:

-Κατάχρηση οινόπνευματων ποτών ή/ και ναρκωτικών.

-Ψυχαναγκαστική συμπεριφορά, όπως η μανία των τυχερών παιχνιδιών, του νοικοκυριού, της δουλειάς κ.λ.π.

-Χειροδικία κατά της συζύγου και/ ή των παιδιών.

-Σεξουαλική εκμετάλλευση του γονιού προς το παιδί.

-Υπερβολική αυστηρότητα σε θέματα χρημάτων, θρησκείας, εργασίας, εκδηλώσεων αγάπης, σεξ κ.λ.π. Βλ. Norwood, R. (1998), *Γυναίκες που αγαπούν πολύ*, εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα, σ. 43-44

¹⁴⁸ Το φαινόμενο αυτό δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα της ελληνικής οικογένειας. Παρόλα αυτά η ελληνική οικογένεια παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με άλλης εθνικότητας οικογένειες, λόγω των ιδιαίτερων κοινωνικό-πολιτιστικών συνθηκών στα πλαίσια των οποίων γεννήθηκε και εξελίσσεται. Βλ. Καπάκη, Χ. (1998), *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδόσεις Ελληνικά γράμματα, Αθήνα.

¹⁴⁹ Norwood, R. (1998), *Γυναίκες που αγαπούν πολύ*, εκδόσεις Φυτράκη, Αθήνα, σ. 41-42

όταν πεθαίνει ο Μανόλης: Απαγορεύουν στην Σοφία να εκφράσει αυτά που νιώθει¹⁵⁰.

Στην οικογένεια Π. οι ρόλοι είναι καθορισμένοι. Η Σοφία είναι αυτή που «τα βγάζει πέρα μόνη της». Αυτό κάνει και στην προσωπική της ζωή. Στην πραγματικότητα η Σοφία αναλαμβάνει τον ρόλο του «σωτήρα» και στις δυο τις σχέσεις και κυρίως με τον Μανόλη, όπου νιώθει ότι υπάρχει ανταπόκριση από μέρους του. Η Σοφία κερδίζει την έγκριση και την αποδοχή δουλεύοντας σκληρά, φροντίζοντας τους άλλους και θυσιάζοντας πολλές από τις δικές της ανάγκες και επιθυμίες για να ικανοποιήσει τις δικές τους. Κάτω από το πέπλο και των δύο σημαντικότερων σχέσεων που σύναψε η Σοφία, ασκεί αυστηρή αυτοκριτική. Κατηγορεί τον εαυτό της για την επιλογή της να παντρευτεί τον Ηλία, κατηγορεί τον εαυτό της ακόμα και για τον θάνατο του Μανόλη. Κατηγορώντας τον εαυτό της, διατηρεί την ελπίδα ότι θα μπορέσει να κατανοήσει το λάθος της και να το διορθώσει ανακτώντας έτσι τον έλεγχο της κατάστασης και σταματώντας τον πόνο. Αυτό το στοιχείο πιθανόν να κρύβεται πίσω από την αυστηρή αυτοκριτική της. Ξεκινώντας και τις δυο αυτές σχέσεις η Σοφία θεωρεί πως η αγάπη της είναι αρκετή, και στις δυο όμως περιπτώσεις διαψεύδεται. Για τον Ηλία λέει: ***Άνθρωπος ερωτευμένος δεν πέφτει στην πρέζα***, και για τον Μανόλη λυπάται και πονάει που ***η αγάπη μου δεν μπόρεσε να γίνει ασπίδα γύρω του και να τον προστατέψει***.

¹⁵⁰ Ρλ. κεφ. *Ο θάνατος του Μανόλη*

3.4 Η σύλληψη

Φεύγω εγώ το πρωί για την δουλειά, 27 Φλεβάρη του '97, αργώ μάλιστα και σε κάποια στιγμή, είμαι στο γραφείο μου και μου σκαει η προϊσταμένη με τους μπάτσους... Εγώ το 'δα το έργο κατευθείαν, δεν έχω ψευδαισθήσεις, δηλαδή με το που τους είδα μπροστά μου λέω πιάσανε το σπίτι, πάμε για «μέσα». Με τσακώνουνε και λένε στην προϊσταμένη μου να μην ειδοποιήσει κανέναν. Εγώ έχω μπει στο τριπ «Σοφία, μην τους δείξεις ότι φοβάσαι», να σου πω ότι δεν φοβόμουν; Ψέματα θα σου πω. Τώρα θα ξεράσουμε το γάλα που βυζάξαμε...

Από την στιγμή της σύλληψης, αλλάζουν όλα στη ζωή της Σοφίας. Ότι πριν ήταν σταθερό τώρα γίνεται ασταθές και ετοιμόρροπο. Ότι πριν θεωρούσε δεδομένο, τώρα αμφισβητείται και κατακρίνεται. Τα πάντα υφίστανται αλλαγές δραματικές. Οι σχέσεις της με τους δικούς της ανθρώπους επαναοριοθετούνται και τοποθετούνται σε νέα πλαίσια, καθώς μια άγνωστη μέχρι τότε διάσταση της ζωής της έρχεται στο φως: Αποκαλύπτεται η ανάμιξη της σε κάτι που συνιστά παρανομία. Μια τέτοια αποκάλυψη προκαλεί ένα έντονο ψυχολογικό σοκ στους γονείς της και αποτελεί τροφή για κουτσομπολιό στο επαγγελματικό της περιβάλλον. Ταυτόχρονα όμως, η ορατότητα αυτής της πλευράς της ζωής της, συνιστά ένα είδος αποκάλυψης και για την ίδια την Σοφία. Αποκάλυψη σε σχέση με τον εαυτό της και αποκάλυψη των σχέσεων της με τους άλλους. Πολλοί είναι αυτοί που θα την χαρακτηρίσουν στην αρχή, «παραβάτη», «εγκληματία» και αργότερα «πρώην κρατούμενη».

Με την σύλληψη της, η Σοφία παύει να είναι η Σοφία και γίνεται αυτή που «συνελήφθη από την αστυνομία». Βρίσκεται πλέον στον προθάλαμο του κοινωνικού αποκλεισμού.

Στο αυτοκίνητο, κατεβαίνοντας για το σπίτι, με ψάχνουνε και μου βρίσκουνε ένα «ψύλλο». Φτάνουμε, εντωμεταξύ οι μπάτσοι ξεχειλίζουν από παντού, καμιά πενηνταριά...κυριολεκτικά ξεχειλίζουν από παντού. Είναι και μικρό το σπίτι, 48 τετραγωνικά, πενήντα μπάτσοι μέσα, ο ένας επάνω στον άλλο πατάγανε. Από ότι μου είπαν μετά, είχε γίνει ένα κινηματογραφικό πέσιμο. Από τα διπλανά διαμερίσματα, στα μπαλκόνια ελεύθεροι σκοπευτές, στις σκάλες πάνω κάτω κόσμος...λες και πηγαίνουν να πιάσουνε δεν ξέρω και 'γω ποιόν. Τα κάνουν όλα μπουρδέλο. Αυτό που μ' έσκασε ήταν ότι είχαμε κάτι πουλιά στο σπίτι και κρατήσανε τα κλειδιά καμιά δεκαριά μέρες και φοφήσανε. Σουφρώσανε και πράγματα...».

Ξεκινάει ο στιγματισμός για την Σοφία. Εκτίθεται στο επαγγελματικό της περιβάλλον και στη συνέχεια ακολουθεί η έκθεση της στην γειτονιά της, στην περιοχή όπου μεγάλωσε και ζει. Η πορεία της ζωή του συντρόφου της, του Μανόλη, επιβεβαιώνει την θεωρία της ετικέτας¹⁵¹ και από την πλευρά της αστυνομίας και από την πλευρά του δράστη. Η μεν αστυνομία αλλά και άλλοι θεσμοί κοινωνικού ελέγχου, είναι περισσότερο αυστηροί με αυτούς που έχουν ήδη συλληφθεί ή καταδικαστεί και φυλακιστεί, ο δε δράστης αντιδρώντας στον στιγματισμό και στην άδικη, πολλές φορές, συμπεριφορά των επίσημων αλλά και ανεπίσημων φορέων του κοινωνικού ελέγχου, είναι πιθανόν να υποπέσει σε άλλη

¹⁵¹ Για την θεωρία της ετικέτας βλ. Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 110-121

παράβαση νόμου. Η Σοφία είναι ήδη στιγματισμένη¹⁵², τουλάχιστον όσον αφορά την αστυνομία, ως σύντροφος του Μανόλη ή καλύτερα ως συνεργός του Μανόλη. Η εμφάνισή της εξάλλου, διευκολύνει την ενεργοποίηση στερεοτύπων και παρέχει το πλαίσιο για την δικαιολόγηση της συμπεριφοράς των αστυνομικών. Πρόκειται για μια γυναίκα όμορφη, αδύνατη, με μακριά κατάμαυρα μαλλιά, στενά παντελόνια και πολλά χαιμαλιά. Η εικόνα της δεν ανταποκρίνεται στο στερεότυπο της θηλυκότητας που θέλει την γυναίκα κομψή, «γάτα», σέξι, «ναζιάρα». Η αντιμετώπιση των αστυνομικών είναι χυδαία και προκλητική.

Μας τσακώνουν και μας πάνε στην ασφάλεια, μας έχουν κάνα εφτάωρο. Μας έχουνε εφτά ώρες να κοιτάμε το ντουβάρι. Εφτά ώρες να κάνεις καμάκι στο ντουβάρι! Ήταν ένας μπατσάκος, πιτσιρικάς, 23 χρονών και μου κάνει: «Ρε φωτομοντέλο, για βίζιτες είσαι;», όχι του λεω, για όπλα και ναρκωτικά έχεις κανένα πρόβλημα; Μετά από εφτά ώρες να κοιτάς ένα ντουβάρι, δεν είσαι και στην καλύτερη κατάσταση...

Για δεκαετίες η εγκληματική συμπεριφορά ήταν στενά συνδεδεμένη με το ανδρικό φύλο, ενώ η γυναικεία συμμετοχή σε παράνομες πράξεις ενδιέφερε τους ειδικούς μόνο σε αντιπαράθεση με την ανδρική εγκληματικότητα. Η εικόνα άλλαξε με την βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας και με τις κινήσεις των γυναικείων ομάδων και κινημάτων που έθεσαν δυναμικά το ζήτημα της κατώτερης κοινωνικής και πολιτικής θέσης της και απαίτησαν ίση μεταχείριση και ίσες ευκαιρίες για το λεγόμενο ασθενές φύλο. Δεν ενδιαφέρει εδώ να παρακολουθήσουμε λεπτομερειακά την εξέλιξη της εγκληματολογικής σκέψης σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας εγκληματικότητας, εντούτοις είναι απαραίτητο να

¹⁵² βλ. επ. κεφ. «Ο νόμος με τον Ηλία η αγέση με τον Μανόλη»

γίνουν κάποιες αναφορές εξαιτίας της αναβίωσης ορισμένων απόψεων του παρελθόντος. Αρχικά θεωρήθηκε ότι οι γυναίκες εγκληματούν λιγότερο από τους άνδρες και ότι η εγκληματική συμπεριφορά τους οφείλεται σε βιολογικούς και κυρίως σεξουαλικούς παράγοντες. Το 1950 ο Otto Pollak στο βιβλίο του «The Criminality of women» έγραφε: «...η γυναικεία απάτη...είναι...μια κοινωνικά διαμορφωμένη μορφή συμπεριφοράς. Αυτό συμβαίνει γιατί οι γυναίκες μπορούν να προσποιούνται ότι έχουν οργασμό και να εξακολουθούν...να κάνουν έρωτα, ενώ οι άνδρες πρέπει να επιτύχουν στύση για να συμμετάσχουν στη σεξουαλική πράξη και φυσικά δεν μπορούν να αποκρύψουν μια αποτυχία τους»¹⁵³. Και αυτός όμως συγχέει τους βιολογικούς με τους κοινωνικούς παράγοντες. Ο Cowie γράφει για τις γυναίκες εγκληματίες: «Είναι...υπερμεγέθεις, χοντρές, άξεστες και άχαρες»¹⁵⁴, δίνοντας έτσι έμφαση στην βιολογική κατασκευή των γυναικών και σε κάποια «ανδρικά χαρακτηριστικά» ως αίτια εγκληματικής συμπεριφοράς. Με την εμφάνιση της φεμινιστικής εγκληματολογίας αρχίζει να ασκείται κριτική στα συγγράμματα και στις μέχρι τότε έρευνες για την γυναικεία εγκληματικότητα. Οι Klein¹⁵⁵ (1973) και Smart¹⁵⁶ (1977) επισημαίνουν την επίδραση που άσκησαν και ασκούν στους μεταγενέστερους συγγραφείς τα παραδοσιακά συγγράμματα. Οι παραδοσιακοί εγκληματολόγοι δεν ασχολήθηκαν με τις γυναίκες και αν το έκαναν, περιορίστηκαν μόνο στις πόρνες ως άτομα του περιθωρίου. Επιπλέον η συζήτηση για την γυναικεία εγκληματικότητα γινόταν πάντα κάτω από

¹⁵³ Pollak, O. (1950), *The Criminality of women*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, p. 10-11

¹⁵⁴ Cowie, J. (1968), στο Μαυρή, Μ. (1988), «Γυναικεία εγκληματικότητα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 68Α, σ. 155

¹⁵⁵ Klein, D. (1973), στο Μαυρή, Μ. (1988), σπ. π. σ. 159

¹⁵⁶ Smart, C. (1977), σπ. π. σ. 159-160

σεξουαλικά στερεότυπα, με σεξουαλικά υπονοούμενα και σεξουαλικές ιδεολογίες.

Οι επιρροές αυτές γίνονται αισθητές όχι μόνο στις απόπειρες ερμηνείας της γυναικείας εγκληματικότητας αλλά και στο επίπεδο μεταχείρισης των παραβατικών γυναικών.

Στην ασφάλεια μπορούν να συμβούν απίστευτα πράγματα... Από το απλό το ξύλο που πέφτει μέχρι πράγματα τα οποία η μάνα μου ας πούμε, έπαθε σοκ γιατί νόμιζε ότι λήξανε με την μεταπολίτευση. Το κρέμασμα έξω από το παράθυρο, ας πούμε, από τον εντέκατο όροφο της ασφάλειας, εικονικές εκπαραθυρώσεις, φάλαγγα, πράγματα που ο κόσμος νομίζει ότι έχουν λήξει. Εγώ δεν έφαγα ξύλο, σου λείπει «αυτή, με τις γκαρίκλες και τις απειλές θα την καταφέρουμε», τον Μανόλη όμως τον σακατέψανε. Ώρες δεμένος χειροπόδαρα και τον σακατέψανε. Τον είδα την άλλη μέρα και δεν μπορούσε να περπατήσει.

Η συγκλονιστική μαρτυρία της Σοφίας, για τις πρακτικές που ακολουθούν οι αστυνομικοί, παραπέμπει στην ανάλυση του Foucault για τον ρόλο και την σημασία της ομολογίας του δράστη¹⁵⁷. Η ομολογία έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από κάθε άλλη απόδειξη, καθώς ο ίδιος ο ύποπτος προσυπογράφει την ενοχή του, προσδίδοντας έτσι αίγλη στην αλήθεια που παράγει η ανάκριση. Επιπλέον η απόσπαση της ομολογίας απαλλάσσει τους αρμόδιους από την συλλογή και την προσκόμιση άλλων αποδείξεων. Έτσι η ομολογία καθίσταται περιζήτητη και για να αποκτηθεί χρησιμοποιούνται διάφορα μέσα. Το ξύλο και οι απειλές είναι τα πιο συνηθισμένα: **Μου 'λεγε ο μπάτσος «Είσαι μαλάκας, θα φας τα**

¹⁵⁷ Foucault, M. (1976), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, σ. 54-60

χρόνια σου μέσα, θα βγεις άμα θα σου 'χουν πέσει οι μασέλες, αυτός είναι καμένο χαρτί». Και τα 'λεγε με πολύ ικανοποίηση: «Επιτέλους, το ξέρεις ότι εξαιτίας σας έχω ένα μήνα να παω με την γυναίκα μου;». Τρελά πράγματα. Σωματική και ψυχολογική βία ασκείται από τους φορείς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου στους συλληφθέντες και βρίσκει άμεσα τον στόχο της: Δεν είναι το ξύλο, το φακτρήρι, οι γκαρίκλες, είναι το ξεβράκωμα της ψυχής... Εκεί όλο το παιχνίδι είναι ότι είσαι μόνος σου. Σου περνάνε αυτό, το ότι είσαι μόνος σου, είσαι στο έλεος τους, είσαι μόνος σου, δεν έχεις να περιμένεις τίποτα από πουθενά. Όταν με πήρανε εμένα από την δουλειά, είπανε στην προϊσταμένη μου να μην ειδοποιήσει κανέναν και της ανοίξανε προηγούμενα επειδή ειδοποίησε τον πατέρα μου. Ήρθε βέβαια ο πατέρας μου, άκουσα την φωνή του, αλλά δεν με αφήσανε να τον δω. Κάπως έκανα να γυρίσω και μου βάλανε τις φωνές... Δεν σ' αφήνουν να πάρεις τηλέφωνο, δεν σ' αφήνουν να ειδοποιήσεις κανέναν. Ούτε καν να κοιτάζεσαι με τον άλλον. Τίποτα που να μπορεί είτε να συνεννοηθείς, είτε να σου δώσει την αίσθηση ότι να ρε πούστη μου δεν είμαι μόνη μου. Τον καθένα μόνο του, στον καθένα μόνο του θα πούνε τις παπαριές.

Η σύλληψη της Σοφίας από την αστυνομία συνεπάγεται αυτόματα και την ενοχή της. Δεν υπάρχουν αποδείξεις, υπάρχουν μόνο ενδείξεις. Οι ενδείξεις όμως, όπως γράφει ο Foucault, «στιγματίζουν τον ύποπτο σαν ολίγον εγκληματία... Ο ύποπτος, ως ύποπτος πρέπει να υποβληθεί σε μιαν ορισμένη τιμωρία»¹⁵⁸. Η Σοφία αισθάνεται εντέλει ότι τιμωρείται όχι επειδή υπέπεσε σε κάποια παρανομία, αλλά επειδή επέλεξε να είναι

¹⁵⁸ οπ. π. σ. 59

σύντροφος του Μανόλη. Αισθάνεται ότι συλλαμβάνεται, ανακρίνεται και δικάζεται λόγω της αγάπης της για τον Μανόλη.

Φωτογραφίες, αποτυπώματα, καταθέσεις...μας κατεβάζουν στον έβδομο, στα κρατητήρια, ΑΠ εμείς, αυστηρώς περιορισμένοι, κλειδαμπαρωμένοι. Την επόμενη μέρα μας σαβουντάνε και μας πάνε στον ανακριτή...προφυλακίζεστε...

3.5 Ένας χρόνος «μέσα»

«Το ξύλο περνάει, η φυλακή δεν περνάει».

Η Σοφία μετά από επτά μέρες στα κρατητήρια της ασφάλειας, μεταφέρεται στις γυναικείες φυλακές Κορυδαλλού, όπου κρατείται για έναν χρόνο ως υπόδικη. Έναν χρόνο μακριά από τον γιο της, την οικογένεια της, τους φίλους της και μια ζωή ολόκληρη μακριά από τον άνθρωπο που αγάπησε τόσο πολύ, αφού ο Μανόλης πεθαίνει στην φυλακή και η Σοφία παρά τις αλλεπάλληλες προσπάθειες δεν καταφέρνει να τον συναντήσει ούτε μια φορά.

...πρώτη εντύπωση που μπαίνεις, βλέπεις ένα διάδρομο, όταν τελειώνεις τα διαδικαστικά εκεί στα γραφεία που και ο έξω χώρος είναι παγωμάρα...ανοίγει η εσωτερική κιγκλίδα και βλέπεις ένα διάδρομο που αντηχεί από παντού, ένα γκρίζο μωσαϊκό κάτω, αίσθηση παγωμάρας, όχι κρύο, παγωμάρα...και ακούς πίσω σου «γκλαγκ» που κλείνει η κιγκλίδα, που κλειδώνει... αυτός ο ήχος δεν φεύγει ποτέ από το μυαλό σου, ποτέ. Είμαι στην Γάμα, πτέρυγα τοξικομανών. Παω στο υπόγειο. Κανένα πρόβλημα δεν είχα με τις γυναίκες...να με βοηθήσουν να καθαρίσω το κελί, να στήσω το κρεβάτι... Εγώ ήμουνα τυχερή, είχα από την αρχή κελί μόνη μου. Μετά μου 'πανε πέντε πράγματα το πώς ισχύουν εδώ πέρα. Εκεί που μιλάγαμε, βγάζω να καπνίσω και της προσφέρω και αυτηνής ένα τσιγάρο, αυτό δεν θα το ξανακάνεις εδώ μέσα, μου λει, γιατί όλοι θα πάρουνε αλλά όταν δεν θα 'χεις εσύ δεν θα σου δίνει κανείς. Με όλους καλή, φίλη με κανέναν. Πολλά πολλά με κανέναν. Μου 'πανε τα βασικά ας πούμε...τα οποία, χωρίς καν να το φαντάζεται, ο Μανόλης με είχε προετοιμάσει... Κάποια πράγματα

δεν χρειαζόταν να μου τα πούνε, δεν χρειαζόταν να μου πούνε ότι εδώ μέσα ότι βλέπεις και ότι ακούς δεν θα μιλάς. Ήταν αυτονόητο.

Κάθε φορά που η Σοφία μιλούσε για την φυλακή, και το έκανε αρκετά συχνά, εκφράζονταν είτε με επιθετικότητα και οργή είτε διακωμωδώντας τα γεγονότα και τις καταστάσεις. Πολλές φορές διηγούνταν με χιούμορ δυσάρεστα περιστατικά, γελώντας δυνατά και άλλες πάλι, έμοιαζε τόσο απόμακρη και τόσο απορροφημένη στις σκέψεις της, που έκανε τις ολιγόλεπτες διακοπές στο λόγο της να φαίνονται αιώνες. Όσον αφορά το γέλιο, η Χρυσή Ιγγλέση δίνει μια ικανοποιητική εξήγηση: «Οι γυναίκες που διηγούνται μπορεί να διακωμωδούν σήμερα τις παρωχημένες και εν πολλοίς ξεπερασμένες αυτές ιστορίες. Το ψυχικό κόστος όμως που βρίσκεται πίσω από τον αστεϊσμό δεν εγγράφεται συνειδητά στη συνολική εικόνα ούτε και σήμερα. Η ενήλικη γυναίκα με το γέλιο ελέγχει μεν την παλιά, δυσάρεστη εμπειρία, υποτιμάει όμως την διαμορφωτική δύναμη της και τις καταστρεπτικές μακροπρόθεσμες προεκτάσεις της»¹⁵⁹. Όσον όμως αφορά την οργή και επιθετικότητα που εκδηλώνει η Σοφία, αυτές είναι απόρροια της επίδρασης της φυλακής στην προσωπικότητα της. Η Σοφία παρόλο που συνειδητοποιεί την επίδραση που άσκησε η ζωή της φυλακής στον χαρακτήρα της, κάποιες στιγμές φαίνεται να ξαφνιάζεται: **Δεν ξέρω...εντάξει εγώ έμεινα και λίγο μέσα, ένα χρόνο, άλλες γυναίκες όμως...** Ένας χρόνος ζωής στο κλειστό ίδρυμα της φυλακής ήταν αρκετός για να διαβρώσει την ατομικότητα, το εγώ της Σοφίας.

Όλα ξεκίνησαν από την πρώτη κιόλας μέρα που βρέθηκε στις φυλακές Κορυδαλλού, από την πρώτη νύχτα στο βρώμικο κελί της: **Ένας χώρος**

¹⁵⁹ Ιγγλέση, Χ. (1990), *Πρόσωπα Γυναικών προσώπια της συνείδησης. Συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 127

άγνωστος, ένας κόσμος άγνωστος... που ξαφνικά δεν παίζει τίποτα το οικείο, δεν έχεις τίποτα οικείο, τίποτα γνωστό. Την πρώτη νύχτα τι έπαθα... Πολύ φρίκη... Μας κλείνουνε... κρύο, αρχές Μάρτη, ψόφος, υγρασία, το κελί μου ξέρναγε νερό. Εντωμεταξύ έλειπε και το παραθυράκι από την πόρτα και έμπαζε «φίδια»... Είχα τις δυο κουβέρτες της φυλακής, κοιμήθηκα με φόρμα, κάλτσες και μπουφάν. Άγνωστος ο χώρος, κρύος, παγωμένος, στενός... τόσο όσο να χωράει ένα κρεβάτι. Βρώμικοι τοίχοι, το χρώμα της βρώμας, της κλεισούρας... Στερέωσα το παραθυράκι με κάτι χαρτόνια για να μην μπάζει κρύο... Ένας Θεός ξέρει πως κοιμήθηκα εκείνο το βράδυ... Πολύ κρύο, πολύ παγωμάρα, πολύ ανασφάλεια...

Με την εισαγωγή του στην φυλακή, ο τρόφιμος πρέπει να εγκαταλείψει τον τρόπο ζωής του και τον κύκλο των καθημερινών του δραστηριοτήτων που μέχρι εκείνη την στιγμή θεωρούσε δεδομένα. Από την πρώτη στιγμή υφίσταται μια παραμόρφωση της προσωπικότητας του. Είναι η στιγμή της «διαβατήριας τελετής», όπως την ονομάζει ο Goffman¹⁶⁰. Ο τρόφιμος αφήνει κάποια προσωπικά του αντικείμενα στους φύλακες και εφοδιάζεται με κάποια άλλα. Και αυτά που του επιτρέπεται να πάρει μαζί του, περνούν από εξονυχιστική έρευνα. «Η απόθεση (των αντικειμένων) φυσικά συνεπάγεται στέρηση της ιδιοκτησίας, πράγμα σημαντικό διότι τα πρόσωπα επενδύουν αισθήματα εαυτού στα υπάρχοντά τους... Από την στιγμή που ο τρόφιμος απογυμνώνεται από τα υπάρχοντά του, μερικά τουλάχιστον από αυτά πρέπει να αναπληρωθούν από το κατάστημα, η αναπλήρωση όμως αυτή παίρνει την μορφή της πανομοιότυπης παροχής, ομοιόμορφης

¹⁶⁰ Goffman E. (1994), Άσυλα, εκδόσεις Ευρυαλος, Αθήνα, σελ. 36-37. Πρώτη έκδοση 1961.

στον χαρακτήρα και ομοιόμορφα διανεμημένης»¹⁶¹. Η ακούσια απομάκρυνση της ιδιοκτησίας, στο κλειστό περιβάλλον της φυλακής, συνιστά μορφή κοινωνικού αποκλεισμού από κάποια συμβολικά αγαθά που έχουν να κάνουν με τις παραδοχές του εαυτού. Το πρόσωπο υφίσταται μια υλική απογύμνωση, (απογύμνωση από τα προσωπικά του αντικείμενα) και ταυτόχρονα μια ψυχική απογύμνωση, ελλείπει των μέσων με τα οποία ασκεί έλεγχο στην εξωτερική του εμφάνιση, στον χαρακτήρα και στην συμπεριφορά του. Μέσα στην φυλακή ο κρατούμενος υφίσταται διαρκώς εξευτελισμούς και ταπεινώσεις ακόμα και όταν η πρόθεση του προσωπικού δεν είναι αυτή. Οι ευτελισμοί και οι μειώσεις επιδρούν καταστροφικά στον εαυτό, ο οποίος είτε αναζητά τρόπους διαφυγής είτε απλά εγκαταλείπει και επέρχεται ο συμβολικός θάνατος. ***Τρωμε κολλήματα κατά καιρούς με την εμφάνιση μας, γιατί ένα από τα πράγματα που σε κρατάνε είναι να ασχολείσαι με τον εαυτό σου, να μην τον αφήσεις να ρημάξει, σε βοηθάει να κρατιέσαι, οπότε ασχολούμαστε με διάφορα. Καλλωπισμό... κάθεσαι και ξυρίζεις τα πόδια σου λες και θα βγεις με γκόμενο, κάθεσαι να βάψεις τα μαλλιά σου, κάνεις διάφορα τέτοια.*** Επιπλέον οι τρόφιμοι συγκεντρώνουν κάποια αντικείμενα με τα οποία δένονται συναισθηματικά, χωρίς όμως να μπορούν να τα προστατέψουν από τη θέα των άλλων και από την παράλογη, πολλές φορές, μανία των φυλάκων. ***Μια φορά μου κάνανε το κελί...ψάχνανε, τι σκατά ψάχνανε; Εκεί που συφιλιάστηκα ήταν όταν μου κάνανε χάλια τα γράμματα, τα γράμματα του Μανόλη...***

Η φυλακή είναι κατεξοχήν χώρος κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος όμως έχει ξεκινήσει πολύ πριν την εισαγωγή του ατόμου στο

¹⁶¹ Goffman E. (1994) όπ π σελ. 37

ολοκληρωτικό¹⁶² αυτό ίδρυμα. Ο κοινωνικός αποκλεισμός που προκαλεί η φυλακή είναι άμεσος και έχει πραγματικές και συμβολικές διαστάσεις. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι δεν διακόπτεται αυτόματα όταν το άτομο εξέρχεται (αν αυτό συμβεί) από το κλειστό περιβάλλον της φυλακής. Ακόμα και μετά την αποφυλάκιση του, ο πρώην κρατούμενος υφίσταται κοινωνικό αποκλεισμό που μπορεί μεν να εμφανίζεται με διαφορετικές μορφές, δεν παύει όμως να αποκλείει τον άνθρωπο από συμβολικά και μη αγαθά. Η επανένταξη, η βελτίωση, η επανακοινωνικοποίηση, η αποκατάσταση αποτελούν όρους που χρησιμοποιούνται για να καλύπτουν τον πραγματικό στόχο της φυλακής.¹⁶³

Οι τρόποι με τους οποίους η φυλακή προκαλεί τον κοινωνικό αποκλεισμό των κρατουμένων είναι ανατριχιαστικά πολλοί, άμεσοι και έμμεσοι και πάντα επιδρούν καταστροφικά στην ατομικότητα των τροφίμων. Στο περιβάλλον της φυλακής τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και αυτοαποκλεισμού βρίσκονται σε μια διαρκή διαλεκτική σχέση. Το ένα επιφέρει το άλλο, το ένα δημιουργεί και αναπαράγει το άλλο. Η απαγόρευση του τροφίμου να ορίζει την ζωή του και την ύπαρξη του **η αίσθηση αυτή...ότι δεν ορίζεις εσύ τον εαυτό σου, δεν ορίζεις τίποτα εσύ...ακόμα και οι σχέσεις σου με τους ανθρώπους δεν είναι**

¹⁶² Ο Goffman χαρακτηρίζει ως ολοκληρωτικά ιδρύματα εκτός από την φυλακή, τα ψυχιατρεία, τα μοναστήρια, τον στρατό. Θεωρεί ότι τα ιδρύματα αυτά έχουν κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, όπως είναι ο εγκλεισμός, η υπακοή στους εσωτερικούς κανονισμούς, η απομόνωση, ο προγραμματισμός των δραστηριοτήτων της ημέρας κ.τ.λ. Βλ. Goffman E. (1994), *Ασπλά*, εκδόσεις Ευρύταλος, Αθήνα.

¹⁶³ Ο Φουκώ υποστηρίζει ότι η φυλακή κατασκευάζει μια συγκεκριμένη εγκληματικότητα, συγκροτεί έναν συγκεκριμένο εγκληματικό χώρο, τον οποίο και οργανώνει. «Η εγκατάσταση μιας εγκληματικότητας που αποτελεί ένα είδος κλειστού κυκλώματος ανομίας, παρουσιάζει, πράγματι, πολλά πλεονεκτήματα», γράφει ο Φουκώ. Ως πλεονεκτήματα αναφέρει: α) την δυνατότητα ελέγχου της εγκληματικότητας αυτής, β) την απομόνωση της από άλλες παράνομες πράξεις και τον περιορισμό της στις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις, γ) την εκμετάλλευση των απολυόμενων, από την εξουσία, ως πληροφοριοδότες δ) την διαχείριση της συγκεκριμένης αυτής εγκληματικότητας με την ανάπτυξη του αστυνομικού ελέγχου. Βλ. Φουκώ Μ. (1976), *Επτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, σελ. 365-371

στα χέρια τα δικά σου, το αν θα δεις ή όχι τον άντρα σου, τον φίλο σου, το παιδί σου, την μάνα σου τον αδερφό σου...και πως θα τους δεις, όπως λει τόσο παραστατικά η Σοφία, συνιστά μορφή κοινωνικού αποκλεισμού που εύκολα μπορεί να οδηγήσει και στον αυτοαποκλεισμό, στην απομόνωση και περιφρούρηση του εγώ, σε μια προσπάθεια να μην πονάει πια, να μην νιώθει, σε μια προσπάθεια να αμυνθεί. Στην περίπτωση της Σοφίας φαίνεται ότι ο αυτοαποκλεισμός είναι μια μορφή άμυνας του εγώ της.

*Η Σοφία με την μεταφορά της στις φυλακές Κορυδαλλού, τοποθετείται στην Γάμα πτέρυγα, δηλαδή στην πτέρυγα των τοξικομανών. Εκεί την καλεί ο ψυχίατρος για να της δώσει τα σχετικά χάπια, χάπια που διανέμονται κάθε μεσημέρι και βράδυ, την ώρα που κλείνει η φυλακή, **ως επί των πλείστων μουρλόχαπα, που σου λένε πιες τα μπροστά μας, δηλαδή παει η καθεμία με το ποτηράκι της, με το νεράκι της, σαν τον ζωολογικό κήπο, πίσω από τα κάγκελα, σου αδειάζει τα χαπάκια και «χλουπ»...δηλαδή χάπια που άμα σε πιάσουνε στην κοινωνία σε πάνε για παράβαση του νόμου περί ναρκωτικών...και τα δίνει η ίδια η φυλακή. Θα μου πεις, εντάξει άμα έχεις τα πρεζάκια και βγάζουν τις χαρμάνες...μην τους δίνεις όμως ρε φίλε μουρλόχαπα, δώσ' τους μεθαδόνη. Αλλά κάπου έχει συγκεκριμένη λογική και συγκεκριμένο σκεπτικό αυτό το πράγμα. Πάντως το χάπι παει σύννεφο. Το υπνωσεντόν είναι η βάση. Δεν μπορείς να κοιμηθείς; Πάρε ένα υπνωσεντόν και μισό ταβόρ, σου λει ο ψυχίατρος.***

Η χορήγηση των χαπιών εξυπηρετεί από την μια μεριά το προσωπικό που μπορεί έτσι να ελέγχει την συμπεριφορά των τροφίμων, και από την

άλλη μοιάζει να είναι η μοναδική διέξοδος για τους πιο αδύναμους, συναισθηματικά, κρατούμενους. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Σοφίας είναι πολλές εκείνες οι γυναίκες που μην μπορώντας να αντέξουν την πραγματικότητα της φυλακής, αδυνατώντας να κοιμηθούν τα βράδια, καταφεύγουν στα χάπια. Και στις δύο περιπτώσεις όμως πρόκειται για αποκλεισμό. Στην Γάμα πτέρυγα διανέμονται χάπια που προκαλούν εξάρτηση για να καταπολεμήσουν την εξάρτηση από την ηρωίνη ή όποιο άλλο είδους ναρκωτικών ουσιών. Η εξάρτηση από ναρκωτικές ουσίες θεωρείται όμως αιτία κοινωνικού αποκλεισμού και αυτοαποκλεισμού και πάντως τα άτομα που κάνουν χρήση τέτοιων ουσιών χαρακτηρίζονται ως κοινωνικά αποκλεισμένα και εισάγονται σε προγράμματα καταπολέμησης της μορφής αυτής αποκλεισμού. Καταλήγουμε έτσι σε ένα οξύμωρο σχήμα που η Φωτεινή Τσαλίκουλου περιγράφει ως εξής: «Η φυλακή στοχεύει τελικά σε ένα αδύνατο στόχο: Να βελτιώσει αυτούς που διαφθείρει...».¹⁶⁴

Για τους παραβάτες του νόμου περί ναρκωτικών που συλλαμβάνονται και φυλακίζονται ισχύουν κάποιοι ιδιαίτεροι κανόνες στο περιβάλλον της φυλακής. Οι κανόνες αυτοί έχουν βέβαια αντικειμενικούς λόγους ύπαρξης από την μια μεριά (μέριμνα για να αποφεύγεται η διακίνηση ναρκωτικών στην φυλακή), από την άλλη όμως, είναι σε μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα των στερεοτύπων που κυριαρχούν για τους τοξικομανείς και των σχετικών αναπαραστάσεων. **Σου λέγανε κάτι κουφά...για ναρκωτικά είσαι; Ναι, ε τότε απαγορεύεται. Τον αδερφό μου τον έβλεπα στην σήτα, εντωμεταξύ η σήτα είναι πολύ καταθλιπτικό μέρος, καλά καλά δεν τον βλέπεις τον άλλο... Γιατί ρε παιδιά; « Για**

¹⁶⁴ Τσαλίκουλου, Φ. (1989), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 195

ναρκωτικά δεν είσαι; Απαγορεύεται». Έστελνα στον Μανόλη, μέσα στα γράμματα μου, αποξηραμένα λουλούδια...μας τα απαγορέψανε και αυτά. Έρχεται μια μέρα η μάνα μου μαζί με τον γιο μου για επισκεπτήριο, και είναι ένα τραπέζι στο ελεύθερο επισκεπτήριο στη μέση και από την μια πλευρά κάθονται οι κρατούμενοι και από την άλλη οι επισκέπτες και η υπάλληλος στην κορφή του τραπεζιού... Πω να πάρω το γιο μου αγκαλιά και μου σκαει μια χτικιάρα και μου λει «Δεν θα πάρεις το παιδί αγκαλιά», ότι και καλά μου κάνει πάσα η μάνα μου...και το 'χει κρύψει πάνω στο παιδί.

Η Σοφία δεν είναι και δεν υπήρξε ποτέ τοξικομανής. Μπορεί κατά περιόδους ή ακόμα και συχνά να κάπνιζε χασίς, όμως αυτό για την ίδια και για μια μερίδα του πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων και αρκετών ειδικών δεν είναι το ίδιο. Στην φυλακή δεν πήρε ποτέ χάρτι παρόλο που όπως λει η ίδια την καλέσανε τρεις φορές στον ψυχίατρο για αυτό το λόγο. Για την Σοφία και τον κύκλο των φίλων της η λέξη «πρεζάκι» ή «ζάκι» έχει αρνητική χροιά. Για την Σοφία, όπως και για πολλούς άλλους υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ των λεγόμενων σκληρών και μαλακών ναρκωτικών, μεταξύ της ηρωίνης και του χασίς.

Το ένα το κάνεις τώρα, το κάνεις σε ένα εξάμηνο, το κάνεις σε ένα χρόνο δεν τρέχει τίποτα, το άλλο το κυνηγάς, γίνεται όλη σου η ζωή. Τα ίδια τα πρεζάκια το παραδέχονται. Αυτό είναι ξεκάθαρο για τις συγκρατούμενες της Σοφίας, «Εσύ αντέχεις, δεν παίρνεις φαρμακείο», της λένε συχνά. **Τι τοξικομανής και μαλακίες...να δουλεύω σαν τον σκύλο, να κάνω, να δείχνω, να τρέχω στα όρη και στα βουνά...μπορεί να τα κάνει αυτά το πρεζάκι ή ο αλκοολικός; Και στην φυλακή, μόνο ο τρελός ο ψυχίατρος με αντιμετώπισε ως**

τοξικομανή που ήθελε να με μπουκώσει στα χάπια. Οι κοπέλες μέσα σε καμιά περίπτωση...αφού είχανε να το λένε...

Η τοποθέτηση του υποκειμένου σε ένα ολοκληρωτικό ίδρυμα όπως είναι η φυλακή, συνεπάγεται αυτόματα την απώλεια κάποιων ρόλων για το υποκείμενο αυτό. Με την απομάκρυνση του από το σωφρονιστικό κατάστημα, είναι πιθανόν ορισμένοι από τους ρόλους αυτούς να επανασυσταθούν, άλλες όμως απώλειες είναι οριστικές.¹⁶⁵ Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της Σοφίας που υφίσταται στέρηση των πολιτικών της δικαιωμάτων. Σε περίπτωση που το υποκείμενο έχει αξιολογήσει τους ρόλους αυτούς ως σημαντικούς για την ταυτότητα του, χάνει ένα μέρος του εαυτού του. Η διαδικασία αυτή επιτείνεται καθώς το άτομο γρήγορα αντιλαμβάνεται ότι δεν ελέγχει το περιβάλλον στο οποίο διαβιώνει. Αυτή όμως η ανάγκη, η ανάγκη επενέργειας πάνω στο περιβάλλον, είναι ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη του εαυτού. Είναι οδυνηρό για το εγώ να ανακαλύπτει ότι δεν ασκεί απολύτως κανέναν έλεγχο στο εξωτερικό του περιβάλλον, ότι όλα γύρω του διαδραματίζονται πέρα και ανεξάρτητα από την θέληση του, χωρίς να μπορεί να τα επηρεάσει. Ο αυτισμός, το κλείσιμο κάθε επικοινωνίας με τον έξω κόσμο θεωρήθηκε απόρροια της αδυναμίας του ατόμου να επιδράσει στο περιβάλλον του ή μη ικανοποίηση της ανάγκης επενέργειας πάνω σε αυτό.¹⁶⁶ Πολλοί από τους κρατούμενους επιχειρούν να επιδράσουν στο περιβάλλον της φυλακής διαμορφώνοντας, όσο αυτό είναι δυνατό, το κελί τους. **Είχε ζωγραφίσει κάποιος, απέναντι στον τοίχο του διαδρόμου, ένα αφρικάνικο**

¹⁶⁵ Goffman E. (1994), *Άσπια*, εκδόσεις Ευρύαλος, Αθήνα, σ. 33-35

¹⁶⁶ Bettelheim B. (1943), σ. 417-452 που αναφέρεται στο Τσαλίκολου, Φ. (1989), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 192-193

χωριό με κιμωλία. Εγώ στο κελί μου είχα ένα φοίνικα, δεν τον είχα φτιάξει εγώ, τον βρήκα. Είχα βάλει από κάτω το τραπέζι...

Η ατομική και κοινωνική ταυτότητα των κρατουμένων βάλλεται διαρκώς μέσα στην φυλακή. Ο Goffman στο έργο του «Άσυλα», κάνει λόγο για μίσημα του εαυτού.¹⁶⁷ Καταρχήν η ομαδική διαβίωση των κρατουμένων επιφέρει ένα είδος σωματικού μιάσματος που όμως δεν είναι και το μόνο. Οι αναγκαστικές διαπροσωπικές επαφές και κατ' επέκταση οι αναγκαστικές κοινωνικές σχέσεις μιάνουν τον κρατούμενο, ο οποίος νιώθει ότι δεν μπορεί να προστατέψει ότι πολυτιμότερο διαθέτει, τον ίδιο του τον εαυτό. Κάθε στιγμή, ο ίδιος, τα προσωπικά του αντικείμενα, ο χώρος του είναι εκτεθειμένα στο προσωπικό της φυλακής και στους υπόλοιπους τροφίμους. Κατά την διάρκεια έκτισης της ποινής του πολλές φορές υποβάλλεται σε έρευνα ο ίδιος και το κελί του, πράγμα που συνιστά παραβίαση του εαυτού του. Η παραβίαση αυτή είναι συνεχής καθώς η αρχιτεκτονική της φυλακής¹⁶⁸ δίνει την αίσθηση ότι ο κρατούμενος παρακολουθείται συνεχώς, ότι άνθρωποι που δεν γνωρίζει έχουν πρόσβαση στα υπάρχοντα του αλλά κυρίως στην ψυχή του. *Και μόνο το ξεβράκωμα και το ψακτήριο φτάνουν...αλλά το ότι σε ξεβρακώνουνε δεν είναι αυτό που σε πειράζει περισσότερο... Εκεί πέρα, αυτόν που έχει γίνει μάρτυρας της αδυναμίας σου, δεν μπορείς να τον αποφύγεις και μπορεί αυτή την αδυναμία να την κάνει πρόγραμμα στην φυλακή. Και αισθάνεσαι βασικά την ψυχή σου ξεβρακωμένη, αυτό είναι το χειρότερο... Το χειρότερο είναι το ρουφιανόματο στην πόρτα, γιατί τις στιγμές τις δικές σου*

¹⁶⁷ Goffman, E. οπ. π. σ.45-50

¹⁶⁸ Βλ. Φουκώ, Μ. (1976), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, σ. 265-170

αισθάνεσαι ότι σου τις παρακολουθούνε...ότι το ξεγύμνωμα της ψυχής σου την ώρα που θα σπάσεις, που θα κλάψεις, που θα γελάσεις, που θα χτυπήσεις το κεφάλι σου στους τοίχους μπορούνε να επέμβουνε, να το κλέψουνε. Εκεί μέσα δεν ηρεμείς ποτέ, ούτε όταν κοιμάσαι. Είσαι συνέχεια σε επιφυλακή. Ξέρεις για πότε άκουγα τα βήματα στην φυλακή; Πριν πλησιάσουν στις σιδεριές, στις κιγκλίδες που κάνουν έτσι και αλλιώς φασαρία. Και αυτό μου 'χει μείνει από την ασφάλεια που το 'χα σίγουρο πως θα έπεφτε ξύλο και έλεγα να προλάβω να ξυπνήσω, να μην αρχίσω να τις τρωω στον ύπνο μου. Ακόμα και τώρα πετάγομαι όταν ακούσω κάτι, όχι οτιδήποτε, όταν ακούσω πόρτα ή βήματα. Καμιά στιγμή δεν μπορούσα να ηρεμήσω¹⁶⁹. Σε ένα περιβάλλον, όπου το υποκείμενο αισθάνεται πρώτα από όλα ότι απειλείται η σωματική του ακεραιότητα, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί η επανακοινωνικοποίηση, η βελτίωση, η κοινωνική προσαρμογή αν αυτοί είναι οι στόχοι και οι σκοποί της φυλάκισης. Το αποτέλεσμα είναι αποκλεισμός και πάλι αποκλεισμός.

Καθοριστικές είναι οι σχέσεις τροφίμων και προσωπικού για την ταυτότητα των πρώτων. Πίσω από τους τοίχους της φυλακής δύο ομάδες, η μικρή ομάδα των φυλάκων και η πολυάριθμη ομάδα των κρατουμένων, «δυσκοσμοί διαφορετικοί από άποψη κοινωνικής κατάστασης και κουλτούρας, που συμπορεύονται ο ένας δίπλα στον άλλο με υπηρεσιακά σημεία επαφής και ελάχιστη αλληλο-

¹⁶⁹ Όταν πεθαίνει ο Μανόλης, η Σοφία δεν ξεσπάει, καταπνέει τα συναισθήματα της σε μια προσπάθεια να τα προστατέψει από τα βλέμματα του προσωπικού και των άλλων κρατουμένων. Αισθάνεται πως ότι κρύβει στην ψυχή της είναι το μόνο που δεν μπορούν να δουν, είναι το μόνο που της έχει απομείνει μέσα στην φυλακή, είναι κάτι, το μόνο, που είναι δικό της. Δεν θα επιτρέψει να της το πάρουν και αυτό. Βλ. επ. κεφ. *Ο Θάνατος του Μανόλη*

διείσδυση»¹⁷⁰ αναπτύσσουν στερεότυπα η μία για την άλλη. Για το προσωπικό οι τρόφιμοι είναι εγκληματίες, κακοί, επικίνδυνοι, αναξιόπιστοι, άνθρωποι υποδεέστεροι. Για τους τροφίμους, οι φύλακες είναι «αυτοί που τους κλειδώνουν»¹⁷¹, αυτοί που εκφράζουν παραλογισμούς¹⁷², αυτοί που τιμωρούν, αυτοί που είναι δεσποτικοί και μικρόψυχοι.

Δεν ενδιαφέρει εδώ η επίδραση των αρνητικών στερεοτύπων στην ταυτότητα των υπαλλήλων της φυλακής, οι οποίοι ως εργαζόμενοι και μόνο βρίσκονται στο περιβάλλον αυτό και πάντως δεν εμποδίζεται ή απαγορεύεται η επαφή τους με τον έξω κόσμο. Οι κρατούμενοι όμως είναι αναγκασμένοι να διαβιούν σε ένα χώρο όπου «κυκλοφορούν» κατεξοχήν αρνητικά στερεότυπα για αυτούς, χωρίς δυνατότητα να απομακρυνθούν από αυτά τα πλαίσια, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην περίπτωση των υπαλλήλων της φυλακής που με την λήξη του οχταώρου επιστρέφουν στον κόσμο πέρα από τους τοίχους του καταστήματος. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι κρατούμενοι υιοθετούν τα

¹⁷⁰ Goffman, E. (1994), *Ασυλα*, εκδόσεις Ευρύταλος, Αθήνα, σ. 28

¹⁷¹ Έτσι χαρακτηρίζει συχνά η Σοφία τους φύλακες, επαναλαμβάνοντας διαρκώς ότι «αυτοί δεν είναι φίλοι σου, οι φίλοι σου δεν σε κλειδώνουν».

¹⁷² «Κάποια πράγματα από αυτά που σου λένε είναι παράλογα. Κάποια πράγματα απλά, καθημερινά, ότι σήμερα απαγορεύονται τα παξιμάδια και αύριο επιτρέπονται. Μια φορά έρχεται ο πατέρας μου επισκεπτήριο και μου λει:

-Απαγορεύτηκαν τα παξιμάδια;

-Όχι, γιατί;

-Γιατί μου τα γύρισαν πίσω.

Πάω και εγώ στην υπάλληλο που είναι στην παραλαβή να την ρωτήσω και μου λει ότι δεν ξέρει τίποτα. Πολλά παράλογα.... Όταν γύρισα από το δικαστήριο, κόντευε η ώρα να κλείσει η φυλακή, ήταν όλες οι κοπέλες μαζεμένες και κόβανε βόλτες στον διάδρομο. Εγώ φόραγα κάτι μπότες μέχρι το γόνατο, με αυτές με είχαν πάρει, με αυτές μπήκα φυλακή και με αυτές πήγα στο δικαστήριο. Τις είχα ένα χρόνο μέσα. Εκείνο το βράδυ μου λει η υπάλληλος «Οι μπότες σου είναι πολύ ψηλές και δυσκολεύουν την έρευνα, θα τις αφήσεις στην αποθήκη». Ένα χρόνο τις έβλεπε αυτές τις μπότες, είχανε λιώσει στον Κορυδαλλό, τώρα την ενοχλήσανε; Παραλογισμός. Παραλογισμός είναι να έχω κάνει εφτά αιτήσεις για επισκεπτήριο και να έρχονται και να μου λένε «Μα γιατί θέλετε να τον δείτε αφού επικοινωνείτε από το τηλέφωνο». Παραλογισμός είναι να αφήσεις την άλλη την γυναίκα στην φυλακή και όταν φτάσει στο σημείο να παει στο νοσοκομείο γιατί έχει προχωρημένο καρκίνο, να μην την αποφυλακίζεις παρά να την κρατάς και να πεθαίνει στην φυλακή. Παραλογισμός είναι να σε τιμωρούνε γιατί βρήκανε απαγορευμένα πράγματα στο κελί σου, αλλά απαγορευμένα πράγματα μπορεί να είναι ότι βάζει η νοσηρή τους φαντασία». Αποσπασμα από τις αφηγήσεις της Σοφίας.

στερεότυπα αυτά και τείνουν να αισθάνονται, από μερικές αι-
τουλάχιστον, κατώτεροι και ένοχοι. Ο Cooley¹⁷³ αναπτύσσονται
θεωρία του κοινωνικού εαυτού υποστήριξε ότι ο εαυτός διαμορφώ-
μέσα από την επικοινωνία του ανθρώπου με τους άλλους και τις σχέσεις
μαζί τους αλλά και μέσα από τον τρόπο που το άτομο ερμηνεύει το πώς
το βλέπουν οι άλλοι. Σύμφωνα με τον Cooley και την θεωρία του looking
glass self, τα μάτια του άλλου είναι ο καθρέφτης του εαυτού μας, αυτό
σημαίνει πως αν ο άλλος μας βλέπει ως υποδεέστερους είναι πολύ
πιθανόν η αντίληψη αυτή να επηρεάσει αρνητικά την αυτοεικόνα μας. Ο
αυτοαποκλεισμός μπορεί να εκλειφθεί και ως απόρροια της χαμηλής
αυτοεκτίμησης και της αρνητικής αυτοεικόνας του ατόμου.¹⁷⁴ Η
ταυτότητα του ατόμου δεν διαμορφώνεται ανεξάρτητα από το
περιβάλλον και από

τα άλλα κοινωνικά υποκείμενα που ζουν σε αυτό. «Η ταυτότητα ενός
ατόμου, η δική του, δεν μπορεί να αποκοπεί από την ταυτότητα του για
τους άλλους. Η δική του ταυτότητα για τον εαυτό του, η ταυτότητα που
του αποδίδουν οι άλλοι, οι ταυτότητες που αποδίδει σε αυτούς, η
ταυτότητα ή οι ταυτότητες που νομίζει ότι του αποδίδουν, αυτό που
νομίζει ότι νομίζουν ότι νομίζει ότι νομίζουν...»¹⁷⁵

Ο Tajfel¹⁷⁶ το 1978 ανέπτυξε την θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας,
σύμφωνα με την οποία το άτομο διαθέτει μια κοινωνική ταυτότητα που
είναι το αποτέλεσμα της συμμετοχής του σε μια ομάδα. Η κοινωνική
ταυτότητα περιέχει τις όψεις της εικόνας που έχει το άτομο για τον εαυτό

¹⁷³ Cooley, Ch. H. στο Τσαούσης, Δ. Γ. (1998), *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 149-150

¹⁷⁴ Κορωναίου, Α. (1997), *Κοινωνικός αποκλεισμός: η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου*, Αθήνα, εισήγηση στο συνέδριο περί «Κοινωνικού αποκλεισμού», υπό δημοσίευση στα πρακτικά του συνεδρίου.

¹⁷⁵ Λαίγγκ, Ρ. (1988), *Ο εαυτός και οι άλλοι*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 99

του, οι οποίες απορρέουν από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες θεωρεί ότι ανήκει. Μια από τις κεντρικές υποθέσεις της θεωρίας αυτής είναι ότι η κοινωνική ταυτότητα μπορεί να είναι θετική ή αρνητική, ανάλογα με τις εκτιμήσεις που κάνουν τα άτομα για τις ομάδες τους. Οι άνθρωποι παρακινούνται να εκτιμούν θετικά τον εαυτό τους, δηλαδή αναζητούν μια θετική κοινωνική ταυτότητα, την οποία και προσπαθούν να διατηρήσουν. Επειδή η κοινωνική θέση των ομάδων στις οποίες ανήκουν τα άτομα είναι καθοριστικής σημασίας για την κοινωνική τους ταυτότητα, θα προσπαθήσουν είτε να εγκαταλείψουν τις ομάδες με χαμηλή κοινωνική θέση είτε να ανυψώσουν την θέση της δικιάς τους ομάδας. Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας θέτει δυο σύνολα αντιδράσεων ή στρατηγικές αντιμετώπισης (ατομικές και συλλογικές) σε περίπτωση αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας.¹⁷⁷ Οι ατομικές στρατηγικές περιλαμβάνουν τις ατομικές προσπάθειες για την επίτευξη θετικής κοινωνικής ταυτότητας. Το άτομο, σε αυτή την περίπτωση είτε εγκαταλείπει την αρνητικά αξιολογούμενη ενδο-ομάδα για να εισαχθεί σε μια θετικά αξιολογούμενη έξω-ομάδα, (όταν αυτό είναι δυνατόν), είτε αποσύρεται γνωστικά από την ομάδα. Θα μπορούσε ίσως και έτσι να εξηγηθεί η συμπεριφορά ορισμένων κρατουμένων που πρόσκεινται θετικά στην ομάδα των υπαλλήλων της φυλακής. Επειδή στην πραγματικότητα τα όρια της ομάδας των κρατουμένων δεν είναι διαπερατά, (τουλάχιστον, όχι όποτε το επιθυμεί ο ίδιος ο κρατούμενος), μιλάμε μόνο για γνωστική απομάκρυνση από την ομάδα των τροφίμων. Ο Goffman αναλύοντας τους τρόπους προσαρμογής των τροφίμων στα

¹⁷⁶ Tajfel, H. (1978) στο Παπαστάμου, Στ. (1991), *Διομαδικές σχέσεις*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, σ.302-307

¹⁷⁷ Hantzi, A. (1997), *Greeks' National identity and identification with their national group*, The BPS Social Psychology Section Newsletter No 36

ολοπαγή ιδρύματα, αναφέρει τις ταχτικές που χρησιμοποιούν οι τρόφιμοι για να διαβιώσουν σε ένα κλειστό ίδρυμα. Μία από τις τακτικές προσαρμογής των τροφίμων είναι αυτή της «μεταστροφής»¹⁷⁸: Ο τρόφιμος αποδέχεται την επίσημη άποψη ή αυτή του προσωπικού, προσπαθεί να υποδυθεί τον ρόλο του τέλειου τροφίμου και βρίσκεται πάντα στην διάθεση των υπαλλήλων. Στις φυλακές η συμπεριφορά αυτή είναι συνηθισμένη, πρόκειται για τα «καλά παιδιά», όσον αφορά την οπτική του προσωπικού και τους «ρουφιάνους» ή «αυτούς που γλύφουν και κωλοτρίβονται με την υπηρεσία» από την οπτική των κρατούμενων. Σε πολλές περιπτώσεις οι κρατούμενοι αυτοί έχουν περισσότερα προνόμια από τους υπόλοιπους και περισσότερες ανέσεις.¹⁷⁹ Η Σοφία δεν ανήκει σε αυτή την κατηγορία των τροφίμων.

Σε περίπτωση αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας, εκτός από τις ατομικές στρατηγικές, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας κάνει λόγο και για συλλογικές προσπάθειες επίτευξης θετικής ταυτότητας. Οι συλλογικές στρατηγικές περιλαμβάνουν προσπάθειες που πραγματικά ή γνωστικά βελτιώνουν την θέση της ενδο-ομάδας σε σχέση με την θέση της σχετικής έξω-ομάδας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί είτε αλλάζοντας τις διαστάσεις της σύγκρισης με την έξω-ομάδα, έτσι ώστε το αποτέλεσμα της νέας σύγκρισης να είναι ευνοϊκό για την ενδο-ομάδα, είτε επαναξιολογώντας θετικά τα χαρακτηριστικά της ομάδας που πριν θεωρούνταν αρνητικά, είτε περιορίζοντας τις συγκρίσεις σε ομάδες που

¹⁷⁸ Εκτός από την «μεταστροφή», ο συγγραφέας αναφέρει τρεις άλλους τρόπους προσαρμογής: την «καταστασιακή απόσυρση», όπου ο τρόφιμος αποσύρεται από όλα όσα συμβαίνουν γύρω του εκτός από τα γεγονότα που περιβάλλουν το σώμα του, την «αδιάλλακτη γραμμή» κατά την οποία ο τρόφιμος αρνείται προκλητικά να συμμορφωθεί με τις επιταγές του προσωπικού και την «εποίκιση», όπου ο τρόφιμος χρησιμοποιώντας τα όποια διαθέσιμα μέσα προσπαθεί να δημιουργήσει μια όσο το δυνατόν ελεύθερη κοινότητα για τον εαυτό του. Βλ. Goffman, E. (1994), *Ασυλα*, εκδόσεις Ευρύαλος, Αθήνα, σ. 72-77

¹⁷⁹ Η Σοφία αναφέρει περιπτώσεις όπου το προσωπικό παραχωρεί ορισμένα προνόμια σε κάποιες κρατούμενες, όπως είναι η ανάθεση εργασίας σε ορισμένα «πόστα», η χορήγηση αδειών κ.α.

είναι εξίσου χαμηλές ή ακόμα χαμηλότερης θέσης. Οι τρεις αυτές προσπάθειες συνιστούν την στρατηγική της «γνωστικής κοινωνικής δημιουργικότητας»¹⁸⁰. Επιπλέον οι ομάδες έχουν στην διάθεση τους και την στρατηγική «κοινωνικός ανταγωνισμός»¹⁸¹, που περιλαμβάνει τον άμεσο ανταγωνισμό με την έξω-ομάδα και ο οποίος μπορεί να οδηγήσει σε πραγματική σύγκρουση μεταξύ ενδο και έξω-ομάδας. Αν θεωρήσουμε ως ενδο-ομάδα της Σοφίας το σύνολο των κρατουμένων και ως έξω-ομάδα το προσωπικό της φυλακής τότε σε μια προσπάθεια επίτευξης ή διατήρησης θετικής κοινωνικής ταυτότητας επαναξιολογούνται κάποια από τα χαρακτηριστικά της ομάδας των κρατουμένων : ***Δεν είπε κανείς ότι κάποιος επειδή είναι παράνομος είναι και σωστός, μπορεί να είναι ο μεγαλύτερος μαλάκας πάνω στην γη...αλλά το ότι κατά κάποιο τρόπο αντιτίθεται έμπρακτα, βγαίνει από την πεπατημένη, είναι το μαύρο πρόβατο που λένε, το φάλτσο στο πειθαρχημένο πεντάγραμμο... Συνήθως έχει να κάνει με τον ρομαντισμό που έχει ο καθένας μέσα του...ότι ακόμα και αυτή την κόντρα κάποιοι την βλέπουνε σαν κάτι ρομαντικό, όχι με την έννοια είμαι ένας φτωχός και μόνος καουμπόη που ξεφεύγω και χάνομαι καλπάζοντας στο ηλιοβασίλεμα, αλλά με την έννοια του όχι δεν θα υποταχτώ. Το δεν θα υποταχτώ σαν θέση είναι ρομαντικό.***

Ο τρόπος λειτουργίας των σωφρονιστικών καταστημάτων, οι πρακτικές που εφαρμόζονται εντός των τειχών τους, οι συνεχείς εξευτελισμοί των κρατουμένων, η παραβίαση των θεμελιωδών τους δικαιωμάτων πέρα και ανεξάρτητα από την στέρηση της ελευθερίας,

¹⁸⁰ Hantzi, A. (1997), *Greeks' National identity and identification with their national group*, The BPS Social Psychology Section Newsletter No 36, p. 18-20

¹⁸¹ οπ. π. σ. 19

στην ουσία καθιστούν απαραίτητη την ένταξη του ατόμου στην υποκοουλτούρα της φυλακής. «Όταν ένα σύνολο ατόμων βρίσκεται αντιμέτωπο με ένα άμεσο και ζωτικής σημασίας πρόβλημα, το οποίο προκύπτει από συγκεκριμένο περιβάλλον, τότε δημιουργείται μια υποπολιτισμική ομάδα. Ένας γενικευμένος τρόπος αντίδρασης για την υπερπήδηση του προβλήματος χαρακτηρίζεται ως υποκοουλτούρα»¹⁸². Ο όρος υποκοουλτούρα της φυλακής¹⁸³ αναφέρεται στην άτυπη κοινωνική οργάνωση των κρατουμένων, οι οποίοι με αυτόν τον τρόπο επιχειρούν να αντιδράσουν και να αμυνθούν έναντι των συνεχών παραβιάσεων του εαυτού.

Οι κοινωνικές επιστήμες έχουν επισημάνει την ανάγκη του ανθρώπου να αισθάνεται ότι ανήκει κάπου. Ιδιαίτερα στο περιβάλλον της φυλακής, όπου η επαφή και επικοινωνία των τροφίμων με τον έξω κόσμο είναι περιορισμένη και κάποιες από τις προηγούμενες εντάξεις τους, σε διάφορες κοινωνικές ομάδες έχουν πλέον καταργηθεί, η προσχώρηση στην υποπολιτισμική ομάδα των κρατουμένων συνιστά αντιστάθμισμα στην απόρριψη, στον αποκλεισμό και στην περιθωριοποίηση, παρέχοντας ένα αίσθημα ασφάλειας και αυτοεπιβεβαίωσης. Η ένταξη στην υποκοουλτούρα της φυλακής, δηλαδή η υιοθέτηση και η αποδοχή των αξιών και των άτυπων κανόνων της ομάδας των κρατουμένων, χαρακτηρίζεται από το δίπολο αλληλεγγύη-εχθρότητα: Αλληλεγγύη μεταξύ των κρατουμένων, που ανάγεται σε

¹⁸² Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 244-245

¹⁸³ Σχετικά με την γέννηση της υποκοουλτούρας της φυλακής έχουν αναπτυχθεί ποικίλες απόψεις που θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε δυο κύριες τάσεις: Σύμφωνα με την πρώτη, η υποκοουλτούρα της φυλακής είναι προϊόν του θεσμού της φυλακής και εμφανίζεται ως απάντηση των κρατουμένων στα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, σύμφωνα με την δεύτερη, η υποκοουλτούρα της φυλακής είναι απλά το αποτέλεσμα της μεταφοράς της ιδιαίτερης κουλτούρας των ανθρώπων που τώρα είναι κρατούμενοι στο περιβάλλον της φυλακής. Βλ. Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *οπ. π σ. 245-257*, βλ. επ. Τσαλίκoglou, Φ. (1989), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 179-180

ύψιστη αξία, εχθρότητα απέναντι στο προσωπικό της φυλακής. Προϊόν της υποκοουλτούρας της φυλακής, όπως αναφέρθηκε, είναι ο κώδικας συμπεριφοράς των κρατουμένων: *Υπάρχουν ορισμένοι κανόνες. Είναι κλειστή κοινωνία. Όσο πιο κλειστή είναι μια κοινωνία τόσο πιο αυστηρούς κανόνες έχει, τους χρειάζεται για να μην φαγωθούμε μεταξύ μας, ειδικά σε ένα χώρο με τόσο συσσωρευμένη ένταση. Το να μπουκάρω εγώ στο κελί σου, χωρίς να χτυπήσω την πόρτα, είναι λόγος για παρεξήγηση. Εγώ που είμαι από την Γάμα δεν μπορώ να παω να κόβω βόλτες στην Βήτα, αν παω, θα παω σε φίλη μου. Αλλιώς, αν θέλω να κόβω βόλτες στο άσχετο να το κάνω στην κιγκλίδα ή στο προαύλιο. Και αν παω σε άλλο κελί δεν μπορώ να κάτσω σε όποιο κρεβάτι θέλω, θα κάτσω στο κρεβάτι της φίλης μου. Το κυριότερο όμως είναι να μην είσαι ρουφιάνος. Άμα βγάζεις το «Μην με ενοχλήσετε, για να μην σας ενοχλήσω», δεν θα σε πειράξει κανένας. Άμα δούνε ότι δεν ρουφιανεύεις, ότι δεν χώνεις την μύτη σου εκεί που δεν πρέπει, άμα δεν κλέβεις γιατί να σε πειράξουνε; Εντάξει παραλογοισμοί υπάρχουν αλλά κυρίως από την πλευρά της υπηρεσίας. Η φυλακή έχει τους δικούς της νόμους, τους δικούς της κανόνες, τους οποίους άμα τους σέβεσαι στοιχειωδώς...δεν είναι και τίποτα μαθηματικά, είναι κοινής λογικής πράγματα, να σέβεσαι τον άλλον, την ησυχία του, τις ιδιαίτερες στιγμές του και κυρίως να μην είσαι ρουφιάνος, να μην κουτσομπολεύεις, αυτό που θα σου πω να μην το βγάλεις πρόγραμμα...εντάξει και έξω στην κοινωνία υποτίθεται ότι δεν πρέπει να είσαι ρουφιάνος.*

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα ότι ο κοινωνικός έλεγχος μέσα στην φυλακή ασκείται και από τους ίδιους τους κρατούμενους διαμέσου ενός άγραφου κώδικα συμπεριφοράς. «Ο κώδικας (αυτός) επιβάλλεται από τους κρατούμενους με την βοήθεια μιας ετικέτας ή ενός ονόματος κοινωνικού τύπου σ' εκείνους τους κρατούμενους που θεωρούνται από τα άλλα μέλη της ομάδας ότι παρεκκλίνουν από τον κώδικα τους ή, αντίθετα, ότι τηρούν τις αξίες τους».¹⁸⁴ Είναι χαρακτηριστική η χρήση της ιδιαίτερης γλώσσας¹⁸⁵ (αργκό) μέσα στην φυλακή, που πλέον θεωρείται ως το αποτέλεσμα της άμυνας και της περιφρούρησης της ομάδας των κρατουμένων έναντι του προσωπικού. Η Σοφία αποδέχεται και χρησιμοποιεί την γλώσσα αυτή και μάλιστα με τρόπο ώστε να δηλώνει αυτό που ο Goffman ονομάζει «τελετουργική ανυπακοή»¹⁸⁶, πράγμα που δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της άμυνας της αλλά και ανάγκη για «απόρριψη αυτών που σε απορρίπτουν»¹⁸⁷, προσπάθεια αποστασιοποίησης από την θέση που της έχει επίσημα ορισθεί, δηλαδή πρακτικές που διαφυλάσσουν τον εαυτό.

Η αποδοχή της κουλτούρας της φυλακής έχει χαρακτηριστεί ως «ιδρυματοποίηση»¹⁸⁸ (prisonization), και οι επιδράσεις της στην προσωπικότητα του εγκλείστου ποικίλλουν ανάλογα με τον χρόνο παραμονής στο σωφρονιστικό κατάστημα, την δυνατότητα επαφής με τον έξω κόσμο, την αυστηρότητα της φυλακής και την ιδιαίτερη προσωπικότητα του κάθε ατόμου. Ο βαθμός προσχώρησης του κρατουμένου στο σύστημα της φυλακής είναι ανάλογος του χρόνου

¹⁸⁴ Παπαδοπούλου, Π. (1988), «Γλώσσα και φυλακή», Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τ. 68^Α, σ. 163

¹⁸⁵ Για την χρήση μιας ιδιαίτερης ιδιοματικής γλώσσας βλ. Πετρόπουλος, Η. (1983), *Ρεμπέτικα τραγούδια*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα

¹⁸⁶ Goffman, E. (1994), *Άσυλα*, εκδόσεις Ευρύαλος, Αθήνα, σ.284-286

¹⁸⁷ McCorkle, L. και Korn, R. (1954), στο Goffman, E. οπ. π. σ. 284

παραμονής στο σωφρονιστικό κατάστημα: Όσο περισσότερο μένει στην φυλακή ο κρατούμενος, τόσο πιο βαθιά εισέρχεται στο ιδιαίτερο σύστημα της, ενώ βαθμιαία μειώνεται και η ικανότητα προσαρμογής του στην ελεύθερη κοινωνία.

Αυτό όμως έχει ως αποτέλεσμα την υιοθέτηση από το άτομο, του ρόλου του εγκληματία. Υπέρ αυτού, συνηγορούν και οι έρευνες σχετικά με την υποτροπή: Ένα μεγάλο ποσοστό πρώην κρατούμενων ξαναγυρνούν στην φυλακή, όχι λόγω μιας ιδιαίτερης, επικίνδυνης, εγκληματικής προσωπικότητας, αλλά εξαιτίας του «υψηλού βαθμού παθητικότητας που προκαλούν τα κλειστού τύπου σωφρονιστικά καταστήματα και των αβέβαιων προοπτικών των κρατουμένων μετά την αποφυλάκιση...»¹⁸⁹. Πρόκειται για φαύλο κύκλο, για διαδικασίες ενός αδιάλειπτου, κυκλικού αποκλεισμού: «Η κοινωνία αποκλείει στέλνοντας στην φυλακή ανθρώπους που ο εγκλεισμός αποσυνθέτει, συντρίβει, εξολοθρεύει φυσικά και τότε, μόλις αποσυντεθούν, η φυλακή τους αποκλείει «ελευθερώνοντας» τους και στέλνοντάς τους πίσω στην κοινωνία και εκεί, η ζωή τους στη φυλακή, ο τρόπος που τους μεταχειρίστηκαν, η κατάσταση στην οποία βγήκαν, εξασφαλίζει το ότι η κοινωνία θα τους αποκλείσει ακόμα μια φορά, στέλνοντάς τους πίσω στην φυλακή, η οποία με την σειρά της...»¹⁹⁰. Από την μια μεριά, λοιπόν, οι τρόφιμοι της φυλακής υιοθετούν την υποκουλτούρα της για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της αλληλεγγύης, της ασφάλειας, της αυτοεπιβεβαίωσης και να ανταπεξέρθουν στη δύσκολη επιβίωση εντός

¹⁸⁸ Για τις επιδράσεις της ιδρυματοποίησης βλ. Τσαλίκoglou, Φ. (1989), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 180

¹⁸⁹ Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ.257

¹⁹⁰ Foucault, Μ. στο Κουκουτσάκη, Α. (1997), *Μηχανισμοί αποκλεισμού των πρώην κρατουμένων: Ο μύθος της επανακοινωνικοποίησης*, στο «Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του», Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 57

των τειχών, ανάγκες που καλύπτει η αίσθηση του ατόμου ότι ανήκει κάπου. Και από την άλλη, η εισχώρηση στην υποκοουλτούρα των κρατουμένων, που είναι ζωτικής σημασίας για την ζωή στην φυλακή, αποβαίνει μοιραία για την ζωή έξω από αυτή. Τι απομένει, λοιπόν στον κρατούμενο να κάνει; Το σύνδρομο του «ιδρυματισμού», το σύνδρομο της «απανθρωποίησης»¹⁹¹, της «ιδρυματικής νεύρωσης»¹⁹², της «κοινωνικής κατάρρευσης»¹⁹³, δηλαδή ψυχοπαθολογικές εκδηλώσεις που παρουσιάζει η συμπεριφορά του εγκλείστου. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρουσιάζεται τέτοιος βαθμός εξάρτησης ανάμεσα στον εγκλειστο και στο κλειστό ίδρυμα της φυλακής, που ο πρώτος εκδηλώνει ιδιαίτερο άγχος όταν πρόκειται να απολυθεί. Σε μια τέτοια κατάσταση, ο τρόφιμος δεν μπορεί να διανοηθεί την ζωή του έξω από την φυλακή, καθώς τα τείχη της οριοθετούν το «φυσικό πλαίσιο»¹⁹⁴, το μόνο πλαίσιο που μπορεί να διανοηθεί ο τρόφιμος. Η πραγματικότητα του εγκλεισμού μπορεί να επιδρά διαφορετικά στον κάθε κρατούμενο, σε συνάρτηση και με την προσωπικότητα του, επιφέροντας διαφορετικές συμπεριφορές και διαφορετικές στάσεις απέναντι στο γεγονός της φυλάκισης¹⁹⁵. Το βέβαιο όμως είναι ότι επιδρά στην προσωπικότητα, στον ψυχικό κόσμο, στο εγώ του ατόμου.

Τα σωφρονιστικά καταστήματα αποτελούν οργανώσεις¹⁹⁶ της

¹⁹¹ Sommer, R. and Osmond, H., *Symptoms of Institutional care*, Social problems, 8, 3, p.254-263

¹⁹² Barton, R. (1959), *Institutional Neurosis*, England

¹⁹³ Grunberg, F. (1967), *The social breakdown syndrome; some origins*, American journal of Psychiatry, 123

¹⁹⁴ Τσαλίκου, Φ. (1989), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 185

¹⁹⁵ οπ. π. σ. 187-191

¹⁹⁶ Οι οργανώσεις δημιουργούνται για την επίτευξη ορισμένων στόχων, οι οποίοι και καθορίζουν την εσωτερική δομή της οργάνωσης. Η αποτελεσματικότητα των οργάνωσης εξαρτάται από το είδος και τον βαθμό του ελέγχου που ασκείται σε αυτές. Σκοπός του ελέγχου είναι η αποδοχή του σκοπού της οργάνωσης από τα μέλη της. Ανάλογα με την μορφή του ελέγχου οι οργανώσεις διακρίνονται σε καταναγκαστικές (όπως η φυλακή), σε ωφελιμιστικές και σε κανονιστικές ή ιδεολογικές. Βλ. Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ.239-244

κοινωνίας. Η συμμετοχή του ατόμου σε μια οργάνωση, γεννάει παραδοχές για τον εαυτό. «Διαβαίνοντας το κατώφλι του καταστήματος, το άτομο αναλαμβάνει την υποχρέωση να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της κατάστασης, να είναι κατάλληλα προσανατολισμένο και ευθυγραμμισμένο σ' αυτήν. Συμμετέχοντας σε μια δραστηριότητα μέσα στην οργάνωση, (το άτομο)...συγκροτεί ορατά τη στάση του απέναντι στο κατάστημα και στις υπόδηλες θεωρήσεις του εαυτού του...(αυτό) σημαίνει να αποδέχεσαι να είσαι ένα ιδιαίτερο είδος προσώπου που διαμένει σε ένα ιδιαίτερο είδος κόσμου. Αν τώρα οποιοδήποτε κοινωνικό κατάστημα μπορεί να ιδωθεί ως ένας τόπος όπου ανακλύπουν συστηματικά συνεκδοχές για τον εαυτό...η αποφυγή (από το άτομο) προδιαγεγραμμένων δραστηριοτήτων ή η μετοχή σε αυτές με μη προδιαγεγραμμένους τρόπους ή για μη προδιαγεγραμμένους σκοπούς, σημαίνει απόσυρση από τον επίσημο εαυτό και τον επίσημα διαθέσιμο σ' αυτό τον κόσμο. Η προδιαγραφή μιας δραστηριότητας σημαίνει προδιαγραφή ενός κόσμου, η υπεκφυγή μιας προδιαγραφής μπορεί να σημαίνει την υπεκφυγή μιας ταυτότητας»¹⁹⁷. Στα πλαίσια της φυλακής οι κρατούμενοι αναζητούν διαρκώς τρόπους να ικανοποιήσουν τις ανάγκες που δεν καλύπτονται, τρόπους να αντιδράσουν στην ισοπεδωτική διαβίωση μέσα στην φυλακή, τρόπους αντίστασης στους παραλογισμούς του προσωπικού και τρόπους για να δώσουν νόημα στην παραμονή τους στο ίδρυμα. Τους τρόπους αυτούς ονομάζει ο Goffman «δευτερογενείς εναρμονίσεις»¹⁹⁸. Είναι στην ουσία τρόποι διαφυγής. Στην περίπτωση της Σοφίας, μια από τις κύριες δευτερογενείς

¹⁹⁷ Goffman, E. (1994), *Άσυλα*, εκδόσεις Ευρύταλος, Αθήνα, σ. 184-185. Πρώτη έκδοση 1961

¹⁹⁸ «Οι δευτερογενείς εναρμονίσεις αντιπροσωπεύουν τρόπους με τους οποίους το άτομο αφίσταται από το ρόλο και τον εαυτό που το ίδρυμα θεωρεί δεδομένους γι' αυτόν». Goffman, E. (1994), σπ. π.σ. 187

εναρμονίσεις είναι η ενασχόληση της με τον Μανόλη. *Στη Γάμα μόνο εγώ έβγαινα για τηλέφωνο, στηνόμουνα και άμα θέλανε κανέναν άλλο φώναζα... Κοιμόμουνα με τα γράμματά του κάτω από το*

μαξιλάρι μου. Μπορεί να ήμουνα στο παραπέντε να κόψω τις φλέβες μου, με το που θα καθόμουνα να του γράψω, στις πρώτες δέκα γραμμές έφευγε το αχ βαχ, δεν υπήρχε στο τριπ, υπήρχε το ότι κοίτα να δεις είμαι με αυτόν τον άνθρωπο, που με αγαπάει και τον αγαπάω και όταν θα βγούμε θα κάνουμε πράγματα μαζί. Και αυτό στάθηκε πολύ μεγάλη πηγή δύναμης, γιατί όταν έχεις κάτι να πιστεύεις είσαι δυνατός. Το να 'χεις κάτι να σε γεμίζει, όχι να το φτιασιδώνεις για να πείσεις τον εαυτό σου, πραγματικά να σε γεμίζει, σου δίνει δύναμη να αντεπεξέρθεις σε διάφορα πράγματα... Η φυλακή παει να σε ισοπεδώσει και εσύ προσπαθείς να μην ισοπεδωθείς. Και τους τρόπους τους βρίσκει ο καθένας μόνος του, για άλλον μπορεί να είναι η θρησκεία, για άλλον τα κρυφά ταλέντα του, για μένα...ο Μανόλης.

Είδαμε ότι η κοινωνική ταυτότητα των εγκλειστών επηρεάζεται από την συμμετοχή τους στις δραστηριότητες της φυλακής (η φυλακή ως οργάνωση), από την ένταξη τους στην υποκουλτούρα των κρατουμένων και από τον τρόπο που προσλαμβάνεται η ταυτότητα αυτή στην ελεύθερη κοινωνία. Η φυλακή όμως ενεργοποιεί ένα μηχανισμό με διπλό αποτέλεσμα: «ένα θεατό στιγματισμό και μια «αναπηρία» του υποκειμένου το οποίο ενσωματώνει την υποβάθμισή του, την υποτίμησή του. Αυτή η διπλή επίδραση πραγματοποιείται από τη συνδυασμένη δράση από ένα μηχανισμό συγκεκριμένο και θεατό και από τα μέσα συμβολικής πίεσης που ασκούν, στο εξωτερικό επίπεδο η δημόσια

ντροπή και, κυρίως, στο εσωτερικό επίπεδο, από την υποτίμηση της εικόνας του εαυτού που συνεπιφέρει η αναγνώριση των παρεκκλίσεων»¹⁹⁹. Το κλειστό περιβάλλον της φυλακής, δηλαδή, επιφέρει όχι μόνο κοινωνικό αποκλεισμό αλλά και αυτοαποκλεισμό, επιδρά στην κοινωνική αλλά και στην ατομική ταυτότητα, στην προσωπικότητα του ατόμου. Καταρχήν, η φυλακή συνιστά μηχανισμό τροποποίησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ο Ηλίας Δασκαλάκης υποστηρίζει ότι ο θεσμός της πειθαρχίας²⁰⁰, με το σύστημα των αμοιβών και των κυρώσεων, στην πραγματικότητα, ξαναγυρίζει τους κρατούμενους στην κατάσταση ανηλικότητας, διαμέσου της ταχτικής «του χαστουκιού και της καραμέλας»²⁰¹. Αμοιβές-καραμέλες για τους κρατούμενους που συμβαδίζουν με τα πρότυπα του προσωπικού ή για αυτούς που διαθέτουν κάποιο «γνωστό» με κάποια υψηλή κοινωνική θέση και κυρώσεις-χαστούκια για τους υπόλοιπους. Η παλινδρόμηση στην κατάσταση ανηλικότητας σχετίζεται επίσης με το λεγόμενο χαρτί «καλής διαγωγής» που θυμίζει την παρατήρηση με κόκκινο στυλό, του δασκάλου, στο τετράδιο του μαθητή «Πάλι αδιάβαστος. Παρακαλώ περάστε από το σχολείο.», η οποία απευθύνεται στους γονείς ή τον σχολικό έλεγχο στο τέλος της χρονιάς. Το τι συνιστά καλή διαγωγή μέσα στην φυλακή εξαρτάται από τις απόψεις των υπαλλήλων, το βέβαιο όμως είναι ότι με αυτόν τον τρόπο ασκείται ψυχολογική βία στους τροφίμους.

¹⁹⁹ Παναγιωτόπουλος, Ν. (1996), *Θεσμική διαχείριση της παραβατικότητας και κοινωνικός αποκλεισμός: Ιδρύματα Αγωγής Ανηλίκων*, στο «Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής», ΕΚΚΕ, Αθήνα, σ. 418

²⁰⁰ Για την πειθαρχική εξουσία βλ. Foucault, Μ. (1976), *Επιτήρηση και πμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδόσεις Ράππα. Αθήνα, σ.181-298

²⁰¹ Δασκαλάκης, Η. (1988), "Ο θεσμός της φυλακής" στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* τ. 68Α, σ. 34

Το χαρτί αυτό συνοδεύει τον κρατούμενο στα διάφορα δικαστήρια, όταν είναι υπόδικος, όπως συμβαίνει με την περίπτωση της Σοφίας, αλλά και μετά την έξοδό του από το σωφρονιστικό κατάστημα.

Η φυλακή είναι μια «επιχείρηση μεταμόρφωσης των ατόμων»²⁰² και ένας μηχανισμός τροποποίησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. **Δεν είμαι πια ο ίδιος άνθρωπος. Πιστεύω κανένας δεν είναι από ότι και να περνάει, αλλά εκεί μέσα γίνεσαι καχύποπτος, εμπόλεμος, γίνεσαι προληπτικός²⁰³... Βλέπεις διάφορες αδικίες, βλέπεις κόσμο που τιμωρείται περισσότερο από όσο θα 'πρεπε, πολύ σκληρότερα, βλέπεις κόσμο που έχει πολύ πιο καλή μεταχείριση... Πέρσι το καλοκαίρι βρέθηκα μπλεγμένη σε έναν καυγά, όπου η βιαιότητα που έβγαλα με σόκαρε...σοκαρίστηκα με την βιαιότητα που έβγαλα, σοκαρίστηκα με το γεγονός ότι ενώ ψύχραιμη μπορούσα να απαντήσω με τέτοιο τρόπο που να τον κάνω τον άλλο ρόμπα, βρέθηκα σε μια φάση να ωρύομαι, να επιτίθεμαι ανεξέλεγκτα και μένα που είμαι πενήντα κιλά να χρειάζονται δυο άτομα να με κρατήσουν και να τους σβαρνάω και να μην γνωρίζω ποιος είναι αυτός που με κρατάει. Άσε που για να ηρεμήσω μετά, είδα και έπαθα, νόμιζα ότι θα πάθω εγκεφαλικό.**

²⁰² Foucault, M. (1976), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδόσεις Ράππα, Αθήνα, σ. 306

²⁰³ Σύμφωνα με την Σοφία, στην φυλακή υπάρχουν διάφορες προλήψεις. Μία από αυτές είναι ότι το άτομο που πρόκειται να αποφυλακιστεί, όταν ξεκινήσει να φύγει αφού έχει πακετάρει τα πράγματά του, δεν πρέπει με κανένα τρόπο και για κανένα λόγο να γυρίσει πίσω στο κελί του γιατί θεωρείται κακοτυχία. Επιπλέον όταν κάποιος κρατούμενος έχει δικαστήριο, δεν πρέπει άλλος να στρώσει το κρεβάτι του μέχρι να γυρίσει, για να μην γρουσουζέψει την έκβαση της δίκης. Φαίνεται ότι οι προλήψεις δίνουν την αίσθηση στους κρατούμενους ότι έχουν και αυτοί ένα λόγο σε ότι διαδραματίζεται γύρω τους που συνήθως δεν ελέγχουν. Είναι μια προσπάθεια επενέργειας και ελέγχου στο περιβάλλον της φυλακής και ένας τρόπος εξορκισμού της κακής τύχης. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις προλήψεις που ισχύουν στην φυλακή έχουν να κάνουν με την έξοδο από αυτήν και την είσοδο στην ελεύθερη κοινωνία, αφορούν δηλαδή πράγματα που πρέπει να κάνει ο κρατούμενος ώστε να διευκολύνει την αποφυλάκιση του και να εμποδίσει την επιστροφή του στο σωφρονιστικό κατάστημα.

Νιώθεις οργή...ξέρεις ότι μεταφέρεις μια βόμβα μέσα σου, την οποία δεν ξέρεις τι μπορεί να την πυροδοτήσει...πρέπει να μάθω να ζω με πολλά πράγματα, ένα από αυτά είναι και η οργή. Ο δικηγόρος μου , μου είπε, πως αν το δικαστήριο γινόταν αμέσως μετά που βγήκα από την φυλακή θα τσαμπουκαλευόμουνα, δεν υπήρχε περίπτωση... Μέσα στην φυλακή αναπτύσσεις μια προσωπικότητα, ένα *state of mind*, βασικά νιώθεις ότι είσαι σε πόλεμο. Και ένιωθα έτσι και στην κοινωνία, τον πρώτο καιρό, όταν βγήκα...δύσπιστη σε όλους, αμυντική σε όλα. Σε κάποια πράγματα γίνεσαι πιο κυνικός...κάποια πράγματα δεν έχουν βγει ακόμα και δεν ξέρω αν θα βγούνε.

Η Σοφία λειπ πως μέσα στην φυλακή μαθαίνεις να μην είσαι αισιόδοξος: *Εντάξει ισχύει το positive thinking, το ότι όλα θα πάνε καλά...από την άλλη όμως και αυτό μου το έμαθε ο Μανόλης και επιβεβαιώθηκε μέσα στην φυλακή, καραεπιβεβαιώθηκε...δεν κάνει να ξεκινάς με αυτή την οπτική, ότι όλα θα πάνε καλά γιατί αν δεν πάνε τρελαίνεσαι. Όταν έκανα τις αιτήσεις για εγγύηση μέσα από την φυλακή, εγώ το ήξερα από την αρχή ότι δεν πρόκειται να βγω. Το πήρα ρεαλιστικά το πράγμα. Οι δικοί μου όμως, οι έρμοι, πάνω στην λαχτάρα τους, μου λέγανε «σε σαράντα μέρες θα βγεις». Καταρχήν την πρώτη αίτηση για εγγύηση την κάνεις στον ανακριτή που σε προφυλάκισε, είναι ποτέ δυνατόν αυτός να σου πει πριν από σαράντα μέρες ήσουν επικίνδυνη και τώρα δεν είσαι; Και το έλεγα στους δικούς μου, ότι παιδιά μην περιμένετε. Αυτοί όμως το παίρνανε στραβά και νομίζανε ότι είμαι αδιάφορη. Το βλέπανε ότι εγώ είμαι στ' αρχίδια μου, ότι την βλέπω ότι δεν τρέχει τίποτα, ότι το*

παίζω ήρωας και στραβώνανε. Το ότι εγώ βγάζω το «δεν τρέχει τίποτα» είναι η δικιά μου η άμυνα, γιατί άμα πω την γαμήσαμε, με τσάκισε. Μια φορά το είπα στη μάνα μου... και τι θες να κάνω; Τι θες τελοσπάντων; Θες να με βλέπεις να χτυπιέμαι, να σφάζομαι, τι θες; «Να χτυπήσεις το κεφάλι σου στον τοίχο για να βάλεις μυαλό» και της λεω πως άμα φτάσω στο σημείο να χτυπήσω το κεφάλι μου στον τοίχο δεν θα βάλω μυαλό, θα βάλω θηλιά.

Η συμπεριφορά της Σοφίας αλλάζει για να μπορέσει να επιβιώσει στο καινούριο περιβάλλον, στο περιβάλλον της φυλακής. Οι αλλαγές αυτές, δημιουργούν προβλήματα στις σχέσεις της με τους γονείς της που αδυνατούν να καταλάβουν τις αντιδράσεις της. Επιρρίπτουν ευθύνες στον Μανόλη και ζητούν από το παιδί τους να τα ξεχάσει όλα και να προχωρήσει μπροστά. Επιφορτίζονται με την ευθύνη του εγγονού τους, διευθετούν τις εκκρεμότητες της Σοφίας και την επισκέπτονται διαρκώς, αναλαμβάνουν τα έξοδα των δικαστηρίων, εξοικονομούν τα λεφτά της εγγύησης αλλά δεν είναι σε θέση να κατανοήσουν την ψυχολογική κατάσταση της Σοφίας. Εξάλλου τις λίγες ώρες που συναντιούνται επείγει να διευθετηθούν άλλα, πρακτικά ζητήματα σχετικά με την δουλειά, τα προβλήματα του μικρού, τα δικαστήρια κλπ. Τα ψυχολογικά προβλήματα, ιδιαίτερα αν δεν είναι εμφανή με την πρώτη ματιά, παραμερίζονται ή αγνοούνται εντελώς. Στην πραγματικότητα η ψυχική ισορροπία της Σοφίας αλλά και κάθε κρατούμενου δεν απασχόλησε ποτέ κανέναν. Η κοινωνική λειτουργός της φυλακής υποχρεωτικά περιορίζεται στο να ικανοποιεί κάποιες βασικές υλικές ανάγκες των κρατουμένων. Ο ψυχίατρος γράφει συνταγές για χάπια και οι φύλακες κλειδώνουν τους «κακούς» ώστε να μην αποδράσουν και θέσουν σε κίνδυνο την

κοινωνία. Η Σοφία είναι μόνη της και το ξέρει. Έχει ανάγκη από συμπάρασταση και αγάπη, αλλά δεν υπάρχουν περιθώρια για έκφραση και ικανοποίηση τέτοιων αναγκών. Κλείνεται στον εαυτό της, πρέπει να γίνει σκληρή, να μην την αγγίζει τίποτα, διαφορετικά θα «σπάσει» και τότε μπορεί να μην ξαναδεί τον γιο της ποτέ: **Με τον δικηγόρο μου, ήμουν συνέχεια στα μαχαίρια... «Δεσμεύεστε από πουθενά να μην μιλήσετε; Να έχετε τουλάχιστον το ελαφρυντικό της συνεργασίας», μου 'λεγε συνέχεια... Δεσμεύομαι ρε φίλε από τις αρχές μου. Εγώ ρουφιάννα δεν γίνομαι. Μου 'λεγε «Δήλωσε χρήστης, ζήτη δεκατριάρι, έχει επιεικέστερη αντιμετώπιση»...δεκατριάρι, δηλαδή μη δυνάμενος, ούτε με σφαίρες...και μου λέγανε ότι το παίζω ήρωας. Τι ήρωας; Έχω ένα παιδί, δεν μπορώ να δηλώσω τοξικομανής, έστω και μόνο με το ενδεχόμενο κάποιος να το χρησιμοποιήσει, δεν μπορώ να το ρισκάρω.**

«Η φάτσα σου έχει αγριέψει» λει στην Σοφία ο αδερφός της. Οι άνθρωποι που έρχονται σε επαφή μαζί της όσο είναι στην φυλακή, βλέπουν μια γυναίκα σκληρή, δυνατή, κυνική, επιθετική. Είναι η άμυνα της Σοφίας. Η ειρωνεία και ο κυνισμός, η σκληρότητα και η φαινομενική αδιαφορία είναι οι αντιδράσεις της Σοφίας στη νέα πραγματικότητα που ζει, είναι οι τρόποι, τα μέσα για να προστατέψει το εγώ της από τις συνεχείς παραβιάσεις. Κάτω από τις επιστρώσεις του πείσματος και της αδιαφορίας κρύβεται ένα βιασμένο εγώ, ένας άνθρωπος που ξαφνικά βρέθηκε να συμβιώνει με αγνώστους σε ένα άγνωστο, εχθρικό περιβάλλον. Πρώτη φυσική αντίδραση, παρακινούμενη από τα ένστικτα, του ανθρώπου που εισέρχεται σε ένα ξένο περιβάλλον είναι η αυτό-περιφρούρησή του. Στη συνέχεια το άτομο περιεργάζεται το περιβάλλον,

το εξερευνά μέχρι να αποκτήσει τον έλεγχο πάνω σε αυτό, έρχεται σε επαφή με άλλους ανθρώπους, τους μετρά, άλλους απορρίπτει και άλλους εγκρίνει και σιγά-σιγά δημιουργεί σχέσεις. Μέσα από αυτές τις διαδικασίες διαμορφώνει την ταυτότητα του, αναπτύσσει την προσωπικότητα του και κάνει τις επιλογές του. Όταν όμως το νέο περιβάλλον οριοθετείται από τα τείχη της φυλακής, τα πράγματα είναι διαφορετικά. Η κοινωνικοποίηση στο σύστημα της φυλακής αποτελεί αντίστοιχη αποκοινωνικοποίηση σε σχέση με την ελεύθερη κοινωνία. Η εξερεύνηση του χώρου δεν οδηγεί σε κανέναν έλεγχο του περιβάλλοντος και η δυνατότητα επιλογών είναι περιορισμένη έως ανύπαρκτη. Σε ένα τέτοιο αφιλόξενο και εχθρικό περιβάλλον δεν αναπτύσσεται η προσωπικότητα του ατόμου, απλώς αποσυντίθεται. Η ατομική και κοινωνική ταυτότητα των ατόμων δεν εξελίσσονται, απλώς διαβρώνονται. Τα μέλη του νέου αυτού κόσμου νιώθουν τον κίνδυνο και αντιδρούν με διάφορους τρόπους και με κόστος την απώλεια του εαυτού τους. Η Σοφία γίνεται σκληρή και κυνική. Απομονώνεται στον εαυτό της και λέει: **Πόλεμο θέλετε ρε κουφάλες; Πόλεμο θα 'χετε...** Αυτή είναι η Σοφία της φυλακής.

3.6 Ο θάνατος του Μανόλη

...Λίγο καιρό πριν γίνει το είχαμε δει στον ύπνο μας. Εκείνο τον καιρό έβλεπα διάφορα όνειρα και ήταν όλα στενοχώρια, πίκρα. Πιστεύω στα όνειρα. Θεωρώ ότι ήταν σημάδι... Εκείνο το βράδυ...είχαμε μιλήσει το απόγευμα στο τηλέφωνο, θυμάμαι που μου είπε «μιας και δεν μου κόψανε τα μαλλιά, να προλάβαινες να τα χαϊδέψεις». Το βράδυ, δώδεκα η ώρα την νύχτα, κάθομαι και του γράφω, μάλιστα μας είχαν απαγορέψει τα λουλούδια που βάζαμε, αλλά κάποια κοπέλα μου είχε βρει ένα κουτί νερομπογιές. Το πιάνω και του ζωγραφίζω ένα λουλούδι και του γράφω ότι αφού δεν μας επιτρέπουν τα αληθινά, εγώ σου στέλνω ζωγραφιστά. Και εκεί που το 'γραφα το αισθάνθηκα ότι ήρθε...ήρθε να με χαιρετήσει. Τον ένιωσα, πραγματικά το αισθάνθηκα ότι ήρθε... Την άλλη μέρα ξυπνάω και μου λει μια φίλη μου ότι κάποιος πέθανε απέναντι και πρέπει να είναι της τάδε ο γιος, μια που ήταν στη Βήτα και ήταν μάλιστα και ζάκι (τοξικομανής) αυτός και λέγανε «Παναγία μου και τώρα πως θα της το πούμε;». Κάτσε, λεω, θα περιμένω να με πάρει τηλέφωνο ο Μανόλης για να δω τι έγινε. Κάθομαι εγώ και περιμένω τηλέφωνο. Κλείνει η φυλακή και δεν με παίρνει. Λεω εντάξει, κάτι θα έγινε θα με πάρει το απόγευμα. Κλειστή η φυλακή...έρχεται η υπάλληλος και με φωνάζει και μάλιστα εγώ χαρούμενη γιατί σκέφτηκα ότι μπορεί να μας ενέκριναν το επισκεπτήριο. Πω, βλέπω την κοινωνική, η οποία με αρχίζει με ένα στυλάκι το πολύ το προστατευτικό, όπου δεν θέλει και πολύ να δεις το τι έγινε, αλλά ταυτόχρονα επαναλαμβάνω μέσα στο μυαλό μου ότι δεν είναι

αλήθεια, δεν μπορεί να είναι αλήθεια. «Πήγε το πρωί ο συγκάτοικός του να τον ξυπνήσει και δεν ξύπναγε. Τον πήγανε απέναντι και απλώς πιστοποιήθηκε...». Εγώ καθόμουν και σκεφτόμουν ότι μου λέγανε ψέματα οι πούστηδες, απόδρασε και μου λένε ψέματα... Όπου εγώ ούτε κλαιω, ούτε τίποτα, απλώς έχω καθίσει και τρέμω ασυγκράτητα. Με το που μπαίνει η διευθύντρια και μου κάνει συλλυπητήρια, γυρνάω, την κοιτάω...δεν ξέρω τι φάτσα είχα πάντως αυτή οπισθοχώρησε. Δεν σηκώθηκα από την καρέκλα, αλλά αυτή πισωπάτησε. Τι συλλυπητήρια, της λεω, εφτά αιτήσεις για επισκεπτήριο απέρριψες, σ' αυτό το επισκεπτήριο θα με στείλεις. Και ναι και σίγουρα...μαλακίες. Φεύγει αυτή και έρχεται η κοινωνική και μου λέει «Μήπως θέλεις να μείνεις σε καμιά φίλη σου, να μην είσαι μόνη σου;» και της κάνω θα έρθει εκείνος να μου κάνει παρέα, αλλά και να 'θελα να μείνω αλλού, θα έρθεις εσύ να με βγάλεις; Τι να λογαριάσω εγώ εκείνη την ώρα. Δεν καταλάβαινα που ήμουνα... Αυτή με έβλεπε που δεν ξέσπαγα και χεζότανε. Εντωμεταξύ έχω σκάσει με μια δικογραφία τόση, με εννιά κακουργήματα, ιδιαίτερα επικίνδυνη...δεν έχω δώσει δικαιώματα, δεν έχω μπλέξει σε μανούρες από την άλλη όμως είμαι για πάρτη μου, δεν μπορούνε να με ψυχολογήσουνε, δεν μπορούνε να με κουλαντρίσουνε, δεν παίρνω φάρμακα ώστε να πεις ότι θα της δώσουμε το φαρμακείο να κουτουπωθεί, να ησυχάσει, να σκάσει... Σου λέει τι θα την κάνουμε αυτή τώρα; Δεν ξέρανε πως θα μου βγει. Της λεω: Σας την έκανε και τώρα του κλάνετε τα αρχίδια, εκεί που είναι τώρα δεν τον αγγίζει κανένας. Θέλω να γυρίσω στο κελί μου. Κατεβαίνω κάτω... Την επόμενη μέρα πηγαίνω στον εισαγγελέα,

για να με στείλουν στην κηδεία και μου λει το τρομερό «και ως τι θέλετε να πάτε;»

Σε όλες τις συναντήσεις μας, η Σοφία αφιερώνει μεγάλο μέρος της κουβέντας στον Μανόλη. Μιλάει για αυτόν σε χρόνο ενεστώτα και δεν χρησιμοποιεί καθόλου λέξεις όπως «θάνατος», «πέθανε», «κηδεία» κ.α. Αναφέρεται στον θάνατο του Μανόλη χρησιμοποιώντας εκφράσεις όπως «όταν έγινε αυτό με τον Μανόλη» ή «πριν γίνει αυτό...», γεγονός που μας έκανε να υποψιαστούμε ότι η διαδικασία και τα στάδια του πένθους όχι μόνο δεν έχουν ολοκληρωθεί, αλλά επιπλέον η Σοφία αρνείται να δεχτεί το γεγονός του θανάτου και βρίσκεται σε μια φάση μη αποδοχής της πραγματικότητας. **«Να σου πω ότι κοντεύουνε τρία χρόνια και εγώ λεω ότι είμαι καψούρα μαζί του;... Είμαι. Μέσα μου δεν το έχω παραδεχτεί, δεν το έχω δεχτεί...αύριο, λεω, θα τον δω μπροστά μου...».** Δεδομένης της άσχημης ψυχολογικής κατάστασης στην οποία βρίσκονται οι πενθούντες, θεωρούμε ότι η φυλακή δυσκόλεψε την διαδικασία του πένθους για την Σοφία με τους εξής τρόπους: α) Δεν της επιτρέπεται να παει στην κηδεία του Μανόλη και β) δεν της δίνεται η δυνατότητα να εκφραστεί και να ξεσπάσει μέσα στην φυλακή για λόγους που θα αναλυθούν στην συνέχεια, ενώ «άνθρωποι που πονούν για κάποιον δικό τους που έχασαν, έχουν μέσα τους ολόκληρη ζούγκλα από συναισθήματα που αναζητούν έκφραση. Κάποτε ανοιχτά, κάποτε με την κουβέντα, κάποτε με το κλάμα, κάποτε με τον στίχο, κάποτε με κάποια τελετουργική εκδήλωση: υπάρχουν πολλοί τρόποι, μα οι άνθρωποι πρέπει να έχουν την ευκαιρία να εκδηλώνουν τα αισθήματα τους, γιατί η θλίψη που δεν παίρνει την φυσική της εξέλιξη αποβαίνει τρόμος που

κατάστρέφεται».²⁰⁴ Επιπλέον, μετά την αποφυλάκιση η Σοφία εξακολουθεί να μην έχει την δυνατότητα να μιλήσει για τον Μανόλη με τους γονείς της, καθώς όπως λει η ίδια το θέμα Μανόλης θεωρείται ταμπού στο σπίτι της.

Σύμφωνα με τον Freud ο προσωπικός θάνατος φαντάζει αδιανόητος, αυτό σημαίνει ότι «στο ασυνείδητο του ο καθένας είναι πεπεισμένος για την αθανασία του».²⁰⁵ Όσον όμως αφορά τον θάνατο ενός άλλου και κυρίως σημαντικού άλλου, ο άνθρωπος βρίσκεται αντιμέτωπος με μια ιδιαίτερα δύσκολη κατάσταση την οποία πρέπει να αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει για να συνεχίσει την ζωή του. Μπροστά σε ένα τέτοιο συγκλονιστικό γεγονός, φυσική αντίδραση του ατόμου είναι το πένθος, η θλίψη. «Ο κύκλος του πένθους γίνεται με τον παρακάτω τρόπο: η εξέταση της πραγματικότητας έδειξε ότι το αγαπημένο πρόσωπο δεν υπάρχει πια, γι' αυτό πρέπει να βγάλεις όλους τους λιβιδικούς δεσμούς που σε κρατάνε μ' αυτό το αγαπημένο πρόσωπο»²⁰⁶. Ο Eliot δίνει τον ακόλουθο ορισμό για το πένθος: «Πένθος είναι η ανεκπλήρωτη επιθυμία ενός προσώπου για ανταπόκριση από το αντικείμενο της αγάπης του, που ακολουθεί τον θάνατο»²⁰⁷. Η θλίψη είναι λοιπόν, το αποτέλεσμα της στέρησης, από το άτομο, του αντικειμένου της αγάπης του. Ο Freud διακρίνει την ομαλή θλίψη από την κατάθλιψη υποστηρίζοντας ότι στην πρώτη περίπτωση δεν υπάρχει τίποτα το ασυνείδητο σχετικά με την απώλεια και αυτό που συμβαίνει είναι ότι φτωχαίνει ο κόσμος για το άτομο, ενώ στην δεύτερη περίπτωση φτωχαίνει το ίδιο το εγώ. Ο

²⁰⁴ Kübler-Ross, E. (1988), *Ο θάνατος, το τελικό στάδιο της εξέλιξης*, εκδόσεις Δίοδος, Αθήνα, σ.143

²⁰⁵ Freud, S. (1998), *Για τον πόλεμο και τον θάνατο*, εκδόσεις Επίκουρος, Αθήνα, σ.43

²⁰⁶ Freud, S. (1968), στο Ρήγα, Α. Β. και Μπεχράκης θ. Ε. (1991), *Μαρία Τ. Ιστορία ζωής, ψυχοβιογραφική προσέγγιση*, εκδόσεις Δέσποινα Δ. Μαυρομάτη, σ. 325

²⁰⁷ Eliot, Th. (1948), στο Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος. Ορθόδοξη, λαογραφική και ψυχολογική θεώρηση*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 79

Φιλόθεος Φάρος στο βιβλίο το «Το πένθος», υποστηρίζει ότι «στην πραγματικότητα και αυτοί που αισθάνονται ομαλή θλίψη νιώθουν μια πτώση του αυτοσεβασμού τους και το εξωτερικό κενό που αισθάνονται αντανακλά το εσωτερικό κενό του Εγώ. Η διαφορά είναι μόνο διαφορά βαθμού. Γιατί κάθε απώλεια ενός αντικειμένου αγάπης δίνει ένα συναίσθημα αυτοαπώλειας»²⁰⁸.

Η Melanie Klein παρομοιάζει την ενήλικη ομαλή θλίψη με το νηπιακό πένθος, με το συναίσθημα δηλαδή του αποχωρισμού που βιώνει το νήπιο μετά το απογαλάκτισμα. Σύμφωνα με την Klein, ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου ξαναζωντανεύει την πρώιμη εμπειρία του πένθους του αποχωρισμού. Έτσι όλες οι πρώιμες απώλειες επαναδραστηριοποιούνται και βιώνονται ως νέες απειλές του εγώ. Η διαφορά ανάμεσα στο νήπιο και στον ενήλικο είναι ότι το μεν νήπιο, μην έχοντας ακόμα εγκαταστήσει στο εσωτερικό του την «καλή μητέρα», αγωνίζεται με όλες του τις δυνάμεις να μην χάσει το στήθος (που για αυτό αντιπροσωπεύει ένα «πρόσωπο καλό», ένα πρόσωπο που το φροντίζει, που το προσέχει και νιώθει έτσι ακόμα και όταν η μητέρα του είναι κοντά του), ενώ ο ενήλικος διατηρώντας την εικόνα της «καλής μητέρας» στο εσωτερικό του, την οποία δημιούργησε στην διάρκεια της παιδικής του ηλικίας, καταφέρνει να μετριάσει τον πόνο²⁰⁹. Οι συνέπειες των συναισθημάτων αυτών του νηπίου, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την σχέση μητέρας-παιδιού και από την πραγματική παρουσία της μητέρας. Με τον ίδιο τρόπο και το άτομο που πενθεί, όταν περιτριγυρίζεται από ανθρώπους που το αγαπούν και του

²⁰⁸ Φάρος, Φ. (1981), σπ. π. σ. 78

²⁰⁹ Klein, M. (1940), *Mourning and its relation to manic-depressive State*, International journal of Psychoanalysis, xxi, p. 136

συμπαραστέκονται, μπορεί πιο εύκολα να ξεπεράσει τη νέα πραγματικότητα και να αποκατασταθεί έτσι η ισορροπία στον εσωτερικό του κόσμο.

Σύμφωνα με την διαπροσωπική θεωρία της προσωπικότητας το εγώ εξελίσσεται και αναπτύσσεται μέσω των ταυτίσεων με τους άλλους. Έτσι, κάθε φορά που ενυπάρχει η απειλή της απώλειας των σχέσεων με τους άλλους, το άτομο την βιώνει ως απειλή κατά του ίδιου του του εγώ και εφόσον σκοπός του εγώ είναι η αυτοδιατήρησή του, αντιδρά. Στο επίπεδο του ενήλικου, η απειλή της αποκοπής από τους σημαντικούς άλλους προκαλεί τον φόβο του εκμηδενισμού και του θανάτου. Ο φόβος αυτός είναι η αντίδραση στον αποχωρισμό από ένα σημαντικό άλλο, ενώ η θλίψη είναι το αποτέλεσμα της διακοπής του κανονικού τρόπου ζωής, της μόνιμης διακοπής μιας σχέσης που προκαλεί ο θάνατος ή ο αποχωρισμός. Στο κέντρο της θλίψης βρίσκεται λοιπόν το άγχος του αποχωρισμού²¹⁰. Κάθε αποχωρισμός ξαναζωντανεύει το αίσθημα του πανικού που δοκιμάζει το νήπιο ύστερα από την απομάκρυνση του στήθους. «Κάθε φορά που είμαστε αντιμέτωποι με μια δύσκολη κατάσταση (αρρώστια) ή θάνατο, ξαναζούμε μία κατάθλιψη»²¹¹. Το άτομο που πενθεί, εμφανίζει μια συναισθηματική απόσταση από άλλα πρόσωπα και ένα αίσθημα μη πραγματικότητας. Η κατάσταση επιδεινώνεται όταν το άτομο ανακαλύπτει ότι πολλές από τις καθημερινές του ασχολίες ήταν συνδεδεμένες με το πρόσωπο που χάθηκε: **Δηλαδή, εγώ την φυλακή την ένιωσα τότε που έγινε αυτό με τον Μανόλη. Τότε την ένιωσα. Στους τρεισήμισι μήνες έγινε αυτό,**

²¹⁰ Switzer, D. (1943), *The dynamic of grief*, Abingdon Press, Nashville and New York Atherton Press, p. 105

²¹¹ Ρήγα, Α. Β. και Μπεχράκης, Θ. Ε. (1991), *Μαρία Τ... Ιστορία ζωής ψυχογραφική προσέγγιση*, εκδόσεις Δέσποινα Δ. Μαυρομάτη, σ.324

έκατσα σχεδόν άλλο ένα οχτάμηνο μέσα...τότε την ένιωσα την φυλακή. Στους πενθούντες παρατηρείται συνήθως μια πολυλογία γύρω από το πρόσωπο του νεκρού και μια ψυχρότητα προς άλλα πρόσωπα. Η νευρικήτητα, οι ενοχές, η αδυναμία αναλήψεως πρωτοβουλίας, οι άσκοπες μετακινήσεις και πολλές φορές η διακοπή των κοινωνικών επαφών είναι αποτελέσματα της ψυχολογικής κατάστασης στην οποία βρίσκεται ο θλιμμένος. «Είναι εμφανές ότι ο θλιμμένος περνάει φάσεις μεγάλης συγχύσεως, συναισθηματικής παραλύσεως, έντονη απασχόληση με την κατάστασή του... Πολύ συχνά οι άνθρωποι δεν θλίβονται για ένα νεκρό, αλλά γι' αυτόν τον ίδιο τον εαυτό τους, όταν αισθάνονται ότι δημιουργείται μια διάσταση μεταξύ εκείνου που ήταν ο νεκρός στο παρελθόν και εκείνου που προβλέπουν ότι θα είναι στο μέλλον»²¹².

Η αντίδραση του ατόμου στον θάνατο, έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας και μελέτης για πολλούς επιστήμονες. Πολλοί ασχολήθηκαν με την διαδικασία του πένθους και ανέπτυξαν τις απόψεις τους για τα στάδια από τα οποία διέρχεται η αντίδραση του ατόμου μπροστά στον θάνατο ενός αγαπητού προσώπου. Ο Freud αναφέρεται στο «αγαπητό» πρόσωπο, αλλά για αυτόν μια σχέση αγάπης φέρει πάντα και αρνητικά συναισθήματα που προκαλούν μια ανισορροπία, μια αμφιταλάντευση. «Όταν η αμφιταλάντευση αυτή γίνει μια έντονη σύγκρουση τότε η θλίψη και το πένθος γίνονται παθολογικά»²¹³. Στις σχέσεις αγάπης συνυπάρχουν η στοργή και η αδιαφορία καθώς και άλλα αρνητικά συναισθήματα. Ιδιαίτερα για τους ανθρώπους που έχουν αναπτύξει μια

²¹² Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος. Ορθόδοξη, λαογραφική και ψυχολογική θεώρηση*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 88-89

²¹³ οπ. π. σ. 81

υπέρμετρη εξάρτηση μεταξύ τους, η διαδικασία του πένθους είναι οδυνηρή και συνοδεύεται από ένα συναίσθημα κενού και φόβου²¹⁴. Η Σοφία φαίνεται να έχει μια τέτοια σχέση με τον Μανόλη: *Ξέρεις πως βγήκα εγώ από τον εισαγγελέα μετά την προφυλάκιση; Το άλλο το παλικάρι τα 'χε παίζει και εγώ έχω βγει, όπως είμαι δεμένη έτσι, κρατάω το χέρι του Μανόλη και νιώθω τόσο δυνατή που είμαι δίπλα του, τόσο...που δεν μασάω Χριστό. Την επόμενη μέρα που μας κατεβάσανε στον Κορυδαλλό, μας έκαναν την καλή και μας είχαν στις ίδιες χειροπέδες... Δεν σκεφτόμουνα που μας πάνε, τι είναι εκεί που μας πάνε...εγώ έλεγα τι ωραία είμαστε στις ίδιες χειροπέδες. Τότε ήταν που αποφασίσαμε να παντρευτούμε. Και όπως είμαστε δεμένοι έτσι, έχουμε περάσει τα χέρια μας και με κρατάει αγκαλιά. Να σου πω ότι δεν θυμάμαι την διαδρομή, θα το πιστέψεις; Δεν υπάρχει ο γύρω κόσμος. Υπάρχουμε εμείς οι δύο. Έχουμε κολλήσει να κοιπαζόμαστε, να λέμε τα δικά μας και δεν υπάρχει ο γύρω κόσμος...τελείωσε. Και μόνο το γεγονός ότι με κοιτάζει, έστω και μόνο το γεγονός ότι μ' αγαπάει, έστω και μόνο το γεγονός ότι με βλέπει έτσι όπως με βλέπει αυτός ο άνθρωπος...μπήκα εγώ μέσα στην φυλακή λες και έμπαινα στο τσιφλίκι του παππού μου. Ούτε να βάλω τα κλάματα, ούτε τίποτα, δεν το επέτρεπα στον εαυτό μου, λεω, θα φανείς αντάξια του. Αυτός ο άνθρωπος εσένα σε λει αντράκι και έχεις υποχρέωση να σταθείς αντράκι... Την πρώτη μέρα στην φυλακή, το απόγευμα, με παίρνει τηλέφωνο. Από την συγκίνηση και την χαρά μου που τον άκουγα με πήραν τα κλάματα ασυγκράτητα...*

²¹⁴ Eliot, Th. (1948), στο Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 79

Ακολουθώντας την σκέψη των Volkart και Michael, υποθέτουμε ότι το είδος της σχέσης που αναπτύχθηκε μεταξύ της Σοφίας και του Μανόλη, συνδέεται στενά με την αδυναμία της Σοφίας να δεχτεί την πραγματικότητα. Ο μεν Μανόλης βρήκε στην Σοφία την στοργή και την αγάπη που τόσο πολύ στερήθηκε στη ζωή του, ζώντας το μεγαλύτερο διάστημα σε αναμορφωτήρια και φυλακές, η δε Σοφία, μετά την πραγματικά οδυνηρή εμπειρία του γάμου της, βρίσκει στο πρόσωπο του Μανόλη όλα εκείνα τα στοιχεία που την ξανάδωσαν την αυτοπεποίθηση της και την γυναικεία της ταυτότητα. Οι Volkart και Michael στο «Bereavement and Mental Health»²¹⁵, υποστηρίζουν ότι οι ψυχολογικές διαστάσεις της θλίψης καθορίζονται στην ουσία από τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις της. Οι διάφοροι τύποι οικογενειακών, φιλικών και ερωτικών σχέσεων καθορίζουν την διαφορετική ένταση συναισθηματικής αναμείξεως των ατόμων μεταξύ τους και άρα και την αντίδραση τους σε περίπτωση θανάτου.

Ο Edgar Jackson απομονώνει τέσσερις παράγοντες που θεωρεί ότι επηρεάζουν την αντίδραση της θλίψης: Ο πρώτος αφορά στην δομή της προσωπικότητας του θλιμμένου. Ένα αδύνατο εγώ, σε μια αρρωστημένη διαπροσωπική σχέση, μπορεί να έχει μια ανώμαλη αντίδραση θλίψης. Ένας άλλος παράγοντας έχει να κάνει με τον ρόλο που ο νεκρός έπαιξε στη ζωή του ατόμου. Ένας τρίτος παράγοντας αναφέρεται στο σύστημα αξιών που φέρει το άτομο, ενώ και οι κοινωνικοί παράγοντες υποστηρίξεως και προσδοκιών σχετικά με μια κρίση, επιδρούν στην θλίψη²¹⁶.

²¹⁵ Volkart, E. and Michael S. (1957), *Bereavement and Mental Health*, στο «Explorations in Social Psychiatry» ed. Alexander Leighton, New York, Basic Books. p. 293-294

²¹⁶ Jackson, E. στο Φάρος, Φ. (1981), *το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 94

Αν δεχτούμε ότι η θλίψη είναι η αντίδραση του ατόμου σε μια σοβαρή αποστέρηση, το πώς τελικά το άτομο θα την αντιμετωπίσει, εξαρτάται από τον τρόπο που έχει μάθει γενικά να αντιμετωπίζει τις διάφορες αποστερήσεις που βιώνει στη διάρκεια της ζωής του. Ο Jackson υποστηρίζει ότι στο παιδί έχει αναπτυχθεί ένας τρόπος αντιμετώπισης των αποστερήσεων πριν αυτό μάθει να μιλάει και γράφει: «Οι απαντήσεις στα πιο βασικά ερωτήματα της ζωής, δίνονται πριν αποκτήσει το παιδί την ικανότητα του λόγου»²¹⁷. Η ικανότητα του ατόμου να αντιμετωπίζει ικανοποιητικά τις αποστερήσεις καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις γονέων-παιδιών. Το παιδί μαθαίνει ποιο είναι και αναγνωρίζει την αξία του μέσα από τις αντιδράσεις των γονιών του. Αν οι αντιδράσεις αυτές εκφράζουν αγάπη, το παιδί καλύπτει τις ανάγκες του και αισθάνεται σιγουριά και ασφάλεια. Η μετέπειτα συμπεριφορά του επηρεάζεται έτσι από τα συναισθήματα που βιώνει στη σχέση του με τους γονείς.

Η θλίψη δεν είναι ένα απλό συναίσθημα, αλλά μια οδυνηρή συναισθηματική κατάσταση, της οποίας η λύπη είναι μόνο μια διάσταση²¹⁸. Ταυτόχρονα όμως εμφανίζονται και άλλα έντονα και πολύπλοκα συναισθήματα, όπως το συναίσθημα της απώλειας, της εχθρότητας, του φόβου, της οργής και της ενοχής. Το αντικειμενικό γεγονός του θανάτου ενός προσφιούς σε μας προσώπου, διεγείρει το συναίσθημα του φόβου. Το άτομο που πενθεί αισθάνεται φόβο για το δικό του προσωπικό θάνατο. Άλλος φόβος που εμπεριέχεται στην κατάσταση της θλίψης είναι «ο φόβος του νεκρού που παραμένει βασικά υποσυνείδητος στην εκσυγχρονισμένη εποχή μας, αλλά γίνεται εμφανής

²¹⁷ Jackson, E. οπ. π. σ. 95

²¹⁸ Irion, P. (1954), *The funeral and the mourners*, Abingdon Press, Nashville, p. 31

όταν υπάρχουν συναισθήματα ενοχής και ο θλιμμένος φαίνεται σαν να προσπαθεί να κατευνάσει το πνεύμα του νεκρού με διάφορες πράξεις αποζημιώσεως»²¹⁹. Ο πιο χαρακτηριστικός όμως και συνήθης φόβος που βιώνει το άτομο που πενθεί έχει να κάνει με τον ίδιο του τον εαυτό. Φοβάται, δηλαδή, τον πόνο και την δική του μοναξιά.

Σε διάφορους πολιτισμούς αλλά και στον δικό μας, πριν υποστεί την αγγλοσαξονική επίδραση, βρίσκουμε παραδείγματα όπου οι πενθούντες εκφράζουν ανοιχτά οργή και επιθετικότητα προς τον νεκρό. Σήμερα οι επιστήμονες παραδέχονται ότι όταν οι άνθρωποι βρίσκονται σε κατάσταση θλίψης ταλανίζονται από συναισθήματα οργής, επιθετικότητας και ενοχής. Σε κοινωνίες όπου δεν είναι επιτρεπτή η έκφραση τέτοιων συναισθημάτων, είναι πιθανόν ο θλιμμένος να στρέψει τα συναισθήματα αυτά είτε προς τον εαυτό του, είτε προς άλλα πρόσωπα που σχετίζονται με κάποιο τρόπο με το γεγονός του θανάτου: ***Τον «στείλανε», ρε τον Μανόλη... Το τι έγινε...με σιγουριά ποτέ δεν βγήκε κάποιος να πει. Αρχίσανε τις παπαριες, τα ψαρέματα. Μου 'ρχεται εμένα η διευθύντρια να μου πει ότι «εσύ μίλησες τελευταία φορά μαζί του»... Αρχικά προσπαθήσανε να το ρίξουνε ότι αυτοκτόνησε... Ο συγκεκριμένος άνθρωπος, με όλα αυτά τα βιώματα, μια ζωή μόνος του να αυτοκτονήσει; Τώρα που έχει έναν άνθρωπο δίπλα του; Πρώτα θα τους αυτοκτονούσε όλους και μετά θα αυτοκτονούσε εκείνος...*** Η Σοφία νιώθει οργή και αυτή η οργή, όπως έχει υποστηριχτεί, μπορεί να στραφεί είτε προς τον νεκρό, είτε προς την κοινωνία, είτε προς το ίδιο το εγώ. Στην περίπτωση όμως της Σοφίας η οργή έχει και αντικειμενικές, πραγματικές διαστάσεις. Η απόπειρα ψυχολογικής ερμηνείας των καταστάσεων που βιώνει η Σοφία

²¹⁹ Φάρος Φ (1981) *Το πένθος* εκδόσεις Ακρίτας Αθήνα σ 94

δεν επιτρέπεται να συγκαλύψει κάποιους σημαντικούς εξωτερικούς παράγοντες, όπως είναι για παράδειγμα η κακή ιατρική περίθαλψη των κρατουμένων, ο τρόπος ζωής στο κλειστό περιβάλλον της φυλακής κ.α.. «Η δουλειά μας επιβεβαιώνει, βέβαια, τη γνωστή παρατήρηση ότι οι εξωτερικοί περιβαλλοντικοί παράγοντες και οι εσωτερικοί παράγοντες της προσωπικότητας συνυφαίνονται για να προσδιορίσουν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά. Αλλά οδηγεί επίσης στην σκέψη ότι οι επιστήμονες με ψυχολογική κατάρτιση τείνουν να υποτιμούν τους εξωτερικούς αυτούς παράγοντες»²²⁰. Μέσα στην φυλακή ο Μανόλης πάσχει από έντονους πονοκεφάλους και περιοδικά τυφλώνεται. Συμπληρώνει την ανάλογη αίτηση και ζητά από το προσωπικό να μεταφερθεί σε νοσοκομείο: **Από την πρώτη μέρα σχεδόν που μας κατεβάζουν στον Κορυδαλλό, ζητάει να δει γιατρό. Τον πάνε τελικά τέλη Μαΐου, 30 Μαΐου. Εντάξει...ο άνθρωπος είχε τρομερούς πονοκεφάλους, κάθε δεύτερη μέρα ήταν στον Άγιο Παύλο. Τώρα να σου πω τι εστί Άγιος Παύλος; Ακούστηκε αρκετά με την υπόθεση Ματέη. Σταθμός πρώτων βοηθειών είναι. Πάντως εκεί του είχαν μιλήσει για επέμβαση. Από τον Μάρτιο, τον στείλανε σε εξωτερικό νοσοκομείο στα τέλη Μαΐου. Τρεις μήνες μετά...και τον ξαναγουρίζουν στην φυλακή. Είχαμε μια γυναίκα εμείς, την οποία την πήγανε στο νοσοκομείο όταν έπρεπε να της αφαιρέσουν ενάμισι μέτρο έντερο, την ξαναφέρανε στην φυλακή και μετά από κάτι μήνες πέθανε. Μια κοπέλα, μια τοξικομανή, την πήγαν στο νοσοκομείο, στον Άγιο Παύλο, την γυρίσανε πίσω και πέθανε στα σκαλιά της φυλακής. Του Μανόλη του λέγανε...γενικά μωρέ όταν**

²²⁰ Ναυρίδης Κ. και Χρηστάκης Ν. (1997), *Ταυτότητες-Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 25

κάποιος είναι κρατούμενος δεν του πολυεξηγούνε τα ιατρικά πορίσματα, τα ξέρουνε οι γιατροί και φτάνει, ο γιατρός της φυλακής δηλαδή. Η νοσοκόμα της φυλακής...την φωνάξαμε μια φορά γιατί είχε «μείνει» μια κοπέλα από οβερντόουζ (υπερβολική δόση) και λει «Πω-πω, πως κοιμάται!». Τι κοιμάται ρε μαλακισμένη; Κάλεσε το τζιπάκι να την παει στο νοσοκομείο, θα πεθάνει! Εμείς, δηλαδή, δεν είχαμε ποτέ πρόβλημα να ξεχωρίσουμε πότε κάποιος κοιμάται και πότε κινδυνεύει. Εμένα μου είπανε ότι πήγε το πρωί να τον ξυπνήσει ο συγκάτοικος του και δεν ξύπναγε. Τον πήγανε στον Άγιο Παύλο και απλά διαπιστώθη... Με το άνοιγμα της φυλακής το ήξερε ο διευθυντής, αρχίζει να ακούγεται ότι έγινε από το προηγούμενο βράδυ. Νομίζανε, λει, ότι κοιμότανε. Κάποιος ο οποίος είτε έχει πέσει σε κώμα, είτε παθαίνει αναρρόφηση δεν νομίζεις ότι κοιμάται. Εμείς δεν είχαμε ποτέ πρόβλημα να ξεχωρίσουμε... Και σε πτέρυγα τοξικομανών, να μην καταλάβει κανείς τίποτα; Είναι περίεργο.

Η οργή που αισθάνεται η Σοφία προέρχεται εν μέρει τουλάχιστον από αντικειμενικά γεγονότα. Γνωρίζει μέσω της τηλεφωνικής επικοινωνίας που έχει με τον Μανόλη, όλες τις προσπάθειες που κάνει για να επισκεφτεί έναν γιατρό. Γνωρίζει ότι υποφέρει από δυνατούς πονοκεφάλους και αρκετές φορές έχει λάβει γράμματά του, τα οποία υπαγόρευε ο ίδιος σε κάποιο συγκρατούμενό του καθώς κατά περιόδους έχανε την όρασή του. Της έχει μιλήσει για την επέμβαση που επρόκειτο κάποια στιγμή να κάνει. Της λει ότι θα του κόψουνε τα μαλλιά γιατί η επέμβαση θα γίνει στο κεφάλι: «Μακάρι να μας εγκρίνουν το επισκεπτήριο, να προλάβεις να μου χαϊδέψεις τα μαλλιά. Το ινδιανάκι

σου δεν έγινε πανκ ακόμα», της λει στο τηλέφωνο, της γράφει στα γράμματα. Ο διευθυντής της φυλακής γνωρίζει ότι ο Μανόλης έχει πρόβλημα στο κεφάλι, ένα ογκίδιο, και σε τηλεφωνική επικοινωνία με την Σοφία, το παραδέχεται. *Παίρνω τηλέφωνο εγώ τον Κ. που είναι ο διευθυντής και του λει: Καλημέρα σας, ονομάζομαι έτσι και σας παίρνω από τις γυναικείες απέναντι, θέλω να μάθω τι έγινε. «Μα τι να σας πω εγώ κυρία μου;». Λει, τι εννοείτε; Αν δεν κάνω λάθος είστε ο διευθυντής της φυλακής, είστε υπεύθυνος για 'κεινον, δεν είστε εκεί πέρα μόνο για να κάθεστε και να υπογράφετε χαρτιά. Όταν είσαι διευθυντής τους έχεις χρεωμένους τους κρατούμενους, είσαι υπεύθυνος γι' αυτούς. Τι παει να πει τι να μου πείτε; Ποιόν να ρωτήσω; Τον περιπτερά απέναντι; Αν μη τι άλλο σε σένα θα δώσουνε αναφορά που είσαι διευθυντής. «Δεν ξέρουμε...και ξέρετε είχε ένα πρόβλημα στο κεφάλι...», του λει εγώ το ξέρω ότι είχε πρόβλημα, εσείς τι κάνατε γι' αυτό; Μα, μου...να περιμένουμε λει το ιατροδικαστικό πόρισμα. Και το ιατροδικαστικό πόρισμα έγραφε αναρρόφηση, η οποία ασθένεια φοριέται πολύ σε τέτοια ιδρύματα.*

Η ιατρική περίθαλψη των κρατουμένων είναι ελλιπής και περιορισμένη. Οι συνθήκες διαβίωσης στην φυλακή είναι άσχημες. Η Σοφία τα γνωρίζει όλα αυτά, τα ζει, τα έχει δει με τα μάτια της. Κατόπιν τούτου, η οργή που φυσιολογικά αισθάνεται ο άνθρωπος που χάνει ένα δικό του πρόσωπο οξύνεται. Η Σοφία στρέφει την οργή της προς το προσωπικό της φυλακής και προς τον τρόπο που αυτή λειτουργεί. Πολλές φορές η έκφραση τέτοιων συναισθημάτων μπορεί να καθυστερήσει. Διάφορες έρευνες συνδέουν την σωματική βία και την παιδική εγκληματικότητα με την μη εκφρασμένη θλίψη ατόμων που τραυματίστηκαν ψυχολογικά από

κάποιο θάνατο²²¹. Η καταπίεση και η απώθηση της οργής μπορεί να οδηγήσουν σε επικίνδυνες παθολογικές καταστάσεις. Αναφέρθηκε ήδη ότι σε κοινωνίες όπου δεν είναι δυνατή η έκφραση αυτών των συναισθημάτων, το άτομο που υποφέρει, είναι δυνατόν να στρέψει την οργή που νιώθει προς το ίδιο του το εγώ. Σε μια τέτοια περίπτωση, η οργή προς το εγώ μπορεί να προκαλέσει κατάθλιψη και μελαγχολία.

Η Σοφία θυμώνει και ταυτόχρονα αισθάνεται ενοχές. Στις διαπροσωπικές σχέσεις, πέρα από τα θετικά συναισθήματα ενυπάρχουν και τα αρνητικά. Η ύπαρξη τόσο διαφορετικών συναισθημάτων προκαλεί μια αμφιταλάντευση στο άτομο, η οποία εντείνεται σε περίπτωση θανάτου. Έχει υποστηριχτεί ότι «η αμφιταλάντευση μαζί με την εχθρότητα και την επιθετικότητα είναι αναμφισβήτητα μια κινητήρια δύναμη σε κάθε σημαντική σχέση και ξεκινά από την αρχική και πιο σπουδαία σχέση με την μητέρα και την ανικανότητα του οποιουδήποτε ατόμου να ικανοποιεί συστηματικά όλες τις πειστικές ανάγκες του άλλου. Η αμφιταλάντευση και η εχθρότητα διεγείρουν τον φόβο της απώλειας της υποστηρίξεως και μια τάση προς επιθετικότητα»²²². Το νήπιο μαθαίνει από νωρίς να απωθεί τις εκφράσεις εχθρότητας και να αισθάνεται ενοχή για παρόμοια συναισθήματα, καθώς οι γονείς του το αποδοκιμάζουν σε κάθε εκδήλωση τέτοιας ή παρόμοιας συμπεριφοράς. Δημιουργείται έτσι ο φόβος της απώλειας της υποστηρίξεως των γονέων που στην νηπιακή ηλικία βιώνεται ως τιμωρία για την έκφραση εχθρότητας. Το υπερεγώ του παιδιού θα δημιουργήσει το συναίσθημα που ονομάζουμε ενοχή και την αίσθηση ότι η εχθρότητα είναι κάτι που πρέπει να αποφεύγεται γιατί σημαίνει απώλεια κάποιας σημαντικής

²²¹ Jackson, E. (1977), *The many faces of Grief*, Abingdon Press, Nashville, p. 15

²²² Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 115

σχέσης, όπως αυτής με τους γονείς²²³. Η πραγματικότητα του θανάτου εγείρει τέτοια συναισθήματα και ξαναζωντανεύει παλιότερες αποστερήσεις.

Είναι σύνηθες φαινόμενο τα άτομα που πενθούν να νιώθουν και να εκφράζουν ενοχές. Σε ορισμένες περιπτώσεις υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος τους πέθανε γιατί «κάτι δεν έγινε σωστά» ή γιατί έφταιγαν αυτοί οι ίδιοι. Καθώς οι ανθρώπινες σχέσεις δεν είναι ποτέ τέλειες θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τους παράγοντες που προκαλούν ενοχές σε πραγματικούς και ψυχολογικούς. Οι πραγματικοί παράγοντες σχετίζονται με το γεγονός ότι ο θάνατος αποκλείει κάθε δυνατότητα συγγνώμης και συμφιλίωσης με τον νεκρό. Το άτομο που πενθεί πρέπει να ζήσει με αυτό, να το κατανοήσει και να το δεχτεί. Οι ψυχολογικοί παράγοντες συνδέονται με τον αμυντικό μηχανισμό που ονομάζεται ψυχολογική οπισθοδρόμηση. Το εγώ δεν έχει να αντιμετωπίσει μόνο τις ενορμήσεις που προέρχονται από το προεγώ (Id), αλλά αμύνεται και ενάντια στα συναισθήματα που συνδέονται με αυτές τις ενορμήσεις. «Η αγάπη, ο πόθος, η ζήλια, η ταπείνωση, ο ψυχικός πόνος και το πένθος συνδέονται με τις σεξουαλικές επιθυμίες. Το μίσος, ο θυμός, και η οργή συνδέονται με την επιθετικότητα. Για να αποκρουστούν οι απαιτήσεις των ενορμήσεων με τις οποίες συνδέονται, τα συναισθήματα αυτά πρέπει να υποβληθούν σε όλες τις ποικίλες διαδικασίες που επικαλείται το εγώ για να τα υποτάξει, πρέπει δηλαδή να υποστούν μεταμόρφωση... Είναι ωστόσο ολοφάνερο πως ένα και το αυτό εγώ έχει στη διάθεσή του περιορισμένο αριθμό αμυντικών μέσων. Σε συγκεκριμένες φάσεις της ζωής του και ανάλογα με την ιδιαίτερη δομή του, κάθε ατομικό εγώ

²²³ οπ. π. σ.116

επιλέγει πότε τη μία και πότε την άλλη αμυντική μέθοδο –απώθηση, μετάθεση, αντιστροφή, κ.ο.κ – τις οποίες και χρησιμοποιεί τόσο κατά την σύγκρουσή του με τις ενορμήσεις, όσο και κατά την άμυνά του ενάντια στην απελευθέρωση συναισθημάτων»²²⁴.

Η επαναγωγή-οπισθοδρόμηση είναι ένας από τους αμυντικούς μηχανισμούς που ενεργοποιείται για να αντιμετωπίσει ο άνθρωπος τη θλίψη. Κατά την επαναγωγή-οπισθοδρόμηση το εγώ παλινδρομεί σε προγενέστερα στάδια εξέλιξης του και υιοθετεί παλιότερους τρόπους συμπεριφοράς και αντίδρασης. Σε περίπτωση θανάτου ενός αγαπητού προσώπου, η ψυχολογική οπισθοδρόμηση φέρνει τον ενήλικο πίσω στο νηπιακό άγχος²²⁵. Το νήπιο χρησιμοποιεί αυτόν τον αμυντικό μηχανισμό για να αντιμετωπίσει τα αρνητικά συναισθήματα που προέρχονται από το άγχος του αποχωρισμού από την μητέρα. Παρόμοια, το άγχος του αποχωρισμού που προκαλεί ο θάνατος κάνει τον ενήλικο να αισθάνεται την απειλή της τιμωρίας για τα αρνητικά του συναισθήματα προς σημαντικά για αυτόν πρόσωπα. Ο ενήλικος θεωρεί ότι αυτά τα αρνητικά συναισθήματα προκάλεσαν τον θάνατο του αγαπητού προσώπου και αισθάνεται ενοχές.

Εμένα...η φαντασίωσή μου, η λαχτάρα μου ξέρεις ποια ήτανε πάντα; Αυτό που έλεγα...να μπορούσα, όταν έρθει η ώρα να μπω μπροστά να φaw την σφαίρα του... Άμα μπορούσα να τον προστάτευα... Αν ήταν να αλλάξω κάτι στα πράγματα, θα φρόντιζα μόνο να τον προφυλάξω. Ένας από τους λόγους που δεν μπορώ να χωνέψω αυτό που έγινε...έτσι όπως ήρθαν τα πράγματα δεν αισθάνομαι ότι τον προστάτευα και το 'χω καημό. Πάντα είχα την

²²⁴ Φρούντ, Α. (1978), *Το εγώ και οι μηχανισμοί άμυνας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 33

²²⁵ Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 103

λαχτάρα την αγάπη μου για 'κείνον να την υλοποιούσα, κατά κάποιο τρόπο, σε μια ασπίδα γύρω του, ώστε να μην μπορεί να τον φτάσει κάτι κακό. Αυτό ήταν η φαντασίωση μου. Όταν έγινε αυτό λεω κοίτα ρε πούστη, τελικά η αγάπη μου δεν έφτασε για να τον προφυλάξει. Από την άλλη νιώθω πως αν ήμουν δίπλα του δεν θα συνέβαινε... Νιώθω ότι δεν μπόρεσα να τον προστατέψω... Ρε γαμώτο, ήθελα...καταρχήν δεν ξέρω αν πρόλαβα να του δώσω να καταλάβει το τι αισθάνομαι για 'κείνον, το τι σημαίνει για μένα. Δεν ξέρω αν πρόλαβα, αν μπόρεσα. Αυτός είναι ο καημός μου. Λέγαμε συνέχεια θα βγούμε και θα κάνουμε εκείνο και το άλλο και εγώ το 'χα λαχτάρα να του προσφέρω πολλά ωραία πράγματα, όσα στερήθηκε...να του προσφέρω ένα παράδεισο πάνω στη γη, να του προσφέρω τα όνειρά του και γαμώτο δεν μπόρεσα, δεν πρόλαβα...πακέτο.

Οι επιστήμονες όχι μόνο αποδέχονται την ύπαρξη των ενοχών κατά την περίοδο του πένθους, αλλά επιπλέον αποδίδουν την εχθρότητα που πολλές φορές εκφράζει ο θλιμμένος προς το περιβάλλον του, στην προσπάθεια του να αντιμετωπίσει συναισθήματα ενοχής και αυτοκατηγορίας. Οι τρόποι με τους οποίους εκφράζονται οι ενοχές ποικίλλου²²⁶.

α) Μπορεί το άτομο να έχει πλήρη συνείδηση των συναισθημάτων ενοχής που νιώθει και μάλιστα είναι δυνατόν να συνειδητοποιεί ότι οι ενοχές αυτές είναι παράλογες.

β) Η εχθρότητα, που συχνά εκφράζει ο θλιμμένος προς άλλα πρόσωπα και σπανιότερα προς τον νεκρό, είναι ένας ακόμη τρόπος για να εκφραστούν οι ενοχές που νιώθει. Η εχθρότητα αυτή μπορεί να

κυμαίνεται από την οξυθυμία μέχρι και την επιθετικότητα προς κάποια πρόσωπα.

γ) Άλλος τρόπος έκφρασης των συναισθημάτων της ενοχής είναι μια συμπεριφορά αυτοτιμωρίας που συχνά υιοθετεί ο θλιμμένος και τέλος

δ) Όταν η περίοδος του πένθους παρατείνεται ή όταν υπάρχουν υπερβολικές συναισθηματικές εκδηλώσεις ή υπερβολική εξιδανίκευση του νεκρού, οι ενοχές μπορεί να εκφράζονται μέσω μιας αυτοδικαιωτικής συμπεριφοράς.

Μέχρι στιγμής επιχειρήσαμε να περιγράψουμε την συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται το άτομο όταν χάνει ένα δικό του πρόσωπο. Ο θλιμμένος αισθάνεται οργή, επιθετικότητα και ενοχές. Δυσκολεύεται να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του, βιώνει τον θάνατο ως απώλεια ενός μέρους του εγώ του, χάνει το ενδιαφέρον του για ζωή ενώ ταυτόχρονα μπορεί να συνεχίζει τις προηγούμενες δραστηριότητες του μηχανικά, χωρίς ενδιαφέρον. Εμφανίζει μια έντονη πολυλογία γύρω από τον νεκρό, βλέπει όνειρα των οποίων η ερμηνεία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το εγώ βιώνει το θάνατο ενός σημαντικού άλλου σαν τον δικό του θάνατο. Αισθάνεται αποδιοργανωμένος και απομονωμένος, γιατί ο θάνατος που προκαλεί τη θλίψη και το πένθος, αλλάζει το δίκτυο των κοινωνικών σχέσεων. Επιπλέον το άτομο αισθάνεται άγχος και πανικό γιατί κάθε χωρισμός και ιδιαίτερα ο θάνατος, ξαναφέρει το άτομο πίσω στο νηπιακό άγχος.

Η συναισθηματική κατάσταση της θλίψης εμφανίζει λοιπόν ορισμένα συμπτώματα, τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε σε ομαλά-φυσικά και σε παθολογικά. Ο Erich Lindemann²²⁷ αναφέρει τέσσερις κατηγορίες

²²⁶ Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 120-121

²²⁷ Lindemann, E. (1963), στο Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 202

ομαλών συμπτωμάτων πένθους: α) σωματική δυσφορία, β) έμμομη ενασχόληση με τον νεκρό, γ) ενοχή και δ) εχθρικές αντιδράσεις. Τα συμπτώματα είναι σοβαρότερα στις περιπτώσεις των απροσδόκητων θανάτων, όπως συμβαίνει με τον Μανόλη. Όσον αφορά τα παθολογικά συμπτώματα²²⁸ του πένθους, πρόκειται για διαστροφές των ομαλών συμπτωμάτων και είναι κατά τον Lindemann:

α) Καθυστερημένη αντίδραση: Όταν ο θλιμμένος δεν αντιδρά για βδομάδες, ακόμα και για χρόνια. Σε μια τέτοια περίπτωση, ένας νέος θάνατος ή το ξαναζωντάνεμα των συνθηκών του παλιού θανάτου είναι δυνατόν να εγείρουν το παλιό πένθος.

β) Παραμορφωμένες αντιδράσεις, όπως για παράδειγμα υπερδραστηριότητα, παρουσία μιας φυσικής αρρώστιας ή ψυχοσωματικών καταστάσεων, έντονη εχθρότητα, αλλαγές στις σχέσεις με τους φίλους και το οικογενειακό περιβάλλον, άγχος, κατάθλιψη, αϋπνία, διαταραχές στην αντίληψη της πραγματικότητας, κ.α.

Η Σοφία χάνει τον Μανόλη σε απροσδόκητο χρόνο, σε μια πολύ δύσκολη φάση της ζωής της. Έρευνες έχουν δείξει ότι τα συμπτώματα του πένθους οξύνονται σε περιπτώσεις άκαιρων και απροσδόκητων θανάτων. Το άτομο αντιδρά καλύτερα σε ένα αναμενόμενο θάνατο γιατί η διάρκεια της αρρώστιας, για παράδειγμα, του δίνει κάποιο χρόνο να αποδεχτεί το γεγονός και να συμβιβαστεί με την πραγματικότητα. Η Σοφία πληροφορείται τον θάνατο του Μανόλη μέσα στην φυλακή, κάτω από αντίξοες συνθήκες και χωρίς να το περιμένει. Δεν της επιτρέπεται να παει στην κηδεία και μετά την αποφυλάκιση της επισκέπτεται πολύ λίγες φορές τον τάφο του Μανόλη. Η επίσκεψη του τάφου, σε αντίθεση με το

²²⁸ Lindemann, E. (1963), σπ. π. σ.204-207

πώς ερμηνεύεται συνήθως, δεν είναι σημάδι θλίψης αλλά ακριβώς φανερώνει την προσπάθεια του ατόμου να συμβιβαστεί με το θάνατο²²⁹.

Να σου πω κάτι κουφό; Στο νεκροταφείο, πολύ λίγες φορές έχω παει. Τον πρώτο καιρό που είχα βγει. Πήγαινα, καθόμουν και τα λέγαμε. Έχω πολύ καιρό να παω. Για μένα δεν είναι εκεί. Βέβαια το καντηλάκι υπάρχει, το καντηλάκι έκαιγε από την φυλακή, το 'σβησα για να το πακετάρω όταν αποφυλακίστηκα και εξακολουθεί να καιει και δεν σβήνει και ποτέ. Το 'χω στο σπίτι μου. Για μένα δεν είναι εκεί...στο νεκροταφείο. Είναι εδώ, είναι...παντού, εκεί δεν είναι.

Όταν ο θάνατος, ενός σημαντικού για μας προσώπου, δεν έρχεται βαθμιαία αλλά είναι απροσδόκητος, δεν υπάρχουν τα περιθώρια, δεν υπάρχει ο χρόνος για τον πενθούντα να αντιληφθεί το γεγονός βαθμιαία και βαθμιαία και σταδιακά να το αποδεχτεί. Είναι σαν να ξυπνάει και να βρίσκεται σε έναν εντελώς άγνωστο κόσμο. Έχουν περάσει σχεδόν τρία χρόνια από τον θάνατο του Μανόλη, αλλά η Σοφία δεν μπορεί να τον αποδεχτεί, λογικά ξέρει πως ο Μανόλης έχει πεθάνει, συναισθηματικά όμως το αρνείται. Ο θάνατος του Μανόλη σημαίνει για την Σοφία: α) απώλεια του αντικειμένου της αγάπης της, με όλες τις συνέπειες που ακολουθούν ένα τέτοιο γεγονός, β) απώλεια ενός μέρους του εγώ της²³⁰, γ) απώλεια μιας από τις βασικότερες, αν όχι την βασικότερη, διαδικασία που ο Goffman ονομάζει «δευτερογενείς εναρμονίσεις», πράγματα δηλαδή, που κάνουν οι κρατούμενοι μέσα στην φυλακή ή οι τρόφιμοι άλλων ιδρυμάτων για να δώσουν νόημα στην παραμονή τους σε κάποιο κλειστό ίδρυμα, δ) καταστροφή όλων των σχεδίων και των ονείρων, που

²²⁹ Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 210-211

²³⁰ Η σχέση της Σοφίας με τον Μανόλη είναι καθοριστική για την ταυτότητα της. Την κάνει να αισθάνεται άξια και περήφανη. «Αισθάνθηκα δυο μέτρα μπόνι», λει συχνά όταν διηγείται κάτι που έκανε ο Μανόλης. Βλ. κεφ. «Ο γάμος με τον Ηλία, η σχέση με τον Μανόλη»

από κοινού κάνουν με τον Μανόλη, για την ζωή τους μετά την αποφυλάκιση και ε) αυτοαποκλεισμό. Ως αυτοαποκλεισμό, ορίζουμε εδώ την ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Μαρία και μετά την αποφυλάκισή της. Συστατικά στοιχεία της κατάστασης αυτής είναι η διακοπή ή η μη δημιουργία νέων κοινωνικών επαφών και σχέσεων και η περιχαράκωση και απομόνωση του εγώ, που νιώθει ότι απειλείται από πολλές πλευρές.

Έχουν αναπτυχθεί αμυντικοί μηχανισμοί που μπορούν να χρησιμοποιούνται κάθε φορά που η ανησυχία και το άγχος γίνονται ανυπόφορα και κάνουν δυνατή την αποφυγή ή τον μετριασμό τους. «Τυπικοί μηχανισμοί αποφυγής είναι η άρνηση των θλιμμένων να επισκεφτούν τον τάφο ή η αποφυγή άλλων υπομνήσεων του θανάτου, όπως τα εξωτερικά σύμβολα του πένθους και η τοποθέτηση ενός παραπετάσματος μεταξύ του εγώ και του πραγματικού κόσμου, έτσι που ο τελευταίος φαίνεται να παίρνει την μορφή ονείρου»²³¹. ***Βγήκα και περίμενα ότι θα τον δω μπροστά μου...ακόμα περιμένω. Λεω, θα ξυπνήσω και δεν θα είναι αλήθεια. Πιάνω με την άκρη του ματιού μου, καμιά φορά στον δρόμο...περνάει κάποιος, ας πούμε, και είναι έτσι στα κυβικά του, με μια μακριά μαύρη αλογουρά και τακ.. Κάνει κάποιος μια κίνηση και τακ...κολλάει το μάτι μου. Αν και αυτό...εντάξει, ξέρω ότι δεν πρόκειται ποτέ...να φύγει, δεν ξέρω και αν θέλω να φύγει...απλώς μαθαίνεις να ζεις μ' αυτό.***

Η Σοφία εμφανίζει την τάση να εξιδανικεύει τον Μανόλη, γεγονός όμως που θεωρείται φυσιολογικό στην κατάσταση του πένθους. Αισθάνεται την ανάγκη να μιλήσει για το πρόσωπο που έχασε και το κάνει σε όλες μας τις συναντήσεις, ακόμα και αν μιλάει για διαφορετικά θέματα, κάτι

όμως που επίσης είναι φυσιολογικό, ιδιαίτερα αν σκεφτούμε ότι η Σοφία στα τρία χρόνια που έχουν περάσει από τον θάνατο του Μανόλη δεν έχει ξεσπάσει. Η εμμονή της, όμως αυτή για το νεκρό πρόσωπο και η μη συναισθηματική αποδοχή του θανάτου του, πιθανολογούμε ότι οφείλεται στην φυλακή, ή τουλάχιστον ότι η φυλακή συνέβαλε στο να μην μπορεί μέχρι σήμερα η Σοφία να αποδεχτεί το γεγονός και να βρίσκεται σε μια διαρκή κατάσταση πένθους. Βεβαίως η διάρκεια του πένθους δεν είναι χρονικά καθορισμένη και υποστηρίζεται ότι ο θλιμμένος δεν μπορεί ποτέ ολοκληρωτικά να ελευθερωθεί από αυτό, όμως η διάρκεια των συμπτωμάτων του πένθους εξαρτάται από την επιτυχία της διεργασίας της θλίψης και η επιτυχία της διεργασίας αυτής εξαρτάται από ορισμένους παράγοντες όπως η δυνατότητα έκφρασης των οποιονδήποτε συναισθημάτων του θλιμμένου, η συμπαράσταση και η αγάπη από άλλα πρόσωπα που βρίσκονται γύρω του κ.α. Από αυτή την οπτική νομιμοποιούμε να υποστηρίξουμε ότι η διεργασία της θλίψης, στην περίπτωση της Σοφίας δεν ήταν ομαλή και επιτυχής. Δεν υπήρξαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την ομαλή εξέλιξη της διαδικασίας του πένθους. Στη σχετική βιβλιογραφία²³² αναφέρονται ως λόγοι που εμποδίζουν το «ομαλό» πένθος οι εξής:

1. Αντίσταση στο ελεύθερο ξέσπασμα που προέρχεται από ένα υποσυνείδητο κυρίως φόβο για τις συνέπειες. Η Σοφία από την πρώτη στιγμή που μαθαίνει για τον θάνατο του Μανόλη, συνειδητοποιεί ότι η φυλακή δεν είναι ο κατάλληλος χώρος για να εκφράσει τα συναισθήματά της: ***Στον συγκεκριμένο χώρο...στην δύσκολή σου, μην νομίσεις ότι κανένας θα σε πονέσει πραγματικά, χαίρονται να σε βλέπουνε να***

²³¹ Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 211

²³² οπ. π σ. 228-229

τσακίζεις. Γιατί να τους δώσω ικανοποίηση; Εγώ πάντα είχα την αίσθηση ότι και μόνο με το να παραστούνε μάρτυρες μιας στιγμής αδυναμίας μου, ότι αυτό για τι οποίο αισθάνομαι εγώ την αδυναμία θα το μολύνουνε, θα το μιάνουνε και μόνο με το να παραστούνε μάρτυρες. Δηλαδή, τότε με τον Μανόλη το 'λεγα...κουφάλες δεν θα σας χαραμίσω τα δάκρυα μου, ανήκουν σε 'κείνον, δεν σας τα χαλαλίσω εσάς να τα βρωμίσετε... Και σου γίνεται μωρέ δεύτερη φύση, να μην δείξεις την παραμικρή αδυναμία. Δεν πρόκειται να δείξω αδυναμία. Γιατί; Γιατί είναι ο νόμος της ζούγκλας. Εντάξει, σήμερα είμαστε εμείς κολλητές και έρχεσαι εσύ και μου λες τον καημό σου και αύριο το πρωί, στραβώνω εγώ και σε πατάω εκεί που πονάς. Εσύ μπορείς να κανονίσεις έτσι ώστε να μην ξανασυναντηθούμε ποτέ και ας ξέρω το μυστικό σου, που σε πονάει, δεν σε νοιάζει όμως τόσο γιατί μπορεί να μην με ξαναδείς στη ζωή σου... Ενώ εκεί πέρα, αυτός που έχει γίνει μάρτυρας της αδυναμίας σου, δεν μπορείς να τον αποφύγεις και μπορεί αυτή σου την αδυναμία να την πιάσει και να την κάνει πρόγραμμα στην φυλακή.

Επιπλέον η Σοφία, λόγω της ιδιαίτερης σχέσης που έχει αναπτύξει με τον Μανόλη, δεν επιτρέπει η ίδια στον εαυτό της να ξεσπάσει γιατί έτσι νιώθει ότι προδίδει το αγαπητό πρόσωπο που την αποκαλούσε «αντράκι». *Σοφία, εσένα αυτός ο άνθρωπος σε αποκαλούσε αντράκι, άρα εσύ θα σταθείς αντράκι*, λει στον εαυτό της. Η Σοφία χρησιμοποιεί επανειλημμένα τη λέξη «άντρας», την οποία αποδίδει στον Μανόλη και το υποκοριστικό της «αντράκι» για τον εαυτό της. Άντρας ή μάγκας, τουλάχιστον στις ανδρικές φυλακές, καλείται αυτός που διαθέτει

σκληρότητα, αντοχή, ειλικρίνεια, αξιοπρέπεια, θάρρος, «ντομπροσύνη». Είναι ο κοινωνικός τύπος κρατουμένου που διαθέτει περηφάνια, ικανότητα να ξεχωρίζει το δίκαιο από το άδικο, αυτός που δείχνει αλληλεγγύη και μοιράζεται με τους συγκρατούμενους του ότι διαθέτει, είναι αυτός που οφείλει να μην φοβάται και να μην δίνει δικαιώματα²³³.

2. Η μη ανάπτυξη της ικανότητας του πένθους.

3. Ένα παλιότερο αξεδιάλυτο πένθος.

4. Ορισμένες εξωτερικές περιστάσεις και εδώ αναφέρουμε ότι ως τέτοια μπορεί να εκληφθεί η φυλακή που έτσι και αλλιώς δυσκολεύει την διαδικασία του πένθους, μην επιτρέποντας στην Σοφία, στη δύσκολη αυτή περίοδο, να βρίσκεται σε οικείο περιβάλλον με ανθρώπους που την αγαπούν και τους αγαπά.

5. Αμφιβολίες για την πραγματικότητα του θανάτου, όπως στην περίπτωση των αγνοούμενων. *Καθόμουν και σκεφτόμουν ότι μου λένε ψέματα οι πούστηδες...απέδρασε και μου λένε ψέματα... Πάντως το ιατροδικαστικό πόρισμα δεν με καλύπτει. Και αν ήταν τόσο καθαρά τα πράγματα γιατί μου τα φέρνανε έτσι γύρω-γύρω; Και αγοραστικές και μήπως είναι αυτό και μήπως είναι εκείνο...και δεν μου λέγανε από την αρχή και πολύ απλά «αναρρόφηση, κυρία μου». Ο Μανόλης δεν είναι βέβαια αγνοούμενος, αλλά η Σοφία θεωρεί ότι δεν έμαθε ποτέ την πραγματική αιτία του θανάτου του. Γεγονός που της δημιουργεί και πολλές ενοχές: *Ίσως αν δεν έπεφτε φυλακή να μην γινότανε...πώς να σου πω...αν δεν έπεφτε φυλακή δεν θα γινότανε, αν ήταν έξω δεν θα γινότανε. Αυτό που ήθελα πάντα ήταν με την αγάπη μου να σταθώ δίπλα του, να τον προστατέψω και λεω κοίτα**

²³³ Παπαδοπούλου, Π. (1988), «Γλώσσα και φυλακή», στο *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών*, τ. 68Α, σ. 174-175

να δεις να μπορούσα να ήμουνα δίπλα του... Ίσως καταχραστικά αλλά έχει να κάνει, αν δεν ήταν στην φυλακή δεν θα συνέβαινε ή τουλάχιστον δεν θα συνέβαινε έτσι...

6. Συγκρουόμενα συναισθήματα για τον νεκρό.

7. Κοινωνικοί και θρησκευτικοί κανόνες που θεωρούν την αυτοσυγκράτηση και την ήρεμη αντιμετώπιση σαν παραδειγματική συμπεριφορά. Ιδιαίτερα στις δυτικές κοινωνίες θεωρείται σωστή η σιωπηλή, οδυνηρή αποδοχή και αποφεύγεται η έκφραση αρνητικών συναισθημάτων. Οι γονείς της Σοφίας, στην προσπάθεια τους να βοηθήσουν το παιδί τους να ξεκινήσει από την αρχή τη ζωή του, της ζητούν να μην μιλάει για τον Μανόλη. ***Οι δικοί μου...εντάξει οι άνθρωποι, όχι για κακό έτσι τους βγήκε, λέγανε «εντάξει, αυτά τελειώσανε τώρα, τα ξεχνάμε και τελείωσε». Δεν είναι όμως έτσι, τα ξεχνάμε και τελείωσε...πως τελείωσε;*** Παρόλο που το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον του πένθοντα προσπαθούν να του κρύψουν τη σκληρή πραγματικότητα του θανάτου, στην ουσία δεν υπάρχει τρόπος να ξεπεραστεί η θλίψη παρά μόνο μέσα από μια πλήρη βίωση. Έτσι ο θλιμμένος θα πρέπει να νιώθει ελεύθερος να εκφράσει ότι νιώθει. Τα έντονα συναισθήματα που πιθανόν να βγάλει δεν θα πρέπει να θεωρηθούν παθολογικά αλλά να γίνουν αποδεκτά ως ένα μέρος της πραγματικότητας του θανάτου.

Παραπάνω αναφέρθηκαν οι λόγοι που μπορούν να εμποδίσουν την διεργασία της θλίψης. Στη συνέχεια θα δούμε πως εξελίσσεται η διαδικασία του πένθους και πως ορισμένοι παράγοντες συντέλεσαν στο να μην ολοκληρωθεί η διαδικασία αυτή στην περίπτωση της Σοφίας.

Στις δυτικές κοινωνίες, η διαδικασία του πένθους διαιρείται σε τέσσερα διαδοχικά στάδια²³⁴. Το στάδιο του συγκλονισμού που κρατάει μερικές ώρες, το στάδιο της συγκρατήσεως που τελειώνει με την κηδεία, το στάδιο της ψυχολογικής οπισθοδρόμησης που κρατάει τέσσερις ως έξι ή έξι ως δέκα εβδομάδες και το στάδιο της προσαρμογής που διαρκεί από έξι μήνες μέχρι ένα χρόνο μετά από τον θάνατο. Φυσικά ο διαχωρισμός και η χρονική διάρκεια των σταδίων αυτών δεν είναι απόλυτα και συχνά παρατηρούνται χαρακτηριστικά ενός σταδίου σε ένα άλλο στάδιο.

Το στάδιο του συγκλονισμού αρχίζει με την αναγγελία του θανάτου. Το άτομο στην φάση αυτή κινείται μηχανικά και ακολουθεί τυποποιημένους τρόπους συμπεριφοράς γιατί είναι πιο εύκολο. Το ίδιο το άτομο περιγράφει τον εαυτό του ως ψυχρό και ασυγκίνητο. Φοβάται πως δεν μπορεί να σκεφτεί λογικά, πως έχει χάσει τον κόσμο όλο²³⁵. Η υπάλληλος της φυλακής καλεί την Σοφία στο γραφείο της κοινωνικής λειτουργού και αυτή της ανακοινώνει το γεγονός. Στη συνέχεια, η διευθύντρια της φυλακής μπαίνει στο γραφείο και της εκφράζει τα συλλυπητήρια της. **Συλλυπητήρια; Εφτά αιτήσεις για επισκεπτήριο απέρριψες, σ' αυτό το επισκεπτήριο θα με στείλεις. Σηκώνεται και φεύγει και μου λέει η κοινωνική «Θες τσιγάρα, τηλεκάρτα;». Θέλω να γυρίσω στο κελί μου.** Την αναγγελία του θανάτου του Μανόλη αναλαμβάνει το προσωπικό της φυλακής, για την Σοφία όμως η υπάλληλος **μπορεί να σου μιλάει χαμογελαστά αλλά δεν είναι η κολλητή σου, είναι αυτή που κρατάει τα κλειδιά που κλειδώνουν την πόρτα σου, δεν μπορείς να έχεις κολληταριλίκια. Μια με είπε Σοφάκι και της λεω από πού και ως που Σοφάκι;... Τώρα με λέει**

²³⁴ Spiegel, Y. στο Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 215

²³⁵ Kreiss, B. and Pattie, A. (1969), *Up from Grief*, The Seabury Press, New York, p. 22

Σοφάκι και αύριο θα έρθει με το γάντι για έρευνα. Η Σοφία δεν μπορεί να ξεσπάσει μπροστά στα πρόσωπα που την «κλειδώνουν». Πρόκειται για τα πρόσωπα που πιστεύει ότι θα την τιμωρήσουν αν ξεσπάσει, είναι τα πρόσωπα που πιστεύει ότι θα χαρούν με τον πόνο της, είναι οι «εχθροί» της. **Ούτε να κλαιω θα με δείτε, ούτε να σπάω θα με δείτε ώστε να σας δώσω δικαιολογία να με μπουντρουμιάσετε σε καμιά απομόνωση...ούτε θα σας δώσω την ικανοποίηση να με δείτε τσακισμένη. Δηλαδή, όταν έγινε αυτό που έγινε εγώ είχα τρεις επιλογές, τέσσερις. Ήταν να σπάσω όλη την φυλακή, όπου εντάξει θα με χώνανε στο πειθαρχείο και εκεί θα ψόφαγα. Αυτοί απλώς θα είχαν την ευκαιρία να κάνουν μια κλειδαριά ακόμα. Να πάτε να γαμηθείτε, δεν σας την δίνω αυτή την ευκαιρία...** Η Σοφία συγκρατεί τα δάκρυά της και τρέμει ασυγκράτητα.

Το δεύτερο στάδιο, το στάδιο της συγκρατήσεως τελειώνει με την κηδεία. Ο θλιμμένος θα πρέπει τώρα να συγκρατηθεί με την βοήθεια και την συμπαράσταση των συγγενών και των φίλων και να παραστεί στην κηδεία. Αν στη φάση αυτή ο θλιμμένος καταφέρει να εκφράσει τα πραγματικά του συναισθήματα, θα διευκολύνει αργότερα την διαδικασία του πένθους. Η κηδεία είναι ίσως η καλύτερη ευκαιρία που δίδεται στον θλιμμένο να αποχαιρετήσει το αγαπητό πρόσωπο και να συνειδητοποιήσει την απώλεια. **Αυτό συνέβη Τετάρτη...τον θάβανε Παρασκευή πρωί, έρχονται και με καλούνε στον εισαγγελέα. Είναι ο εισαγγελέας και η διευθύντρια...τότε ήταν που μου πέταξε την τρομερή ατάκα ο εισαγγελέας «Και ως τι θέλετε να πάτε;» Ως τι με ειδοποιήσατε, αν πιστεύετε ότι δεν έχω κανένα λόγο να παω, γιατί με ειδοποιήσατε και μάλιστα υπηρεσιακά; Τους έπιασε ο πόνος; Με**

ήξερε εμένα ο εισαγγελέας εφετών, που είναι και για τις δυο φυλακές, είχε δώσει έγκριση για επισκεπτήριο και την έκοψε ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών που ήταν στη δικιά μας την φυλακή...και αυτός ήταν που με κάλεσε και μου λέει: «Ξέρετε, υπάρχει το θέμα της επικινδυνότητας και άμα πάτε, θα πάτε με χειροπέδες και συνοδεία». Δεν έχω πρόβλημα, του λέω, εγώ θέλω να παω. Από 'δω πάνω μπορείς να μου βάλεις χειροπέδες, αφού με θεωρείς τόσο επικίνδυνη; Και στα χέρια και στα πόδια και άμα δεν σου φτάνουνε, ζήτα και άλλες από το αστυνομικό τμήμα απέναντι...και πόσους θες; Μια δμοιρία; Δεν με ενδιαφέρει. Εγώ θέλω να παω. Σας ζητάω επισκεπτήριο. «Καλά, μην εξάπτεστε και ξέρετε πρέπει να δηλώσει η οικογένεια ότι θέλει να παραβρεθείτε. Θα σας ειδοποιήσουμε». Σιγά...ήρθαν στις δώδεκα να μας κλείσουν, το 'ξερα ότι δεν θα μ' αφήνανε.

Η Σοφία, τελικά, δεν παει στην κηδεία. Δεν της δίνουν άδεια γιατί θεωρείται ιδιαίτερα επικίνδυνη και γιατί δεν είναι επίσημα παντρεμένη με τον Μανόλη. Ο μύθος του «ιδιαίτερα επικίνδυνος» για άλλη μια φορά στιγματίζει έντονα τον κρατούμενο και του στερεί την ευκαιρία να αποχαιρετήσει τον σημαντικό άλλο, με τον κίνδυνο να μην αποδεχτεί ποτέ την πραγματικότητα. «...Οι επιζώντες πρέπει να ζουν έντονα τον πόνο τους και ακόμα να περνούν και από την δοκιμασία της κηδείας για να μπορούν να συνειδητοποιούν την απώλεια, να δίνουν διέξοδο στα πραγματικά τους αισθήματα και να νιώθουν την συμπαράσταση των άλλων που παραστέκονται βαθιά στην οδύνη τους. Αν η δοκιμασία περιλαμβάνει και κάποια συμμετοχή στις διάφορες διαδικασίες, τούτο θα διευκολύνει την ανέλιξη του πόνου. Οτιδήποτε άλλο θα αποτελούσε

πρόκληση και βδέλυγμα για την ψυχική και πνευματική υγεία των ανθρώπων, αλλά και θα δυσκόλευε την προσαρμογή τους»²³⁶.

Η διαδικασία του πένθους είναι αργή και οδυνηρή, αλλά θα πρέπει να βιωθεί απόλυτα για να μπορέσει ο θλιμμένος να βγει από αυτή και να συνεχίσει την ζωή του. Τα νεκρικά έθιμα βοηθούν το θλιμμένο να ξεπεράσει με επιτυχία το πένθος του και είναι απαραίτητα για την αποφυγή πιο οδυνηρών καταστάσεων. Η Σοφία παρολ' αυτά δεν έχει την δυνατότητα να παει στην κηδεία του Μανόλη. Η Elisabeth Kübler-Ross υποστηρίζει ότι το σώμα, το κορμί διευκολύνει την έκφραση των πραγματικών, τίμιων συναισθημάτων και βοηθά ιδιαίτερα σαν «όργανο σωστής απαρχής και ανέλιξης του πόνου»²³⁷. Οι ψυχίατροι γνωρίζουν πως οι συγγενείς όσων χάνονται σε πόλεμο και που τα κορμιά τους δεν ανακαλύπτονται, δεν συνέρχονται εύκολα από την θλίψη γιατί δεν έχουν αντικείμενο να συγκεντρωθούν και να εκφράσουν τον πόνο τους, έτσι «υπόκεινται στον πειρασμό να αρνηθούν την πραγματικότητα του θανάτου»²³⁸.

Η συμμετοχή του πενθούντα στην κηδεία και στην ταφή, η θέα ακόμα και η επαφή με το σώμα του νεκρού είναι εν τέλει απαραίτητα για να μπορέσουν οι πενθούντες να αποδεχτούν το γεγονός του θανάτου.

Αυτή άλλωστε πρέπει να είναι και η λειτουργία των νεκρικών εθίμων. Στη συναφή βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά η θεραπευτική αξία της κηδείας. Σε όλες τις κοινωνίες οι άνθρωποι έχουν αναπτύξει διάφορες ιεροτελεστίες και τελετές, οι οποίες στόχο έχουν να στηρίζουν τον άνθρωπο σε δύσκολες μεταβατικές περιόδους. «Η αξία τους δεν

²³⁶ Kubler-Ross, E. (1988), *Θάνατος το τελικό στάδιο της εξέλιξης*, εκδόσεις Δίοδος, Αθήνα, σ. 144

²³⁷ οπ. π. σ. 144-147

²³⁸ οπ. π. σ. 83

εξαρτάται από το πόσο είναι κατανοητές συνειδητά, γιατί εξυπηρετούν ένα πολύ πιο σημαντικό σκοπό επικοινωνώντας με τα βαθύτερα επίπεδα της συνειδήσεως»²³⁹.

Ο Paul E. Igiou περιγράφει τις πολλαπλές διαστάσεις της κηδείας²⁴⁰. Όσο περισσότερες διαστάσεις καλύπτει η λειτουργία της κηδείας τόσο περισσότερες ανάγκες θα ικανοποιήσει. Κάθε κοινωνία είτε είναι εξαιρετικά πολύπλοκη είτε είναι απλή, διαθέτει ένα σχετικά σταθερό τρόπο συμπεριφοράς απέναντι στο γεγονός του θανάτου.

Η κηδεία είναι μέρος μιας διαδικασίας μέσω της οποίας ο θλιμμένος συνειδητοποιεί τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στη ζωή του. Είναι ο τρόπος πολλές φορές για να συνειδητοποιήσει το άτομο τη νέα κατάσταση. Μεγάλη σημασία έχει το γεγονός ότι η νέα αυτή κατάσταση διακηρύσσεται δημόσια (χρηρεία, ορφάνια κ.α.). Παρόλο που ο πόνος που βιώνει ο θλιμμένος είναι πολύ προσωπικός, είναι σημαντική η συμμετοχή της κοινότητας στην κηδεία. Η παρουσία της ομάδας δηλώνει ακριβώς την επιθυμία της να συμπαρασταθεί και να αγκαλιάσει τον θλιμμένο.

Η κηδεία, ως τελετή καλύπτει και πολλές ψυχολογικές διαστάσεις. Βασικό λειτούργημα της είναι η αντιμετώπιση του θανάτου και η διευκόλυνση της διεργασίας της θλίψης. Δεν αρκεί ο θλιμμένος να συνειδητοποιήσει λογικά ότι το αγαπητό πρόσωπο χάθηκε, θα πρέπει να το αποδεχτεί και συναισθηματικά. Την συναισθηματική αυτή αποδοχή επιτρέπει η παρουσία του θλιμμένου στην κηδεία και πολλές φορές και η συμμετοχή σε όλα αυτά που πρέπει να γίνουν πριν την ταφή. «Ο χωρισμός απαιτεί μια χειροπιαστή απόδειξη για να αποφευχθεί κάθε

²³⁹ Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος*, εκδόσεις Ακρίτας, Αθήνα, σ. 246

²⁴⁰ Igiou, P. (1966), στο Φάρος, Φ. (1981), *οπ. π.* σ. 247

απόπειρα αρνήσεως... Η πιο δυνατή επιβεβαίωση του θανάτου είναι το κατέβασμα του νεκρού στον τάφο και το ρίξιμο του χώματος πάνω σ' αυτόν»²⁴¹. Η νεκρώσιμη ακολουθία διευκολύνει την έκφραση των συναισθημάτων του θλιμμένου και εξυπηρετεί πολλούς σκοπούς. «Η κηδεία με την δημόσια αποδοχή του δικαιώματος του θλιμμένου να εκφράσει τα γνήσια συναισθήματά του, μπορεί να δημιουργήσει ένα κλίμα στο οποίο τελικά ο θλιμμένος θα αισθανθεί ελεύθερος να εκφράσει και να αποδεχτεί τα συναισθήματά του»²⁴².

Η φυλακή, ως κατεξοχήν χώρος κοινωνικού αποκλεισμού και αυτοαποκλεισμού, είναι προφανές ότι δεν ενδείκνυται ως χώρος για την αντιμετώπιση του πένθους. Οι φύλακες και το προσωπικό περιορίζονται στο να ρωτήσουν τη Σοφία αν χρειάζεται τσιγάρα. Απουσιάζει το ανθρώπινο ενδιαφέρον και η έκφραση συναισθημάτων συμπάραστασης, κάτι που η Σοφία συναισθάνεται. Στη δύσκολη φάση που περνάει είναι μόνη της και αυτό που κάνει είναι να κλειστεί περισσότερο στον εαυτό της. Όταν πλέον καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί να παει στην κηδεία επιστρέφει στο κελί της. *Έρχεται η ώρα...ξέρω ότι δεν θα με στείλουν...ετοιμάζω χαρτί και στυλό, του φτιάχνω ένα καφέ, φτιάχνω και δικό μου, ανάβω από ένα τσιγάρο... Κλείνω την πόρτα, την δένω από μέσα... Να σου πω ότι από τότε τον έχω νιώσει να 'ρχεται στο κελί το κλειδωμένο, μέσα στην νύχτα; Να σου πω ότι τον είδα στον ύπνο μου ότι ήρθε να με αποφυλακίσει; Καταρχήν συνέχισα να του γράφω από την φυλακή...καλά η τελευταία φορά ήταν πριν από μια βδομάδα...* Η διαδικασία του πένθους δεν διεξάγεται ομαλά. Τα συναισθήματα απωθούνται βίαια ακόμα και όταν η

²⁴¹ Φάρος, Φ. (1981), οπ. π. σ. 252-253

²⁴² οπ. π. σ. 254

Σοφία είναι μόνη της. Έχει συνέχεια την αίσθηση ότι θα της κλέψουν ότι αισθάνεται. Βρίσκεται μόνιμα σε μια άμυνα, ακόμα και όταν αποφυλακίζεται.

Μετά το στάδιο της συγκρατήσεως ακολουθεί η ψυχολογική οπισθοδρόμηση. Το στάδιο αυτό είναι το πιο οδυνηρό από όλα, «χαρακτηρίζεται από κύματα πόνου που συνεχώς έρχονται και φεύγουν για να γυρίσουν και πάλι έντονα και διαπεραστικά. Το στάδιο της οδύνης είναι το χειρότερο από όλα και διάφοροι άνθρωποι αντιδρούν διαφορετικά σε αυτό το στάδιο. Πολλοί συναισθάνονται βαθιά τον πόνο τους αλλά δεν έχουν την ικανότητα να τον εκφράσουν»²⁴³. Υποστηρίζεται ότι το στάδιο αυτό διαρκεί τέσσερις ως έξι ή έξι ως δέκα εβδομάδες και βασικό χαρακτηριστικό του είναι το συναίσθημα της οργής. Στη φάση αυτή οι άνθρωποι, πολλές φορές αναμένουν από τον θλιμμένο να ξεπεράσει τον πόνο και να συνεχίσει την ζωή του «όπως πρώτα», κάτι που είναι όμως εξαιρετικά δύσκολο. Συνήθως ο θλιμμένος στο στάδιο αυτό αποθεώνει και εξιδανικεύει τον νεκρό, παραβλέποντας όλες τις αρνητικές πτυχές του χαρακτήρα του. Ο θλιμμένος, στη συγκεκριμένη περίοδο, έχει απόλυτη ανάγκη από συμπάραση, από έναν ακροατή που θα τον ακούσει με πραγματική συμπάθεια. Αυτό ακριβώς συμβαίνει στις συναντήσεις μας με την Σοφία. Μην έχοντας συναισθηματικά αποδεχτεί τον θάνατο του Μανόλη, η Σοφία νιώθει την ανάγκη να μιλήσει γι' αυτόν, να εκφράσει τα συναισθήματα που κρύβει για τρία σχεδόν χρόνια. Το στάδιο της ψυχολογικής οπισθοδρόμησης είναι ιδιαίτερα επικίνδυνο²⁴⁴. Ο θλιμμένος την περίοδο αυτή μπορεί να αρνείται το γεγονός του θανάτου σε σημείο που να φαντάζεται ότι ακούει κλειδί στην

²⁴³ οπ. π. σ. 220

²⁴⁴ οπ. π. σ. 223-226

πόρτα ή ακούει την φωνή του νεκρού. *Βγήκα και περίμενα ότι θα τον δω μπροστά μου...ακόμα περιμένω...να στο δρόμο περνάει κάποιος και είναι έτσι στα κυβικά του και με μακριά, μαύρη αλογουρά και τακ... Καμιά φορά ξεχνιέμαι και του μιλάω δυνατά, θα μ' ακούσει και κανένας και θα νομίσει ότι την ψώνισα.* Είναι συνηθισμένο στο στάδιο αυτό ο θλιμμένος να ασχολείται έντονα με τον νεκρό, σε μια προσπάθεια να τον επαναφέρει στη ζωή.

Θεωρούμε ότι η Σοφία δεν έχει ξεπεράσει το στάδιο της ψυχολογικής οπισθοδρόμησης ή τουλάχιστον δεν βρίσκεται στο τελευταίο στάδιο, στο στάδιο της αναρρώσεως και της προσαρμογής. Αν και τα χρονικά όρια των σταδίων του πένθους δεν είναι απόλυτα, εντούτοις έχουν περάσει τρία χρόνια από τον θάνατο του Μανόλη και η Σοφία δεν έχει καταφέρει ακόμα να τον αποδεχτεί συναισθηματικά. Η έναρξη του τελευταίου σταδίου επιβεβαιώνεται από την εμφάνιση στη σκέψη του θλιμμένου μελλοντικών σχεδίων. Η Σοφία δεν είναι ακόμα σε θέση να κάνει σχέδια για μελλοντική δράση. Σε αυτό συμβάλει βέβαια και το αντικειμενικό γεγονός της επερχόμενης δίκης που για την Σοφία ενδέχεται να σημαίνει έντεκα χρόνια κάθειρξης. Το φάντασμα ενός νέου επερχόμενου αποκλεισμού караδοκεί. *Έχω απορρίψει την περίπτωση ότι μπορεί κάποιος να πάρει την θέση του... Άμα ένας άνθρωπος σου έχει δημιουργήσει τέτοια πληρότητα συναισθημάτων, χωρίς να το θέλεις, συγκρίνεις. Μπορεί ο άλλος να είναι ο καλύτερος άνθρωπος του κόσμου, ρε φίλε όμως εγώ δεν ήθελα εσένα, ήθελα κάποιον άλλον... Εντάξει, έτσι θα 'ναι πάντα, δεν αλλάζει. Αυτό ή το αισθάνεσαι ή δεν το αισθάνεσαι. Εγώ αισθάνομαι πολύ τυχερή γιατί έζησα κάτι που άλλοι σε όλη τους την ζωή δεν το ζουν. Τώρα από*

‘κει και πέρα αν αυτό σημαίνει και κάποιες ταλαιπωρίες...τι να κάνουμε; Διπλά του...δεν γαμιέται. Διπλά του και ας πέρασα καταστάσεις, οι καταστάσεις είναι για να περνιούνται. Γι’ αυτό δεν μπορεί κανένας να τον αντικαταστήσει. Δεν ξέρω...θα είναι άδικο για οποιονδήποτε άλλο, ο καλύτερος άνθρωπος του κόσμου να είναι, εγώ θα χαλιέμαι γιατί δεν είναι εκείνος, δεν είναι αυτός που θέλω. Όταν ένας άνθρωπος σου έχει προκαλέσει τέτοια πληρότητα συναισθημάτων, δύσκολα συμβιβάζεσαι. Αρχίζεις και τα ψειρίζεις τα πράγματα, με το παραμικρό είσαι στην τσίτα να τον σουτάρεις. Συγκρίνεις χωρίς να το θέλεις, κατηγορείς τον άλλο γιατί δεν είναι εκείνος. Ξέρω, η μοναξιά δεν είναι καλό πράγμα, αλλά και όταν φαντασιώνομαι τον εαυτό μου σε μια σχέση, με τον Μανόλη τον φαντασιώνομαι... Δεν πρόκειται να τον απογοητεύσω τον Μανόλη, δεν πρόκειται να φανώ ούτε μπόσικη, ούτε αδύναμη... Αισθάνομαι ότι είναι κληρονομιά του, είναι εφόδιο μου με την έννοια ότι είναι ψυχικό απόθεμα. Και εγώ το πιστεύω ότι με τον άλφα ή βήτα τρόπο, εκεί που είναι τώρα έβαλε το χεράκι του να μην με «χώσουν». Δεν ξέρω αν πιστεύεις στα μεταφυσικά...αλλά εγώ είμαι πεισμένη ότι ήμασταν μαζί και παλιότερα και θα ξανασυναντηθούμε. Είμαι πεισμένη γαμώτο! Στο παρελθόν έχουμε ξαναβρεθεί μαζί και θα ξαναβρεθούμε.

Η Σοφία είναι προσκολλημένη στο αγαπητό πρόσωπο που έχασε. Εξακολουθεί να του μιλάει και να του γράφει. Είναι ο μόνος στον οποίο νιώθει ότι μπορεί να πει τα πάντα και είναι ο μόνος που πιστεύει ότι θα την καταλάβει. Η οικογένεια της προσπαθεί να την κάνει να ξεχάσει, εμποδίζοντας την κουβέντα γύρω από τον Μανόλη. Σίγουρα όμως αυτός

δεν είναι ο τρόπος. Η κατάσταση επιδεινώνεται λόγω της επερχόμενης δίκης που μπορεί εν τέλει να στοιχίσει στη Σοφία έντεκα χρόνια από την ζωή της, από τον γιο της, από τον ίδιο της τον εαυτό. Το εγώ αισθανόμενο τον κίνδυνο συνεχώς περιχαρακώνεται και αυτοπεριφρουρείται, απομακρύνεται από άλλα πρόσωπα και προσκολλάται στο πρόσωπο που χάθηκε. Ο αυτοαποκλεισμός είναι έντονος και δυσκολεύει την δημιουργία νέων κοινωνικών σχέσεων και επαφών.

Συμπερασματικά: Γενικά κάποιος που χάνει ένα δικό του πρόσωπο βρίσκεται αυτόματα σε πολύ δύσκολη ψυχολογική κατάσταση. Για να την ξεπεράσει πρέπει να έχει την αμέριστη συμπαράσταση των ανθρώπων γύρω του. Αναφέρουμε κάποιους τρόπους που διευκολύνουν την διεργασία της θλίψης όπως είναι η συμμετοχή του πενθούντα στη διαδικασία της κηδείας, η ελεύθερη έκφραση των όποιων συναισθημάτων κλπ. Στην περίπτωση της Σοφίας, η απώλεια του αγαπητού προσώπου συμβαίνει όταν αυτή βρίσκεται στην φυλακή. Το περιβάλλον της φυλακής δυσκολεύει, αν δεν καθιστά αδύνατη, την διεργασία της θλίψης με αποτέλεσμα η Σοφία ύστερα από τρία χρόνια από το θάνατο του ανθρώπου που τόσο πολύ αγάπησε, να βρίσκεται στο στάδιο της ψυχολογικής οπισθοδρόμησης.

3.7 Η αποφυλάκιση: Μια νέα πραγματικότητα.

Εγώ στάθηκα τυχερή, με το που βγήκα γύρισα στην δουλειά μου, λει η Σοφία. Ως πρώην κρατούμενη ανήκει στην κατηγορία των ατόμων εκείνων για τα οποία τα κρατικά και ευρωπαϊκά προγράμματα προβλέπουν την εύρεση εργασίας για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Αν όμως η Σοφία δεν είναι αποκλεισμένη από την αγορά εργασίας, από τι τελικά αποκλείεται;

Έμεινα μέσα ένα χρόνο παρά δεκαπέντε μέρες, Φλεβάρη του '97 μας δέσανε, Φλεβάρη του '98 βγήκα. Γίνεται το πρώτο δικαστήριο, αποφυλακίζομαι με περιοριστικούς όρους, απαγόρευση εξόδου από την χώρα, παρόν στην αστυνομία και εγγύηση...όπου εγώ δεν περίμενα ότι θα αποφυλακιστώ. Πήγαινα για να ακούσω χρόνια. Ήρθε ανέλπιστα τελείως. Μάζεψα τα πράγματά μου, χαιρέτησα όλη την φυλακή και έφυγα. Με περίμενε ο πατέρας μου...ήταν τόσο ξαφνικό, δεν ήξερα που βρισκόμουνα...οι δικοί μου, εντάξει οι άνθρωποι, όχι για κακό έτσι τους βγήκε «εντάξει, αυτά τελειώσανε τώρα, τα ξεχνάμε και τελείωσε». Δεν είναι όμως έτσι, «τα ξεχνάμε και τελείωσε». Είναι ένας χρόνος από την ζωή μου γαμώτο. Οι δικοί μου είχανε φαι μια φρίκη, κοντεύανε να με πάνε συνοδεία ακόμα και για τσιγάρα και για κατούρημα, μου σκανε και μία «εδώ θα κοιμάσαι» και είμαι στο ίδιο δωμάτιο με την μάνα μου και λεω ξεχάστε το. Όλη την ώρα «που θα πας;», «πότε θα 'ρθεις;». Έλα να μου τις φορέσετε (χειροπέδες), τους είπα. Ένιωθα καταπιεσμένη, εγκλωβισμένη...τον πρώτο καιρό που πήγαμε κάτω, παρέες τίποτα, κόσμος τίποτα, μέσα σε ένα σπίτι με μόνη επαφή τους δικούς μου και τις κοπέλες που με παίρνανε τηλέφωνο από μέσα...ταγμένη.

Εντωμεταξύ ο αδερφός μου να δουλεύει διπλοβάρδιες, που να τον δω; Δεν τον έβλεπα και εκεί έφαγα την φρίκη. Οι δικοί μου; Υστερία. Άκουσε ρώσικα η μάνα μου και «υποτροπίασε» γιατί και καλά τα ρώσικα, τις πέντε λέξεις δηλαδή, τα 'μαθα στην φυλακή. Κάτι τέτοιες υπερβολές...και για τον Μανόλη δεν μπόρεσα να μιλήσω, αυτό με τσούζει λίγο, το ότι είναι ένα θέμα ταμπού. Βασικά ενοχλούνται όταν μιλάω για 'κεινον και με τον τρόπο που μιλάω, ενοχλούμαι και εγώ με τον τρόπο που μιλάνε...αν ήταν άλλοι άνθρωποι, όχι οι γονείς μου και δεν τους χρωστούσα τόσα, θα 'πρεπε να γίνουμε μπίλιες, θα 'πρεπε να ξαναπάω φυλακή για φόνο. Τώρα προς αποφυγήν όλων αυτών...

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα περιγράφεται μια μόνο διάσταση της πραγματικότητας που βιώνει η Σοφία μετά την αποφυλάκισή της: Οι σχέσεις της με τους γονείς της. Δυστυχώς η πραγματικότητα αυτή είναι πολυδιάστατη και αφορά σε όλες τις πτυχές της ζωής της. Η εικόνα συμπληρώνεται από τα αλληπάλληλα δικαστήρια, τον φόβο επιστροφής στην φυλακή, την απώλεια κάποιων κοινωνικών σχέσεων, την έλλειψη νέων, το πένθος της για τον Μανόλη, το άγχος και την ανησυχία για το παιδί της, τον φόβο απώλειας της εργασίας της, τον στιγματισμό της ως πρώην κρατούμενη και ούτω καθεξής...

Η Σοφία αποφυλακίζεται και γρήγορα αντιλαμβάνεται ότι τίποτα δεν είναι «όπως παλιά». Ακόμα και στο οικογενειακό της περιβάλλον έχουν συντελεστεί αλλαγές, έχουν αλλάξει οι ρόλοι. Το χρονικό διάστημα που είναι κρατούμενη, οι γονείς της αναλαμβάνουν να μεγαλώσουν το παιδί της. Ο Ηλίας είναι απών, πότε χαμένος στον κόσμο της ηρωίνης και πότε φυλακή, πότε απλά αδιάφορος. Έτσι οι γονείς της επιφορτίζονται με τους

ρόλους του πατέρα και της μητέρας για τον εγγονό τους. Όταν ο μικρός Αλέξης ρωτάει «που είναι η μαμά;», του απαντούν πως «είναι σε μια δουλειά και δεν μπορεί να έρθει αν δεν την τελειώσει πρώτα». Όταν ρωτάει «που είναι ο μπαμπάς;», του λένε πως «είναι στο χωριό και δουλεύει». Η θέση τους είναι δύσκολη και η καρδιά τους σφιγμένη. Την μέρα μετά την σύλληψη της Σοφίας, ο πατέρας της παει στην δουλειά του. Δεν χρειάζεται να μάθουν όλοι ότι η κόρη του είναι παραβάτης και μάλιστα παραβάτης του νόμου περί ναρκωτικών, όπλων κ.α. Αισθάνονται ντροπή, αλλά αυτό που προέχει είναι η προστασία της κόρης τους και του γιου της. Θεωρούν υπεύθυνο τον Μανόλη για την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η Σοφία, αλλά και ολόκληρη η οικογένεια. **Εντάξει, κάθε γονιός προσπαθεί να ξεχρεώσει το παιδί του**, λει η Σοφία.

Η κατάσταση ανηλικότητας²⁴⁵ στην οποία βρίσκεται η Σοφία και κάθε κρατούμενος μέσα στην φυλακή, με την ταχτική της «καραμέλας και του χαστουκιού», το σύστημα των αμοιβών και των κυρώσεων, διατηρείται και μετά την αποφυλάκιση της. Αυτή την φορά τα όρια θέτουν οι γονείς της. Η Σοφία που από δεκαοχτώ χρονών ζει και συντηρείται μόνη της, τώρα πρέπει να ξαναγίνει παιδί. Ένα παιδί που έκανε κάποια αταξία και για τιμωρία και σωφρονισμό, οι γονείς του το περιορίζουν στο δωμάτιο και μάλιστα στο δωμάτιο το δικό τους, σε χώρο όπου θα μπορούν να παρακολουθούν και να ελέγχουν την κάθε του κίνηση. Η Σοφία αντιδρά, αλλά δεν αντιτάσσεται στη θέληση των γονιών της, όπως έκανε παλιά. Τώρα αισθάνεται ενοχές, τώρα τους χρωστάει πολλά. Απέναντι σε έναν πατέρα και σε μια μητέρα που αποδεικνύονται θαρραλέοι, γενναιόδωροι

²⁴⁵ Βλ. κεφ. «Ένας χρόνος μέσα»

και έτοιμοι να θυσιαστούν για το παιδί τους, νιώθει ήδη ενοχή²⁴⁶ και στη σκέψη ακόμη της παραμικρής παρεκτροπής σε σχέση μ' αυτή την καλή συμπεριφορά. Υποτάσσεται λοιπόν και απαιτεί από τον εαυτό της να σωπάσει, να μην εκφράσει ότι νιώθει, να μην μιλήσει για τον Μανόλη, να μην πει πόσο πολύ της λείπει, πόσο μόνη αισθάνεται. Αν το κάνει θα είναι αχάριστη γιατί αυτοί οι δυο άνθρωποι «της στάθηκαν» και τους «χρωστάει τόσα». Αυτός όμως ο συνεχής αγώνας να μην αφήνει να αποκαλυφτεί ο εσωτερικός της κόσμος μπορεί να της δώσει τελικά την οδυνηρή αίσθηση ότι δεν υπάρχει. Με την αποσιώπηση των αισθημάτων της, όπως έκανε στην φυλακή, με την επιφανειακή αποδοχή των απαιτήσεων των γονιών της, η Σοφία προσπαθεί να βρει μια ισορροπία. Το ζήτημα είναι με ποιο τίμημα.

Οι διάφορες τάσεις στην ψυχολογία έχουν επισημάνει την επίδραση της οικογένειας, των γονιών, στην ταυτότητα του παιδιού και του ενήλικα αργότερα²⁴⁷. Είναι γνωστός ο ρόλος των γονιών για την ψυχική ισορροπία των παιδιών και η σημασία που έχουν τα λόγια τους και τα μηνύματα που εκπέμπουν για την ομαλή ανάπτυξη τους²⁴⁸. Η Σοφία βέβαια δεν είναι παιδί, οι γονείς της όμως εξακολουθούν να είναι οι σημαντικοί άλλοι, ιδιαίτερα μετά την αποφυλάκιση της και τον θάνατο του Μανόλη. Αν ο θάνατος ενός αγαπητού προσώπου ξαναφέρνει τον ενήλικα στην κατάσταση του «νηπιακού άγχους», αν ο θάνατος

²⁴⁶ Ο Κούπερ εξηγεί το πώς αναπτύσσονται, έτσι και αλλιώς, οι ενοχές στο παιδί κατά την κοινωνικοποίηση του μέσα στην οικογένεια. «Υπάρχει ένα επεξεργασμένο σύστημα ταμπού που ενσταλάζεται σε κάθε παιδί από την οικογένεια του. Αυτό, όπως και γενικότερα η διδασκαλία των κοινωνικών ελέγχων, είναι εφικτό με την εμφύτευση της ενοχής-τη δαμόκλειο σπάθη που θα πέσει στο κεφάλι όποιου δείξει προτίμηση στις δικές του επιλογές και τις δικές του εμπειρίες αντί για εκείνες που επικροτεί η οικογένεια και η πλατύτερη κοινωνία». Βλ. Κούπερ, Ντ. (1988), *Ο θάνατος της οικογένειας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 33-34

²⁴⁷ Τσαμπορλή-Κιτσαρά, Α. (1999), «Η αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 98-99, Α-Β, σ. 77-95

²⁴⁸ Watzlawick, P. (1986), *Η γλώσσα της αλλαγής. Στοιχεία θεραπευτικής Επικοινωνίας*, εκδόσεις Κέδρος, Αθήνα, σ. 137-148

συνδέεται με το άγχος του αποχωρισμού, τότε η Σοφία φοβάται μια ενδεχόμενη απώλεια της αγάπης των γονιών της.

Οι γονείς προφέρουν μερικές φορές λέξεις ή εκφράζουν απόψεις που «σκοτώνουν», χωρίς να έχουν επίγνωση των επιπτώσεων που μπορεί να επιφέρουν, λέξεις που πληγώνουν το παιδί, απόψεις που μπορεί να το μειώνουν ή ακόμα και να το κάνουν να αναρωτιέται για την ύπαρξη του. Η Σοφία λει για τους γονείς της: **Δεν είμαι και ακριβώς η κόρη που θα ονειρεύονταν...** Οι γονείς σε ότι αφορά το παιδί τους έχουν κατασταλαγμένες απόψεις πολύ πριν από την γέννηση του. Έχουν επιλέξει το όνομα του πολύ πριν από την γέννηση του, συχνά πλούσιο σε συμβολισμούς που παραπέμπει σε ένα ένδοξο παρελθόν και προδιαγράφει συγκεκριμένα όνειρα για το μέλλον. Τα παιδιά με την σειρά τους, υιοθετούν ή όχι, συμφωνούν ή διαφωνούν, αποδέχονται ή απορρίπτουν τις προσδοκίες των γονιών τους. Το σίγουρο πάντως είναι ότι οι προσδοκίες αυτές μπορούν να επιδράσουν αρνητικά στην ταυτότητα τους. Πώς είναι δυνατόν να μην νιώσει ενοχή ένα παιδί που δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των γονιών του; Αλλά και αντίστροφα: Πώς είναι δυνατόν οι γονείς να μην βλέπουν μέσω του παιδιού τους την δικιά τους επιτυχία; Και πως είναι δυνατόν να μην απογοητευτούν, όταν το παιδί τους δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες και τα όνειρα τα δικά τους αφού αυτοί ότι κάνουν είναι σίγουροι ότι το κάνουν από αγάπη;

Ο Νταϊήβιντ Κούπερ, έχοντας κάνει εκτεταμένες έρευνες για την συμμετοχή της οικογένειας στη διαμόρφωση σχιζοφρενικών παιδιών, αναφέρεται σε αυτήν με δυο έννοιες: Μιλάει για την εξωτερική, (την οικογένεια που βρίσκεται «εκεί έξω») και την εσωτερική οικογένεια, (την

οικογένεια του μυαλού μας)²⁴⁹. Ενδέχεται οι δύο αυτές έννοιες να μην είναι ταυτόσημες, πάντως η εσωτερική οικογένεια, η οικογένεια του μυαλού μας, συνοδεύει την ύπαρξη μας μέχρι τον θάνατο. Αν η Σοφία δεν κατορθώσει να ξεπεράσει τις ενοχές απέναντι στους γονείς της, ενοχές που απορρέουν από την οδυνηρή αίσθηση ότι δεν είναι η κόρη που ονειρεύτηκαν, θα καταπιέζει διαρκώς τις επιθυμίες της με την ψευδαίσθηση ότι έτσι ικανοποιεί τους «εσωτερικούς γονείς» της. Αν οι γονείς της, οι «Έλληνες»²⁵⁰ γονείς της, δεν συνειδητοποιήσουν ότι η Σοφία, ιδιαίτερα μετά την αποφυλάκιση της, δεν τους «χρωστάει» αλλά «χρωστάει» στον εαυτό της, δεν θα μπορέσουν να συμβάλλουν ουσιαστικά στην ψυχολογική ενδυνάμωση της.

Να σου πω την αμαρτία μου; Ένα κουσούρι. Μέχρι τουλάχιστον να καθαρίσω την ιστορία, αποφεύγω να κάνω πολύ-πολύ μακροπρόθεσμα σχέδια... Δηλαδή, κάπου γίνεται και συνήθεια, καλά πέρα από το χρόνο που ήμουν μέσα, επί δυο χρόνια είχα σχεδόν κάθε τρίμηνο δικαστήριο...και δεν ξέρεις ότι θα πάρεις αναβολή και κάνεις όλο το τριπ...λες, αν είμαι έξω τα Χριστούγεννα θα κάνω αυτό, αν είμαι έξω το καλοκαίρι θα κάνω εκείνο... Είναι πακέτο να ζεις υπό προθεσμία...ακόμα και όταν δεν θέλεις να το ομολογήσεις στον εαυτό σου για να μην τον γκατεμιώσεις, η σκέψη πάντα υπάρχει ή ίσως η ανασφάλεια...είναι πούστικο πράγμα. Το τελευταίο δικαστήριο έγινε τον Οκτώβρη του '99, με κρατήσανε στο Μεταγωγών και είπα πω για μέσα...το μόνο που σκεφτόμουνα...

²⁴⁹ Κούπερ, Ντ. (1988), *Ο Θάνατος της οικογένειας*, Εκδόσεις Καστανιάτη, Αθήνα, σ. 24-28

²⁵⁰ Για την ιδιαιτερότητα της ελληνικής οικογένειας βλ. Κατάκη, Χ. (1998), *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα. Η Κατάκη γράφει: Το μήνυμα του Έλληνα γονιού είναι «σε προετοιμάζω για να μπορέσεις να επιβιώσεις και να συμβάλλεις στην επιβίωση των δικών σου», σ. 55 και παρακάτω «Από τη μια μεριά τα παιδιά προωθούνται με επιμονή για την επίτευξη προσωπικών στόχων, από την άλλη, στο ψυχολογικό επίπεδο, οι γονείς χαλκεύουν συνέχεια δεσμά για τα παιδιά τους», σ. 73

Δηλαδή όταν με δικάσανε και με κρατήσανε στο Μεταγωγών, το περισσότερο βράδυ αυτό σκεφτόμουνα, λω ρε πούστη τώρα πως θα βγω έξω να εξηγήσω στον Αλέξη...

Σχεδόν κάθε τρεις μήνες, από την στιγμή που αποφυλακίζεται η Σοφία, έχει δικαστήριο. Τα αλλεπάλληλα δικαστήρια ανατρέπουν κάθε φορά, εκ νέου, τις σταθερές της ζωής της και επιδρούν στη συμπεριφορά την δικιά της και της οικογένειας της. Οι γονείς της, ο αδελφός της, ακόμα και ο μικρός Αλέξης ζουν με το άγχος πως κάποια στιγμή η Σοφία θα ξαναβρεθεί στην φυλακή. Το άγχος αυτό τους κάνει οξύθυμους, υπερβολικούς στις αντιδράσεις τους και πάνω από όλα τους φοβίζει. Κανένας τους δεν μπορεί να το εκφράσει, πρέπει όλοι τους να εμφανίζονται αισιόδοξοι, να δείχνουν ότι όλα πάνε καλά, ότι όλα τα κακά τελείωσαν πια. Προσπαθούν να κρύψουν ή να παραποιήσουν την πραγματικότητα από έναν άνθρωπο που την γνωρίζει καλά, από έναν άνθρωπο που εδώ και τρία χρόνια σχεδόν, την βιώνει καθημερινά. Κανείς δεν τολμά να εκφράσει το φόβο του, κανείς δεν θέλει να δείξει στη Σοφία ότι ανησυχεί. Θέλουν να την προστατέψουν, θέλουν να προστατευτούν και οι ίδιοι από τις κακές σκέψεις, από το φάντασμα των έντεκα χρόνων που κρέμεται πάνω από το κεφάλι της Σοφίας. Φαίνεται όμως πως οι σκέψεις έχουν τη δική τους αυτόνομη ζωή και τους αναγκάζουν κάθε τόσο να αλλάζουν διάθεση σε τέτοιο βαθμό, ώστε συχνά να έχουν την εντύπωση ότι είναι θεατές της ίδιας τους της ζωής. Μόνο ο μικρός Αλέξης, ανέπαφος και ανεπηρέαστος από τις αντιλήψεις των ενηλίκων, εκφράζει το φόβο του. Στο τελευταίο δικαστήριο που η Σοφία κρατείται στο Μεταγωγών, **γυρίζουνε οι δικοί μου στο σπίτι και τους λει ο Αλέξης : «που είναι η μαμά;», τι να του πούνε; «και να...**

η μαμά είχε μια δουλειά και έμεινε Αθήνα». Γυρίζει και τους κάνει «Ποια δουλειά; Εκεί που πηγαίναμε όταν ήμουν μικρός;». Κάγκελο όλοι. Δεν το 'χε πει για άλλη φορά που είχα λείψει, το είπε για την συγκεκριμένη που...τότε τα πράγματα δεν ήταν απλώς επίφοβα, με είχανε για μέσα. Η Σοφία ανησυχεί για τον γιο της. Δεν θέλει να του λειψέματα, δεν θέλει να μάθει από άλλους την αλήθεια. Πώς να του μιλήσει όμως; Πώς να του εξηγήσει ότι με το που ακούω την απόφαση, νιώθω σαν να τραβάς ένα μοχλό και να μπλοκάρει το διαφορικό και τραβώντας τον μοχλό ξαναγίνομαι η Σοφία πριν δυο χρόνια, η Σοφία της φυλακής...βγαίνει αυτό το πολιτισμένο, που το 'χα στρώσει από πάνω δυο χρόνια και «κρακ», είμαστε πάλι σε πόλεμο. Εκεί απάνω με σόκαρε η δικιά μου συναισθηματική αντίδραση...δηλαδή αυτό το «κρακ» που έγινε μέσα μου, η υποτροπή, γιατί δεν μπορώ να το χαρακτηρίσω, αλλιώς και ξαναβρέθηκα στην κατάσταση την εμπόλεμη. Πόλεμο θέλετε ρε κουφάλες; Πόλεμο. Θα σας γαμήσω. Υποτίθεται ότι την φυλακή την θεωρείτε σωφρονισμό, θεωρείτε ότι έκανα κάτι και πρέπει να με κάνετε σωστό πολίτη, ωραία, βγαίνω, κάνω ότι μπορώ για να σας δείξω ότι προσπαθώ να γίνω σωστός πολίτης και η δικιά σας η απάντηση ποια είναι; Με φιλοδωρείτε με έντεκα χρόνια; Με ξαναστέλνετε μέσα; Χειρότερη θα γίνω. Στην καλή μου την συμπεριφορά, στην καλή μου την διαγωγή, στην ειλικρινή μου μεταμέλεια, όπως το λένε αυτοί, η απάντηση είναι μέσα...τότε να πάτε να γαμηθείτε. Γιατί να γίνω μετά καλός πολίτης; Για να μου ρίξετε άλλα τόσα; Τουλάχιστον να σας γαμήσω να το ευχαριστηθώ. Δεν θέλει και πολύ...οι ψυχικές ισορροπίες είναι λεπτά πράγματα.

Η Σοφία ξεσπά. Πλημμυρίζεται από οργή και επιθετικότητα. Δεν αρνείται την ενοχή της, θεωρεί όμως ότι βάλλεται από παντού. Μιλάει για επίφαση δικαιοσύνης. Δεν αντιλαμβάνεται πια για ποιο λόγο κρατήθηκε ένα χρόνο στις φυλακές Κορυδαλλού. Για σωφρονισμό; Για βελτίωση; Για επανένταξη; Φαινομενικά τουλάχιστον, είναι «επανενταγμένη». Εργάζεται, μεγαλώνει μόνη της το παιδί της, δεν απασχολεί τις αστυνομικές αρχές, είναι συνεπής με τους περιοριστικούς όρους, προσφέρει κοινωνικό έργο με την συμβολή της στο Κόσμημα²⁵¹, εμφανίζεται στο δικαστήριο. Τι άλλο μένει να κάνει; Εξάλλου αυτό το «φαινομενικά» δεν είναι που απασχολεί τους ειδικούς, όταν ορίζονται ως ενδείξεις επανένταξης μια κάποια θέση στην αγορά εργασίας και η «ειλικρινής μεταμέλεια»; Για αυτό η Σοφία θεωρεί ότι δεν δικάζεται για το παράπτωμα της, **δικάζουνε την αγάπη μου για τον Μανόλη. Και οι ποινές που μου ρίχνουνε είναι ποινές σκοπιμότητας. Ο βασικός ένοχος τους «την έκανε», δεν θ' αφήσουν όμως να καταρρεύσει σαν τραπουλόχαρτο όλο το κατηγορητήριο.** Έτσι, αντιλαμβάνεται ότι το σύστημα είναι εναντίον της. Έτσι δημιουργείται ένα αίσθημα αδικίας²⁵² αλλά και πικρίας απέναντι στον έξω κόσμο που επιμένει να κολλάει ετικέτες: «πρώην κρατούμενος», «εγκληματίας», «ομοφυλόφιλος», «τοξικομανής» και ένα πλήθος ακόμα από «καρτελάκια» με βαρύγδουπα υπονοούμενα. **Γιατί εγώ τα παίζω να μην δώσω κανένα δικαίωμα στην δουλειά μου; Γιατί έτσι και μου ρίξουν ένα πέναλτι από 'κει πώς θα ξαναβρώ δουλειά; Όταν θα παω να βγάλω μια άδεια διδασκαλίας, γιατί έχω επάρκεια για ξένες γλώσσες, θα μου πούνε**

²⁵¹ Εργαστήρι Κοσμήματος Γυνακείας φυλακής Κορυδαλλού.

²⁵² Ο Goffman υποστηρίζει ότι το αίσθημα αδικίας δημιουργείται πολύ πριν ο κρατούμενος βγει από την φυλακή και μάλιστα σημαδεύει μια σημαντική μετατόπιση στην ηθική σταδιοδρομία του. Βλ. Goffman, E. (1994), *Άσπλα*, εκδόσεις Ευρύαλος, Αθήνα, σ. 69-70. Πρώτη έκδοση 1961

όχι γιατί έχω καταδικαστεί για ναρκωτικά ή άμα κάπου μου ζητήσουν αντίγραφο ποινικού μητρώου και δούνε...πώς να το κάνουμε; Χτυπάει άσχημα το πρώην κρατούμενος και υπάρχουν άνθρωποι που μου το έχουν χτυπήσει και στη δουλειά και αλλού. Ναι, είμαι πρώην κρατούμενος. Πώς ήτανε; Τράβα να δεις. Αμύνεσαι διαρκώς. Μια φίλη μου, συγκρατούμενη μου, μου είπε ότι γύρισε η δασκάλα μπροστά σε όλη την τάξη και είπε μην κάνετε παρέα με τον Γιαννάκη γιατί η μαμά του είναι φυλακή για ναρκωτικά. Ναι, εντάξει, αυτό είναι τρέλα μιας δασκάλας αλλά πολλοί θα το κάνουνε και πολλοί θα το χτυπήσουνε.

Η Σοφία φέρει το στίγμα του πρώην κρατούμενου. Αρχικά ο όρος στίγμα (stigma) αναφερόταν στα σημάδια πάνω στο σώμα. Σήμερα ο όρος χρησιμοποιείται ευρέως και με την αρχική του έννοια, αλλά κυρίως αφορά στην ντροπή, στην ταπείνωση του υποκειμένου.²⁵³ Ο Goffman ορίζει το στίγμα ως την κατάσταση του ατόμου, το οποίο αποκλείεται από την καθολική κοινωνική αποδοχή.²⁵⁴ Γενικά μπορούμε να διακρίνουμε τρία είδη στίγματος: Καταρχήν το στίγμα μπορεί να αφορά σε ατέλειες στο σώμα, παραμορφώσεις και δυσμορφίες, μπορεί όμως και να αφορά σε «ατέλειες» του χαρακτήρα και ως τέτοιες εκλαμβάνονται η αδύναμη θέληση, τα αυταρχικά ή μη φυσιολογικά πάθη, η ανειλικρίνεια κ.α. που συνάγονται από καταστάσεις όπως ψυχική ασθένεια, εγκλεισμός, ομοφυλοφιλία, αλκοολισμός, ανεργία, εθισμός, αυτοκαταστροφικές τάσεις και ριζοσπαστική πολιτική συμπεριφορά. Τέλος το στίγμα μπορεί να αφορά στην φυλή, στο έθνος, στην θρησκεία και σε αυτή την περίπτωση, μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά και μαιώνει

²⁵³ Goffman, E. (1968), *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*, Pelikan Books, p. 11

²⁵⁴ οπ. π. σ. 9

εξίσου όλα τα μέλη της οικογένειας²⁵⁵. Η Σοφία φέρει το δεύτερο είδος στίγματος και στις τρεις όμως περιπτώσεις αυτό που συμβαίνει είναι ότι πιστεύουμε πως το στιγματισμένο άτομο δεν είναι ακριβώς άνθρωπος αλλά κάτι λιγότερο.

Το στίγμα επιδρά στην ατομική και κοινωνική ταυτότητα του ατόμου. Ο Ηλίας Δασκαλάκης γράφει πως «ο στιγματισμός είναι η διαδικασία εγκαθίδρυσης αρνητικής κοινωνικής ταυτότητας»²⁵⁶. Μια από τις σοβαρότερες συνέπειες του στιγματισμού είναι μια καινούρια ταυτότητα για το άτομο.

Παράλληλα μ' αυτή την ταυτότητα, έρχονται και νέες προσδοκίες και αντιμετώπιση από το περιβάλλον. Οι εγκληματολόγοι εξηγούν πως μέσα από την διαδικασία του στιγματισμού το άτομο καταλήγει να υιοθετήσει το ρόλο που το έχουν αποδώσει²⁵⁷ με αποτέλεσμα σε ορισμένες περιπτώσεις να υποτροπιάζει και ξαναβρίσκεται στην φυλακή. «Η θεωρία της ετικέτας (υπό το πρίσμα της θεωρίας της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης²⁵⁸) επισημαίνει την ύπαρξη στην κοινωνία στρωμάτων, τάξεων ή άλλων κατηγοριών του πληθυσμού που μέσα από το χαρακτηρισμό των πράξεων και των συμπεριφορών εξωθούν ορισμένα άτομα (τα οποία συνήθως ανήκουν σε συγκεκριμένες κατηγορίες πληθυσμού²⁵⁹), στην κατάληψη θέσεων που συνεπάγονται τον

²⁵⁵ οπ. π. σ. 14

²⁵⁶ Δασκαλάκης Η. (1985): *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 146

²⁵⁷ Πρώτος ο Lemert (1951) εισήγαγε την διάκριση ανάμεσα στην πρωτογενή και δευτερογενή παρέκκλιση. Η πρωτογενής παρέκκλιση αποτελεί παραβίαση των κανόνων και μπορεί να οφείλεται σε κοινωνικούς, περιστασιακούς, ψυχολογικούς και άλλους παράγοντες. Η δευτερογενής όμως παρέκκλιση μπορεί να είναι το αποτέλεσμα του στιγματισμού που υφίσταται το άτομο. Η κοινωνική αντίδραση συμβάλλει στη μελλοντική παρεκκλίνουσα συμπεριφορά. Βλ. Lemert, E. (1951), *Social Pathology*, McGraw-Hill, New York.

²⁵⁸ Για την θεωρία της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης βλ. Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 110-115

²⁵⁹ Το στίγμα επικεντρώνεται κυρίως στις κατώτερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις της κοινωνικής ιεραρχίας. Βλ. Δασκαλάκης Η. (1985), *Η εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 143-145

αποκλεισμό τους ή την κατάταξη τους στο περιθώριο»²⁶⁰. Αυτό επιτυγχάνεται με την δημιουργία, την ενεργοποίηση και την λειτουργία κάποιων στερεοτύπων. Τα στερεότυπα είναι εν τέλει μηχανισμοί αποκλεισμού και απομόνωσης. Το στερεότυπο του πρώην κρατούμενου παραπέμπει στο στερεότυπο του εγκληματία²⁶¹, του επικίνδυνου, του ανθρώπου με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Οι συνέπειες του στιγματισμού είναι πολλές, ορατές και μη ορατές, τυπικές και άτυπες και πάντως οδηγούν στην έκπτωση του ατόμου από όλους τους κοινωνικούς ρόλους που ασκούσε, ενώ περιορίζονται οι δυνατότητες προσαρμογής του στο κοινωνικό περιβάλλον, δημιουργούνται αισθήματα αδικίας καθώς το άτομο αισθάνεται εξαπατημένο, περιορίζονται οι επαφές του με νόμιμους κύκλους, καθιστώντας τις επαφές με τον παράνομο κόσμο μια προσφορότερη εναλλακτική λύση και αποκλείεται από κοινωνικές δραστηριότητες που πριν ήταν απόλυτα φυσιολογικές. Ακόμα και αν η Σοφία δεν καταλήξει να υιοθετήσει το στερεότυπο του εγκληματία, περιθωριακού και κ.λ.π. υφίσταται όλες τις άλλες συνέπειες του στιγματισμού με αποτέλεσμα να αποκλείεται και να αυτοαποκλείεται.

Τα αλληλέπλληλα δικαστήρια, η ζωή υπό προθεσμία, όπως λει η ίδια οδηγούν σε αυτοαποκλεισμό με την έννοια ότι εμποδίζουν την σύναψη νέων σχέσεων. Η Σοφία δεν επιτρέπει στον εαυτό της να κάνει όνειρα, να ερωτευτεί, να δημιουργήσει σχέσεις από φόβο μήπως όλα διαλυθούν,

²⁶⁰ Τσαούσης, Δ. (1998), *Η κοινωνία του ανθρώπου*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. 166

²⁶¹ Η Λαμπροπούλου αναφέρει τρία στάδια στη διαδικασία κατασκευής του στερεότυπου του εγκληματία. «Στο πρώτο στάδιο...ένα κα μοναδικό χαρακτηριστικό ή μια ομάδα χαρακτηριστικών μεταβάλλονται σε μια πραγματική, αναμενόμενη ή υποτιθέμενη, και στη συνέχεια σε μια γενικότερη συμπεριφορά του τύπου προσώπου με το οποίο κάποιος ταυτίζεται... Στο δεύτερο στάδιο, επαναξιολογείται όλη η πριν από την εκτροπή συμπεριφορά του ατόμου επί τη βάσει των νέων πληροφοριών... Ο χαρακτηρισμός ενός ανθρώπου ως εγκληματία ή περιθωριακού αποτελεί την τρίτη φάση της διαδικασίας στιγματισμού». Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, εκδόσεις Παλαζήση, Αθήνα, σ. 116-117

όλα χαθούν από μια ενδεχόμενη καταδίκη της. Και αυτό δεν θα το αντέξει, δεν θα το περάσει μια ακόμα φορά. Έτσι μένει προσκολλημένη στον νεκρό Μανόλη, στην ουσία, σε μια εικόνα του Μανόλη την οποία προσπαθεί να κρατήσει ζωντανή αφού είναι το μόνο πράγμα που είναι σταθερό και δεδομένο. Μοναδική της μέριμνα είναι πλέον η εξασφάλιση της ευτυχίας του γιου της, για την δική της, προσωπική ευτυχία δεν αφήνει περιθώρια. Και αν την ρωτήσεις ποιο είναι το κόστος, απαντάει με ειρωνικό αλλά αποφασιστικό ύφος: ***Η νεκροψία θα δείξει. Το κόστος είναι ότι μεταφέρεις μέσα σου μια βόμβα, την οποία δεν ξέρεις τι μπορεί να την πυροδοτήσει.***

4 Αντί συμπερασμάτων

Η ιστορία της Σοφίας Π. όπως παρουσιάστηκε εδώ μας επέτρεψε να μελετήσουμε, μέσα από τον αφηγηματικό λόγο, την κατάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού όπως την βιώνει στην καθημερινότητα του το ίδιο το υποκείμενο.

Η Σοφία μίλησε για τις προσωπικές της εμπειρίες και αναζητήσεις. Η αφήγηση της αποκάλυψε τις ποικίλες διαστάσεις του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως αυτές διαφαίνονται στο χώρο εργασίας, στις σχέσεις της με τους άλλους και στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον εαυτό της.

Η εξιστόρηση, από την ίδια, των γεγονότων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη ζωή της κατέδειξε πως αντικειμενικές δυσκολίες και πρακτικά προβλήματα διαπλέκονται με τις επιπτώσεις στο ψυχολογικό επίπεδο, πλήττοντας την ατομικότητα του υποκειμένου σε κάθε περίπτωση κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός που επιφέρει η φυλακή στην Σοφία συνεχίζεται και μετά την αποφυλάκιση της καθορίζοντας ή επαναπροσδιορίζοντας τις σχέσεις της με τους άλλους και με τον εαυτό της. Δεν είναι πια η ίδια, δεν είναι όμως ίδιοι και οι άνθρωποι που την περιτριγυρίζουν. Κάποιοι από τους παλιούς γνωστούς απομακρύνονται. Για αυτούς η Σοφία είναι τώρα πια πρώην κρατούμενη. Η ταυτότητα της επαναπροσδιορίζεται στη βάση αυτού του στιγματισμού. Όλα τα στοιχεία της προσωπικότητας της υπερκαλύπτονται από την νέα κομματιασμένη ταυτότητα που της αποδίδει ο χαρακτηρισμός «πρώην κρατούμενη». Όλοι οι ψυχολογικοί μηχανισμοί άμυνας που ενεργοποιούνται κατά την περίοδο που εκτίει την ποινή της, τίθενται σε λειτουργία και μετά την

αποφυλάκιση της. Η απώλεια του αντικειμένου της αγάπης της, δηλαδή ο θάνατος του Μανόλη, επιτείνει τον αυτοαποκλεισμό που προκαλεί η φυλακή. Η καχυποψία και ο φόβος είναι οι δυο νέοι παράμετροι που καθορίζουν την δράση και εν τέλει ολόκληρη την ζωή της Σοφίας. Προκειμένου να αποφύγει άλλες ενδεχόμενες απώλειες περιορίζεται διαρκώς στον εαυτό της, αποφεύγοντας νέες κοινωνικές σχέσεις και επαφές.

Η συγκατοίκηση με τους γονείς της και η συμπεριφορά τους εν γένει επιφέρουν την χαμηλή αυτοεκτίμηση. Οι συνεχείς επεμβάσεις τους στον τρόπο που ορίζει την ζωή της, στον ρόλο της ως μητέρα και ως γυναίκα επιδρούν στην εικόνα που έχει για τον εαυτό της. Μέσα από τα μάτια των γονιών της αντιλαμβάνεται πως δεν της παραχωρούν δικαιώματα και σε ένα ψυχολογικό επίπεδο αποδέχεται την νέα αυτή πραγματικότητα ως αποτέλεσμα δικών της προηγούμενων λαθών. Η ίδια αποδέχεται και δικαιολογεί, ως ένα βαθμό, τις παρεμβάσεις των γονιών της έχοντας εσωτερικεύσει τις αντιλήψεις που φέρουν οι ίδιοι για το παιδί τους.

Στις συναντήσεις μας, ο τόνος της φωνής της κυμαίνεται από απογοητευμένος και θλιμμένος μέχρι θυμωμένος και καυστικός. Γλυκαίνει μόνο όταν αναφέρεται στον γιο της και όταν θυμάται στιγμές που έζησε με τον Μανόλη. Όταν νιώθει την ανάγκη να μιλήσει, μοναδική διέξοδος φαίνεται να είναι, οι σελίδες που θα γράψει απευθυνόμενη στον Μανόλη. Αυτόν θεωρούσε και θεωρεί τον μοναδικό άνθρωπο που μπορεί να την καταλάβει. Η προσκόλληση στο πρόσωπο του, τρία χρόνια μετά το θάνατο του, επιβεβαιώνει την υπόθεση μας πως φοβάται να δημιουργήσει νέες σχέσεις. Στην ουσία εξακολουθεί να κάνει ότι έκανε

και όταν ήταν στην φυλακή, μόνο που τώρα, θεωρητικά τουλάχιστον, έχει την ευκαιρία να ξαναφτιάξει την ζωή της.

Από τις αφηγήσεις της απουσιάζουν εντελώς τα σχέδια για μελλοντική δράση. Δεν επιτρέπει στον εαυτό της να κάνει όνειρα. Το «φάντασμα», όπως αποκαλεί η ίδια, την ενδεχόμενη καταδίκη της δεν αφήνει περιθώρια για μελλοντικό σχεδιασμό. Στην ιδέα ότι υπάρχει περίπτωση να ξαναβρεθεί στην φυλακή το μόνο που μπορεί να κάνει είναι η περιφρούρηση του εγώ της. Έτσι ο αυτοαποκλεισμός μοιάζει να είναι η μοναδική λύση: Όσα λιγότερα έχει, όσο λιγότερο χαίρεται τώρα που είναι ελεύθερη, τόσα λιγότερα θα χάσει, τόσο λιγότερο θα πονέσει σε περίπτωση που καταδικαστεί και επιστρέψει στην φυλακή. Αυτό στην πράξη σημαίνει πως κλείνεται στον εαυτό της για να αποφύγει τις όποιες απώλειες.

Στο πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών οι ποιοτικές μέθοδοι έχουν κατηγορηθεί για υποκειμενικότητα και αδυναμία γενίκευσης των συμπερασμάτων στον πληθυσμό, ενώ επισημάνθηκε και ο κίνδυνος να παρασυρθεί ο ερευνητής στην απολυτοποίηση της υποκειμενικής σκοπιάς²⁶². Η διεξαγωγή και το πέρας της συγκεκριμένης έρευνας δεν φιλοδοξεί να γενικεύσει τα πορίσματα της σε όλες τις ομάδες των κοινωνικά αποκλεισμένων, αλλά να επιστήσει την προσοχή στην πολυπλοκότητα με την οποία εκδηλώνεται το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, επιφέροντας οικονομικές, κοινωνικές αλλά και ψυχολογικές συνέπειες.

Μια οικονομίστικη αντίληψη αυτού του φαινομένου και η προώθηση

²⁶² Για τις αδυναμίες των ποιοτικών μεθόδων βλ. Κυριαζή, Ν. (1998): *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές επιστημονικές εκδόσεις, Αθήνα, σ. 275-282

«της άποψης της οικονομικής ανάπτυξης ως πανάκειας για τα ζητήματα του κοινωνικού αποκλεισμού»²⁶³ αδυνατούν να συλλάβουν τις επιπτώσεις στο επίπεδο του ψυχισμού του ατόμου, καθώς παραγνωρίζουν το γεγονός ότι τα κοινωνικά προβλήματα της σημερινής κοινωνίας (φτώχεια, ανεργία, ρατσισμός κλπ) έχουν επενδυθεί με την φιλοσοφία του ακραίου ατομικισμού και τα αυστηρά πρότυπα της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας²⁶⁴.

Η ανά χείρας μελέτη της συγκεκριμένης περίπτωσης κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο αυτοαποκλεισμός είναι εγγενές χαρακτηριστικό του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού. Οποιαδήποτε μορφή αποκλεισμού μπορεί να οδηγήσει το άτομο στον αυτοαποκλεισμό εάν αυτό θεωρεί, ερμηνεύει και βιώνει τον αποκλεισμό του ως προσωπική αποτυχία.

Επιπλέον σε ψυχολογικό επίπεδο ο αυτοαποκλεισμός φαίνεται να είναι, βραχυπρόθεσμα τουλάχιστον, η πιο οικονομική, εύκολη λύση για την ψυχική ισορροπία των «αποκλεισμένων». Το υποκείμενο περιορίζεται σε ένα «δικό του κόσμο», μειώνοντας στο ελάχιστο τις κοινωνικές επαφές και σχέσεις για να αποφύγει δυσάρεστες εμπειρίες, όπως εκείνη της κοινωνικής ντροπής.

Η διαλεκτική σχέση μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και αυτοαποκλεισμού αντανακλάται στην ταυτότητα αυτών που ορίζονται ως κοινωνικά αποκλεισμένοι. Καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και εξηγεί την συμπεριφορά τους. Η διαλεκτικότητα αυτή παραπέμπει στον συμβολικό κοινωνικό χώρο,

²⁶³ Κορωναίου, Α. (1997): «Κοινωνικός αποκλεισμός: η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου», Εισήγηση στο συνέδριο περί «Κοινωνικού Αποκλεισμού», Υπό δημοσίευση, σ. 9

²⁶⁴ οπ.π. σ. 7-8

δηλαδή στον κοινωνικό χώρο που έχει επενδυθεί με αξίες, αναπαραστάσεις, αποδεκτά πρότυπα συμπεριφοράς και κλπ. Οι Αλβανοί μετανάστες, για παράδειγμα, θα πρέπει να ενσωματωθούν σε αυτόν τον χώρο για να γίνουν αποδεκτοί. «...Έχουν να παλέψουν καταρχήν με την εγκαθιδρυμένη ελληνική κοινωνική συνείδηση. Το δίκτυο, δηλαδή, των νοημάτων (επικοινωνιακών πρακτικών) που θεωρείται κοινό για όλους τους Έλληνες, τους συμβολικούς κώδικες οι οποίοι συνιστούν την ουσία και το νόημα της ελληνικής κοινωνίας όχι μόνο γι' αυτούς που βρίσκονται μέσα αλλά και για τους άλλους που βρίσκονται απ' έξω»²⁶⁵. Οι κυρίαρχες τάξεις, διαμορφώνοντας πρότυπα, καθορίζουν εν τέλει ποιοι πρέπει να εσωκλειστούν στην κοινωνία και ποιοι πρέπει να αποκλεισθούν. Τα παραπάνω οδηγούν στις συμβολικές διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού²⁶⁶.

Στο πλαίσιο της σύγχρονης κοινωνίας ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι εγγενές συστατικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και απόρροια συγκεκριμένων κοινωνικών δομών. Η οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη χωρίς την παράλληλη ανάπτυξη κοινωνικής παιδείας δημιουργούν συνθήκες κάτω από τις οποίες τα άτομα καθίστανται ιδιαίτερα ευάλωτα μπροστά σε προσωπικές και κοινωνικές κρίσεις. Έτσι ένα τυχαίο γεγονός (π.χ. ο θάνατος ενός προσφιούς προσώπου, η απόλυση από την εργασία ή ένα ατύχημα κλπ) μπορεί να αποτελέσει την απαρχή μιας διαδικασίας κοινωνικού αποκλεισμού, οδηγώντας σε απώλεια κοινωνικών θέσεων και σε χαμηλή αυτοεκτίμηση²⁶⁷.

²⁶⁵ Βέικου, Μ. (1998): «Αναγκαστική μετανάστευση: Στοιχεία κοινωνικού αποκλεισμού και εθελοντικής αποδοχής ανισοτήτων», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 483

²⁶⁶ Κορωναίου, Α. (1997): «Κοινωνικός αποκλεισμός: Η κοινωνιοψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου», Εισήγηση στο συνέδριο περί «Κοινωνικού αποκλεισμού», Υπό δημοσίευση, σ. 7-8

²⁶⁷ Bergier B, στο Κορωναίου, Α. (1997) σπ. π. σ. 8-9

Επιτακτική προβάλλει η ανάγκη ιστορικής ανάλυσης των διαφόρων μορφών του κοινωνικού αποκλεισμού, καθώς μέρος των εκφάνσεων του φαινομένου ανάγεται σε κοινωνικές διακρίσεις ιστορικά καταγεγραμμένες, όπως εκείνες των δύο φύλων ή των κοινωνικών τάξεων, που έχουν ενισχυθεί ή τροποποιηθεί. Παράλληλα η ιστορική προσέγγιση του φαινομένου ενισχύει την ανάλυση των νέων κοινωνικών διακρίσεων, που εμφανίζονται ως απόρροια της καπιταλιστικής εξέλιξης των κοινωνιών²⁶⁸.

Τέλος επειδή η πραγμάτωση της ατομικής και κοινωνικής ταυτότητας εξαρτάται σήμερα από τα κυρίαρχα οικονομικά και κοινωνικά πρότυπα, και επειδή η κατάσταση του ανέργου είναι μια οικονομική κατάσταση, αλλά ταυτόχρονα και μια κατάσταση στην οποία διακυβεύεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, και αυτό ισχύει για κάθε περίπτωση αποκλεισμού, επιτακτική προβάλλει επίσης η ανάγκη σύνδεσης του όρου κοινωνικός αποκλεισμός με έννοιες όπως εκείνη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και εν τέλει της ίδιας της δημοκρατίας. «Η ποιότητα της δημοκρατίας είναι άρρηκτα δεμένη με το βαθμό ανοχής που δείχνουν οι δυτικές κοινωνίες στην ανισότητα και τον αποκλεισμό. Και αντίστροφα, τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και διεύρυνσης των ανισοτήτων δεν αφορούν μόνο εξειδικευμένους θεσμούς και πολιτικές, αλλά το σύνολο της δημοκρατικής οργάνωσης»²⁶⁹. Και τούτο διότι ο κοινωνικός αποκλεισμός εκδηλώνεται με ποικίλες μορφές, οι οποίες τελικά πλήττουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, το δικαίωμα δηλαδή του ανθρώπου «να

²⁶⁸ Δημητρίου, Σ. (επιμ.), (1997): *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνηση, Αθήνα, σ. 8

²⁶⁹ Βούλγαρης, Γ. (1998): «Ιδιωτεία και ανισότητες», στο *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, σ. 46

αναγνωρίζεται ως καθ' ολοκληρία ενεργό μέλος της κοινωνίας στην
οποία ανήκει»²⁷⁰.

²⁷⁰ Meyer, F. (1999): «Αποκλεισμοί και νεολαία: Ποιες εκπαιδευτικές πολιτικές για ποια κοινωνική ένταξη», στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 110

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, (1999), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Bensaid, C. (1994) *Αγάπησε τον εαυτό σου, η ζωή θα σ' αγαπήσει*, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα
- Bergeret, J. (1999) *Τοξικοεξάρτηση και προσωπικότητα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Γιαννακόπουλος, Κ. (1998), «Πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 66
- Δασκαλάκης, Η. (1985), *Εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα
- Δασκαλάκης, Η. (1988), «Ο θεσμός της φυλακής», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 68Α, Αθήνα
- *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*, (1996), ΕΚΚΕ, Αθήνα
- Δραγώνα, Θ. (1987), *Γέννηση: Η γυναίκα μπροστά σε μια καινούρια ζωή*, Δωδώνη, Αθήνα
- Θανοπούλου, Μ. – Πετρονώτη, Μ. (1987), «Βιογραφική προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 64 Αθήνα
- Goffman, E. (1994), *Ασυλα*, Ευρύαλος, Αθήνα
- Ιγγλέση, Χ. (1990), *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης. Η συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία*, Οδυσσέας, Αθήνα

- Κατάκη, Χ. (1998), *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*, (1998), Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα
- *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, (1998), Gutenberg, Αθήνα
- Κορωναίου, Α. (1997), «Κοινωνικός αποκλεισμός: η κοινωνιο-ψυχολογική δυναμική ενός πολύπλευρου φαινομένου», Εισήγηση στο συνέδριο περί «Κοινωνικού αποκλεισμού», Υπό δημοσίευση
- Κούπερ, Ντ. (1988), *Ο θάνατος της οικογένειας*, Καστανιώτη, Αθήνα
- Κουράκης, Ν. (επιμ.), (2000), *Αντεγκληματική πολιτική II*, Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή
- Kubler- Ross, E. (1988), *Ο θάνατος: το τελικό στάδιο της εξέλιξης*, Δίοδος, Αθήνα
- Κυριαζή, Ν. (1998), *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα
- Λαίங்க, Ρ. (1988), *Ο εαυτός και οι άλλοι*, Καστανιώτη, Αθήνα
- Λαμπροπούλου, Ε. (1994), *Ο κοινωνικός έλεγχος του εγκλήματος*, Παπαζήση, Αθήνα
- Λαμπροπούλου, Ε. (1999), *Κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου και των θεσμών ποινικής δικαιοσύνης*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Levine, P. – Frederick, A. (1999), *Το ξύπνημα της τίγρης: Θεραπεύοντας τις τραυματικές εμπειρίες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Λύτρας, Α. – Παντελόγλου, Π. (1999), *Φορείς και δίκτυα καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού*, Υπό δημοσίευση

- Μαυρής, Μ. (1988), «Γυναικεία εγκληματικότητα», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 68Α Αθήνα
- *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, (1997), Ιδεοκίνηση, Αθήνα
- Ναυρίδης, Κλ.- Χρηστάκης, Ν. (1997), *Ταυτότητα. Ψυχοκοινωνική συγκρότηση*, Καστανιώτη, Αθήνα
- Ναυρίδης, Κλ. (1994), *Κλινική κοινωνική ψυχολογία*, Παπαζήση, Αθήνα
- Norwood, R. (1998), *Γυναίκες που αγαπούν πολύ*, Φυτράκη, Αθήνα
- Ornstein, R. – Carstensen, L. *Ψυχολογία, η μελέτη της ανθρώπινης εμπειρίας*, Δανιά, Αθήνα
- Παπαδοπούλου, Π. (1988), «Γλώσσα και φυλακή», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 68Α, Αθήνα
- Παπαστάμου, Στ. (1989), *Εγχειρίδιο κοινωνικής ψυχολογίας*, Οδυσσέας, Αθήνα
- Παπαστάμου, Στ. (1991), *Διομαδικές σχέσεις*, Οδυσσέας, Αθήνα
- Πασσερίνι, Λ. (1998), *Σπαράγματα του 20ου Αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα
- Πετρόπουλος, Η. (1983), *Ρεμπέτικα τραγούδια*, Κέδρος, Αθήνα
- Πετρόπουλος, Η. (1991), *Το Άγιο χασισάκι*, Νεφέλη, Αθήνα
- Plumerg, K. (2000), *Τεκμήρια ζωής. Εισαγωγή στα προβλήματα και τη βιβλιογραφία μιας ανθρωπιστικής μεθόδου*
- Ρήγα, Α, Β.- Μπεχράκης, Θ. (1991), *Μαρία Τ. Ιστορία ζωής, ψυχοβιογραφική προσέγγιση*, Δέσποινα Δ. Μαυρομάτη
- Τσαλίκου, Φ. (1989), *Μυθολογίες βίας και καταστολής*, Παπαζήση, Αθήνα

- Τσαμπαρλή-Κιτσαρά, Α. (1999), «Η αξιολόγηση της δυσλειτουργικής οικογένειας», στο *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, τ. 98-99 Α-Β, Αθήνα
- Τσαούσης, Δ. (1998), *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Gutenberg, Αθήνα
- Φάρος, Φ. (1981), *Το πένθος. Ορθόδοξη, λαογραφική και ψυχολογική θεώρηση*, Ακρίτας, Αθήνα
- Φουκώ, Μ. (1976), *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Ράππα, Αθήνα
- Φουκώ, Μ. (1964), *Η ιστορία της τρέλας*, Ηριδανός, Αθήνα
- Φρόιντ, Α. (1978), *Το εγώ και οι μηχανισμοί άμυνας*, Καστανιώτη, Αθήνα
- Φρόιντ, Σ. *Βασικές αρχές της ψυχανάλυσης*, Δίοδος, Αθήνα
- Φρόιντ, Σ. (1998), *Για τον πόλεμο και τον θάνατο*, Επίκουρος, Αθήνα

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Barton, R. (1959) *Institution of Neurosis*, England
- Goffman, E. (1968), *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*, Pelikan Books
- Grunberg, F. (1967), «The social breakdown syndrome, some origins», *American journal of psychiatry*, 123
- Hantzi, A. (1997), «Greek's national identity and identification with their national group», *The BPS Social Psychology Section Newsletter*, No 36
- Irion, P. (1954), *The funeral and the mourners*, Abingdon Press, Nashville
- Jackson, E. (1977), *The many faces of grief*, Abingdon Press, Nashville
- Klein, M. (1940), «Mourning and its relation to maniodepressive state», *International journal of psychoanalysis*, χχ1
- Kreiss, B. – Pattie, A. (1969), *Up from grief*, The seabury Press, New York
- Lemert, E. (1951), *Social pathology*, McGraw-Hill, New York
- Pollac, O. (1950), *The criminality of women*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Gutenberg, Αθήνα
- Sommer, R. – Osmond, H. «Symptoms of institutional care», *Social problems*, 8
- Switzer, D. (1943), *The dynamic of grief*, Abingdon press, Nashville and New York, Atherton Press